Історія
укр. письменст.

Сергій Єфремов.

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

ВИДАВНИЦТВО „ДНІПРОВІ ПОРОГИ“

Видання друге,
фотодруком з видання Т-ва „Криниця“ 1919 р.

I. Про письменство

Історія. Широко розкинувся, по всій землі розійшовся людський рід, велика Людськість. Між усяким живим створінням на першому вона стоїть місці своїм розумом та дотепністю, своєю здатністю йти вперед, набиратись ума, розвиватися. Великий та довгий, забарний шлях у своєму житті пройшла людськість. Як у кожної поодинокої людини, був у людського всього роду і свій дитячий вік, коли людськість, як немовля, тільки розплющила очі й починала жити, коли люде мало чим од звірини ріжнилися. Були далі й роки початкового зросту, коли людськість стала вже на власні ноги, виросла над звіриною, але мов недоросток той не розуміла ще, як іде життя в світі, й широко розплющеними очима, з дивом великим дивилася на той світ широкий, навчаючись потроху життя од його. Почалась далі й юнацька пора,—пора боротьби за те, щоб кращим, принаднішим і повнішим зробити своє життя. Входить помалу рід людський і в вік дорослий, і певне будуть часи, коли знесилиться людськість і знесилившись умре. Бо все на світі старіється, все минається, все підтоптується—і наш світ, наша земля, на якій живемо.

> Все йде, все минає—і краю немає...
> Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?—

питає себе людина і шукає відповіді в подіях свого минулого. А в минулому натрапить насамперед на повсякчасний, на безупинний розвиток людського роду, на той повільний його зріст, що про його допіру згадано. Тільки що для людини ці-

лий вік міряється десятками років і доби зростання—роками, а для роду людського це розтягається на довгі-довгі часи: які-небудь десятки або й сотні тисяч років Бог зна коли, в недовідомі для нас часи, в давню-предавню давнину з'явився рід людський на землі і за той довгий час зріс до тієї міри, на якій тепер його бачимо. Як росла людськість які переміни переходила як ума набіралась та як дійшла до теперішнього свого життя—про те все розповідає наука про минуле—*історія*.

Народи. Але людськість не однакова по всій землі. Ділиться вона на багато *племен* та *народів*. І не однаково жили, не однакову, мовляв, ту історію мали оті племена та народи. Одні ще й досі не вийшли з дитячої, сказати б, пори й живуть несвідомо, дико, у всьому залежні од сили природи. Другі вже юнацьку пору переживають; треті й зовсім дорослі, дійшовши до вершка того, що тепер знають і вміють люде. З багатьох це причин виходило, що рід людський так не однаково в своєму розвиткові поступається. Один народ жив у країні достатній та погожій, де не треба було думати тільки про те, як би їжі собі здобути і ввесь на це час витрачати: було коли йому думати і вчитись; инший жив або в занадто холодній, бідній, або в занадто гарячій, роскішній, і природа або вбожеством своїм, або занадто великим багацтвом та роскошами його забивала. Один народ жив по-над морем або побіля великих річок і лекше йому було тими шляхами до инших людей доступитися й з ним усім своїм добром мінятися, розуму набіратись; другий оселився по лісах несходимих, на горах високих, або на островах далеких—і мов одрізаний був од усього світу, жив самотою, самотужки кращого життя доходив. Про те, чому той або инший народ ріс або не ріс, чому один удавсь бистрий на розум, а другий так і лишивсь аж до цього часу

недоростком—розповідає історія, наука про минуле, кожного народу.

Слово і мова. Але всі народи—і недоростки і широко розвинені та вчені, або, як кажуть, культурні—одну мають спільну рису: всі вони говорять. *Мовою, словом* одріжняється людина од усіх инших тварин, які мають голос, та не мають слова, не вміють говорити, тоб-то свої думки, бажання, свою волю переказувати иншій того ж самого роду істоті відповідними, твердо усталеними згуками. Ми знаємо, що кожне живе створіння голос подає, що створіння однакового роду одно одного розуміють, навіть порозуміваються, що деякі з них живуть цілими зграями, чередами, ватагами, в гурті—отже мають якийсь лад у себе, а значить—мають розум, щоб лад той завести. Загляньте в улик до бжіл—як у них усе ніби до ладу та гарно впорядковано і як там кожне своє місце знає. Позирніть на оселю бобрів—які вони гарні хатки собі будують та як уміють у гурті жити й миритись між собою. Подивіться на череду диких оленів, що самопас по безлюдних степах ходять де-небудь в Азії—як вони слухаються найстаршого свого ватажка, що його ніби обрали собі на порядкування. Отже всі живі створіння мають розум, мають здебільшого й голос, мають згуки й рухи, щоб порозумітися. Але мова, але слово є тільки у людини. Тільки людина кожну свою думку може переказати відповідними згуками-словами; тільки людина, переставляючи так або инакше ці згуки-слова, беручи їх у найрізноманітніших сплетіннях, виявляє—у нас навіть і кажуть так:—*висловлює* те, що має в розумі, на думці, на мислі. Історія не знає німих народів, які не тямили б говорити, не вміли б свої думки висловляти, не могли б ними ділитися з иншими людьми свого роду. Слово, тоб-то доцільне сполучення згуків, і мова, себ-то доцільне сполучення слів—це ознака людського роду, це

сама тільки людська прикмета. Більший у людини, ніж у инших тварів, розум зродив слово. А слово знов же, зродивши мову, стало в пригоді самому розумові. Легко ж доміркуватись, що ті створіння, які добре порозуміваються—гуртом або громадою лекше й доходять до кращого життя, швидче розвиваються, йдуть прудкіше вперед у житті. В слові людина має таку чудодійну зброю, що й самий розум людський загострила і дала людському родові перевагу на світі, над усім живим його поставила. Виявляючи в слові те, що думає й почуває, людина і своє внутрішне життя розгортає, багацтво свого духа показує. Що слова тільки людської вдачі риса—це дуже гарно означив наш народ в одному чудовому повіррі. Він знає, що инші всі тварини говорити не можуть, мови не мають: то німина, мовляв. Але він вірить, що в найбільше рокове свято, великодньої ночі, всяка німина дістає мову—все-таки *людську* мову, і тоді можна підслухати, як розмовляють між собою всякі живі створіння. Виходить, що німині мова слугує хіба такої надзвичайної хвилини, як воскресення Христове, коли все живе створіння повинно радіти, а звичайного часу тільки рід людський може промовляти словами.

Як люде мовою порізнились. Кожне знає, що люде не однаково говорять,—не однаковою гутіркою, не однією мовою. У нас, на Україні, поміж нашим людом живуть і такі, напр., люде, що говорять инакше, ніж ми—руською мовою, инші польською, що инші жидівською; цигане, які до нас заходять, говорять по своєму, татари тож по своєму, знов же і німці по своєму. Виходить, що кожен народ говорить инакше, своєю мовою, і коли не звикнути або не вивчити чужої мови, то й не розбереш, що говорить чоловік. Мов на світі дуже багато—скільки народів, стільки й мов: не дурно бо в старовину у нас і народ і мову звали одним словом—язик. Мова

кожного народу теж росте з ним разом, розвивається, багатіє на слова й вирази; де-які мови помірають, виводяться або на инші перетворюються. Напр., службу божу по церквах у нас правлять церковно словянською, або старо-болгарською мовою: тепер такою мовою ні один народ у світі вже не говорить, це мертва мова і збереглася вона тільки в церковному обиході. З другого боку, з старої латини, якою теж тепер ніхто вже не говорить, а якої тільки по де-яких школах і вчать, виросло кілька мов: французська, італійська, еспанська, то-що.

Колись у старовину, дуже давню і людям докладно незнану, коли таки справді „людей було жменя" і коли вони жили всі при купі, то й говорили всі однією мовою. Потім як розійшлись вони по ріжних сторонах і розбилися на ріжні породи або раси, то й мовою порізнились. Люде нашої породи—вона зветься *кавказською*—поділилися згодом на племена і від одного з них, *арійського*, і походять теперішні европейські народи, що так між собою різняться мовою. Та колись у них була одна мова. Од тієї старої прадавньої мови,—зветься вона *санскритською*—дійшло до нас чимало вже писаних пам'яток і з них видко, що всі пізніші мови народів білих або европейських од одного пішли власне коріня. Багато є слів—як от: батько, матір, брат, сестра або дім, село, вода то-що,—таких, що на всіх европейських мовах вони схожі *). Видко, витворились вони ще тоді, коли люде нашого роду-племя при купі жили й однією мовою розмовляли. Так само багато у ріжних народів є схожого в повіррях, казках, то-що, і це знов ж часто свідчить про те, що вони від одного пня народились та й досі живуть у ріжних народів з де-якими одмінами, немов паростки одного дерева, що розкорінилося по всьому світі.

---

*) Напр., брат у санскритській мові звався братар, у латинян—фратер, у німців зветься—брудер, у французів—фрер. і т. и.

Наша мова, *українська*, належить до сем'ї европейських або арійських мов, *слов'янського* кориня. До цього кориня, опріче нашої, належать ще мови —великоросійська (руська), білоруська, польська, чешська, сербська, болгарська та инші. Між собою всі вони більш схожі, як до инших европейських мов, напр. до німецької або французької. Видко, слов'янське плем'я давно виділилося з арійської сем'ї, а потім згодом, геть пізніше, й само поділилося нарізно, на окремі народи, які ще не так далеко розійшлися, через те й подібніші одну до одної мають мови.

Початки творчости. Скоро тільки з'явилися у людей слово або мова, хоча б і дуже ще вбога та недолуга, то разом з'являється й потреба вилити нею, висловити, мовляв, те, що лежить на серці, що душа переживає. Хоча б які були дикі люде, а не про самі буденні, звичайні річі вони говорять—не тільки про їжу, скажемо так, або про одежу, а виявляють напр., що почуває мати до дитини або чоловік до коханої, як ставиться людина й що переживае перед такими з'явищами, як смерть, туча, сонце, то-що. Мати любить дитину; людина жахается смерти—це почування, які виливаються в мові. І разом з мовою росте почуття. І разом з почуттям росте уява, фантазія, бо людина ж не знала й не розуміла багато з того, що круг неї діеться, а хтіла знати, силкувалась вирозуміти. І от повстають так з почування, з уяви ті перші утвори людського духа, ті виплоди людської творчости, які потім назвали *поезією*. Це словесні твори, в яких людина або почуття свої виливае, або творить свій власний світ, такий несхожий з справжнім, хоч і зітканий в основі своїй з того, що людина кругом себе бачила. Так повстала *віра*, релігія первістної людини з її величезним запасом утворених фантазією істот і подій, уживлених у переказах. Так повстала *пісня*, в якій сло-

ва розставляються не так, як у розмові, а щоб була рівномірність, музичність у складі, щоб було, як у нас кажуть, „і до ладу і до прикладу". Первістні люде, як і тепер ще діти, коли бували чим-небудь зворушені, то не могли спокійно всидіти: вони плещуть у долоні, скачуть, вистрибують—звідси пішли *танки*; з тих окликів, які виривались од зворушення, почався *спів*, з оплесків бере свій початок *музика*. Це все було спершу тісно сплетено між собою, як і тепер буває ще найвиразніше у диких людей: разом танцюють, виплескують у долоні й співають. Потім це почало розходитись, одмежовуватись, але люде помітили, що більш утіхи й приемніше танцювати, коли не просто собі скаче чоловік, а робить свої скоки в лад, *ритмично*; так само і співати або бити в бубон, коли знов же є в тому якийсь лад або *темп*, *мелодія*. Так само і у всякому ділі, у кожній роботі: лекше її робити, коли вона йде не аби-як, а певним ладом, розмірено. Та й те ще треба сказати, що танці, музика й співи для давніх людей не були просто собі пустою забавкою—тут душа виливала свої почуття, це була поважна, часто свята навіть справа: це велике діло було. З танками, піснями й музикою виряжали людей на той світ на похороні; з ними ж ішли люде в бій, коли не знати, чи вихопишся живий; ними ж вітали початок нового життя на весіллі; ними загоджували своїх богів, коли їм молилися. Це була дуже поважна справа і багато дечого з того аж до нашого часу доховалося в наших весільних напр. звичаях, у всяких забавках, то-що.

Творчість словесна і письменство. Таким чином *поезія*, словесна творчість починається у людей дуже давно, чи не разом з мовою, і разом з нею ж розгортається, міцнішае й дужчае. Спочатку вона повстає устно, в слові, і в слові ж, з уст до уст, і розходиться між людьми, переходить од батька до сина, од поко-

ління до покоління. Звичайно, що таким способом розходячись, багато і губиться по дорозі та переиначується: свідомо чи не свідомо, помилкою або забувши, або навіть і на те, що „так буде краще“—люде додають або врізують те, що чули, переробляють на ново. Зовсім буває инакше тоді, коли поезія в слові або *словесність* закріпляється на *письмі*, робиться вже *письменством*. „Що написано пером, того не виволочеш і волом“—кажуть наші люде про написане: такий слід воно лишає. Це не те, що слово, про яке теж примівку складено: „слово—не горобець: вилетіло—не впіймаєш.“ З того часу, як почалось письмо, як навчились люде думки свої записувати, починається вже справжня історія. Люде записують свої закони, свої давні перекази й пісні, свої молитви, події й пригоди з життя свого, свої бажання. Багато з того збереглося і дійшло аж до наших часів і ми тепер, читаючи давні ті записи, бачимо, як жили тоді люде, що з ними робилось і що вони самі робили, яку віру мали, яким богам молились, які надії голубили в душі, чого прагнули і сподівались. Отже довідуємось про життя, віру й звичаї людські—і справжні і такі, яких бажали собі люде. Оте все, що було записано в свій час, і складається на людське письменство.

Початки письма. Навчилися письма люде, звісно, не зразу, а дуже-дуже помалу. Спершу просто ставили значки, карби, то-що, на тому, що хотіли позначити. Ще й за наших часів неписьменні люде закарбовують на паличці хрещиками або карбами, скільки йому хто винен, або скільки і чого кому продано. По инших сторонах те ж саме означають вузликами на шнурі. Це вже, коли хочете, початок письма. І коли таке „письмо“ знає не тільки той, хто карбує чи вузлики нав'язує, а й инші, тоб-то коли значки, що кожен означа, відомі багатьом людям, то то вже й буде ніби літери і всякий зна-

П.О. ії

ючий може їх розібрати, тоб-то прочитати. В старовину у де-яких народів, напр., у перуанців, цілі грамоти складали такими вузликами, як у инших те ж саме зазначалося морськими скольками та черепашками, бо вони були неоднакові кольором, величиною, формою, то-що. То все були знаки, подібні вже до письма. Але наше письмо пішло з малювання.

Малювати люде почали дуже давно. Вже на кістках що колись були за зброю людям,—зна-

1. Вирізані прадавніми людьми образи на кістках.

чить, ще до того, як люде вигадали залізо і навіть кам'яне начіння—знаходимо вирізаних коней, риб, навіть людей (див. на малюнку 1), і це зроблено так штучно й гарно, що аж дивуватись треба. Відомо теж, що дикі люде—що для краси, а що й для ознаки вимальовували, та й досі вимальовують у себе на тілі всякі знаки. Ото ж і повстало з того письмо. Спершу люде просто малювали те, про що хотіли розповісти, що хотіли ніби б то написати. Так, напр., коли треба було розповісти, що вовк ухопив ягня, то й малювали вовка, а коло його вбите ягня. Звичайно, що так мало можна розповісти, бо доводилося проминати саме те, що і як зробив вовк; до того ж не кожне й уміє малювати, та є такі речі, що їх і не змалюєш: як напр. змалювати силу, приязнь, вірність? І от потроху з річей видимих почали люде переносити ознаки на речі невидимі. Щоб означити силу, почали ма-

лювати орла або лева, цих найдужчих тварин на світі; приязнь означалася ручканням, вірність— малюнком собаки, цього найвірнішого до людини звіря, війну означали стрілою або сокирою, то-б-то якоюсь зброєю і т. и. Тут малюнок розповідав не те, що змальовано, а був тільки знаком, або—як кажуть—символом для инших річей і вже таким

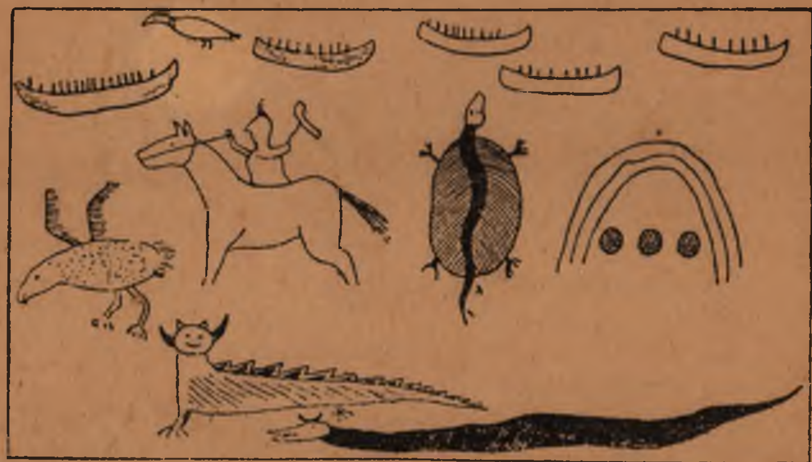

2. Оповідання про похід.

способом можна розповісти далеко більше, ніж простим малюванням. На *мал. 2-му* й маємо ціле оповідання, висічене на скалі в Америці про військову виправу індійців. Тут бачимо: ватажка на коні, п'ять човнів з 51 паличкою, три сонця під трьома дугами, орла, черепаху, а також хижу пантеру та рогату змію. Це має означати, що 51 індієць з ватажком на п'ятьох човнах якось вибралися були в похід, були вони в поході три дні, бо сонце тричі показувалось під небесною дугою (дуга означа небо) і повернулись додому щасливо (черепаха—ніби-то щастя), бо військо було дуже сміливе, як орел, і сприяли походові боги—пантера й змія. Ще цікавіший, може, другий зразок (*мал. 3*), бо він показує, що й досі ще між індій-

цями уживають такого письма. Це - торговий запис. Хрестик по середині означає, що між двома індійцями сталася така міньба: один дав 30 бобрячих шкурок, які сам сполював (30 рисочок над бобром, проти якого наставлено рушницю —по

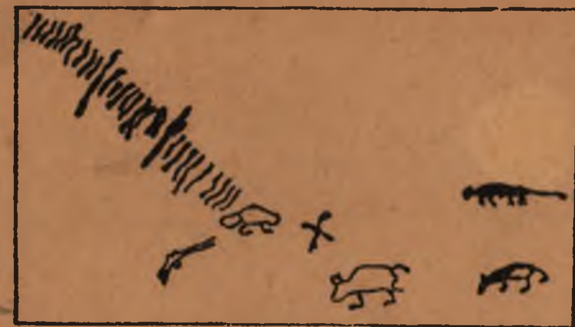

3. Торговий запис.

один бік хрестика), а другий—бізона (віл), вівцю й видру (змальованих по другий бік од хрестика). Прочитати це треба так. *„Цим свідчу, що за 30 бобрячих шкурок я дістав вола, вівцю та видру"*.

Азбукове письмо. Таке письмо малюванням зветься *гієрогліфами* і найбільш ним уславились давні египтяне, од яких дійшло до нас дуже багато таких малюнків-письмен. Звичайно, усе так малювати—занадто важка й забарна річ. От потроху й почали люде скорочувати малювання і так помалу та потроху й доскорочувалися до того, що тепер лишилися самі значки, або *літери* (букви), які складають *азбуку*. Перші почали так скорочувати таки египтяне: вже у них малюнки так спрощено, що вони поробилися тільки схожими до малюнків значками (це так зване *ієратичне* письмо), а инші пішли ще далі. У одних народів, як от у китайців або японців таких значків-літер все-таки багато лишилось (у китайців напр. їх близько 50000), бо кожна літера означає ціле сло-

во. У инших, як і у нас, таких значків усього кілька десятків, бо кожен означає тільки один згук, а самих згуків у людській мові не багато, тільки складаються вони все инакше й тим усе инші дають слова. Слово — складене з згуків і кожному згукові на письмі свій значок, своя літера одповідає.

Переставляючи усяково й складаючи літери, ми записуємо тепер поодинокі слова, а з них цілі рèчення. Першу таку азбуку вигадали финикійці, народ, що жив над Середземним морем. Сусідуючи з египтянами, финикійці од них навчились гієрогліфів, що вже почали були тоді з малюнків обертатися в прості значки, і на кожен згук своєї мови поставили окремий значок. Таким чином і стала азбука, а вже од финикій-

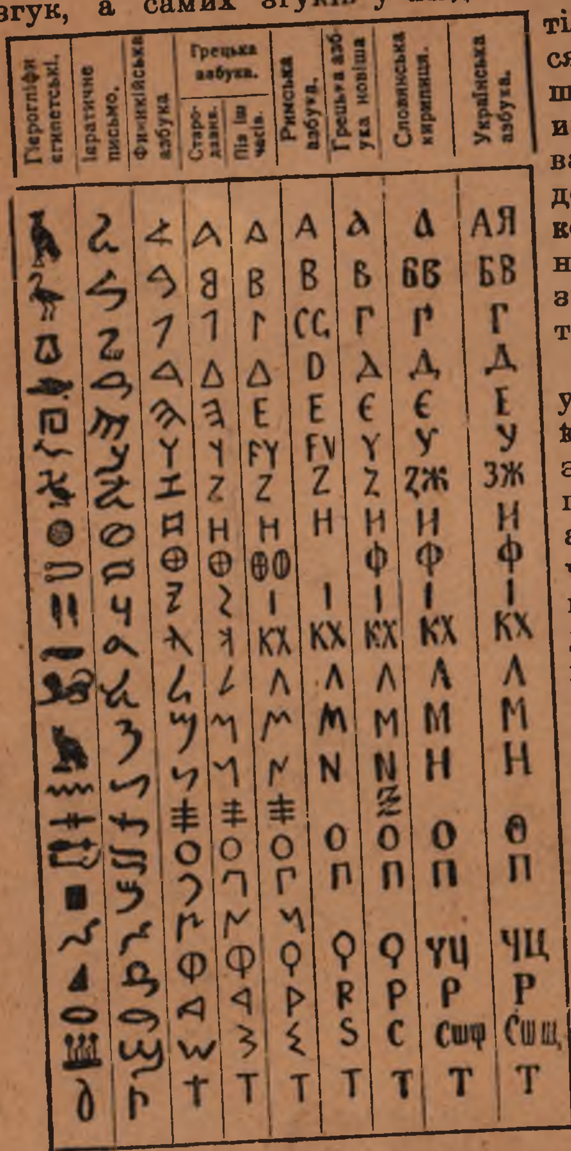

4. Таблиця перетворення азбуки од найдавніших часів.

ців навчилися так писати й инші стародавні народи — евреї, греки, латинці, а од них і ми. В половині IX віку св. Кирило та Методій, слов'янські апостоли, переробили грецьку азбуку на слов'янську,— ту саму, що нею й досі церковні книги друкуються, і ця нова тоді азбука витіснила ті значки, яких певне вживали для письма слов'яне давніше. З цієї кирилівської азбуки вийшла й наша, українська, котрою тепер пишемо і книги друкуємо. На *мал. 4-му* показано, як потроху финикійські значки-літери переробл̇ювались на наші. Перший значок, що звався *алеф* (віл) вже у финикійців визначав тільки перший у слові згук А, який і писався мов волова голова з рогами: V. Такої самої азбуки, як у нас, уживають ще в Росії, Болгарії та Сербії, а инші европейські народи переняли здебільшого латинську азбуку,одмітну трохи од нашої.

Писания і друкарство. Ми вже знаемо, що письменство починається тоді, коли люде навчилися письма, то-б-то почали тими чи иншими значками записувати свої думки й опісля з тих значків розбірати їх, то-б-то читати. Спершу таке писання робилося од руки. Писали люде усяково: на глиняних дощечках видушували клинчиками або цвяшками знаки. а потім дощечки засушували (у Вавилоні); видряпували на воскованих дощечках гострою шпичкою (у Римі), писали на папері фарбами (у Китаї), на особливим способом виробленій шкурі, що звалася пергаментом, і т. и. Найдавніше в Єгипті вживали на писання так званого папірусу (од його пішло й наше слово папір), який виробляли з однієї рослини. Згодом почали папір виробляти з ганчірря або з древесини. Писати книги було не аби-якою вмілістю та разом і дуже важкою роботою, бо за одним разом можна було тільки одну книгу писати, і через те таких писаних книг було мало і були вони надзви-

чайно дорогі. Вчитись письма через те могли в старовину тільки дуже багаті люде та духовні, яким треба було церковні служби з книжок одправляти. Освіта не могла тоді дуже ширитись. Инакше стало аж із того часу, як вигадано книги друкувати, то-б-то робити за одним разом багато однакових одбитків. Перший друкувати почав німець Іван Гутенберг (нар. 1400 р., помер 1468),— він р. 1450-го завів у місті Майнці свою першу друкарню, в якій першою книгою надруковано латинську біблію. На прикінці XV в. ця вигадка перейшла й до нас на Україну, де теж почали друкувати спершу церковні книги, а потім і всякі инші. В старовину у нас дуже кохалися в друкарстві і кожне більше місто мало свою братську або манастирську друкарню. Найславнішими були: Острозська друкарня, заснована заходами князя Костянтина Острозського в Острозі на Волині, печерсько-лаврська у Київі, львівська й ин. Пересувні літери для перших друкарень вирізувано з дерева, а потім почали їх лити з якого-небудь метала, найбільше з свинця. Друкарство дуже спричинилось до поширення освіти та й самому письменству стало у великій пригоді. Книг побільшало, вони стали дешеві й помалу та потрохи розійшлися разом з школами по найтемніших кутках. Тепер є в Европі краї, напр. Німеччина, Швейцарія, Франція, то-що, де на вдивовижу навіть стрінути неписьменну людину. У нас досі ще мало дбали про освіту і через те вона ще не так дуже поширилась, але все-таки мабуть і в нас немає людини, яка б принаймні не бачила книжки, не чула про письменство, не заздрила письменним людям. Во кожне розуміє, яка то велика в письменстві сила та як наука розкриває очі темним людям. І треба сподіватись, що й у нас за вільних порядків та доброго ладу хутко теж не стане неписьменних людей.

Історія письменства. Письменство—або, як ще кажуть з-латинська, література—було не однакове за всі часи свого істнування, од свого початку та аж до наших днів Потроху воно міцніло, ширшало, сили набіралось, нові вигадувало форми, ставало ближче до життя й задовольняло потреби все ширшого та більшого гурту людей. Як це робилось, оповідає наука, що зветься *історією письменства* або *літератури*. Вже було попереду згадано, що кожен народ своє має письменство, і історія кожного такого письменства оповідає тільки про минулу долю цього письменства. Історія українського письменства розповідає про те, як постало у нас на Україні своє письменство, звідки воно зайшло, якими живилося й годувалося впливами, які письменники були і що вони писали, як у тих творах письменних людей одбивалося і сучасне життя і гадки про будуччину, як само письменство протягом віків переходило од простіших форм до кращих і багатших, тоб-то росло й розвивалося само, і як усе більшу громаду людей до себе прихиляло. Почавшися в старовину, далеку й темну, з церковного письменства, до того ж перекладного, воно потроху захоплює й инші сторони життя людського і протягом віків появляє цілу низку людей, що вже самостійно розробляють усі нарости письменства й дають гарні зразки людської на цьому полі творчости. Бували за цей довгий вік нашого письменства такі в йому часи, коли воно занепадає й переводиться; бували й такі, коли воно підживає й розгортається. Були часи, коли воно далі стояло від народа, на потребу тільки освітнішим гурткам служачи; були й такі, коли воно наближалось до народу, його чистою мовою і про його потреби заговоривши. Були часи, коли воно немов аж до загибелі доходило в тій неволі, що завело у нас було російське царство; були й такі часи коли письменство скидало з себе заліза тяжкі й на повен голос говорило... От

про все це й оповідає історія українського письменства, — про те ж буде мова і в цій книжці.

Події історії українського письменства. Отже ми маємо тут розглянути:

I. Наше *давнє* письменство, коли Україна була спілкою вільних князівств, аж поки зруйнували її татари, а потім Литва посіла, себ-то з XI до XV віку. В своє письменство найбільш Україна брала тоді од греків та південних слов'ян, які освітою стояли вище за нас, бо давніше почали своє історичне життя.

II. Наше *середуще* письменство, коли Україна була спершу в спілці з Литвою та Польщею, а опісля стала часткою Московського царства й Російської держави, — з XV до кінця XVIII віку. Найбільш Україна черпала тоді з Польщі та через Польщу з Західньої Європи, але почала вже потроху й на власні ноги в письменстві спинатись. Письменство того часу все наближається до народу і навіть позичені думки та форми принатурює до рідного ґрунту, до свого пня прищеплює.

III. Наше *нове* письменство, коли на Україні, наперекір неволі державній, почалося відродження в письменстві, коли кращі й свідоміші люде засвітили зорю нашого народнього воскресення, обертаючись до наших людей з рідним їм словом. Почалося це наприкінці XVIII в. з Котляревського і тягнеться аж до наших часів. З Котляревського почавши, з нашим письменством одбуваються ті самі переміни, що і з иншими письменствами на світі, але найтісніше зв'язано воно з письменствами сусідніх народів російського та польського.

Так наше письменство немов на три частки розпадається і кожна з них своєрідні має риси. Але це — одне письменство, що росло невсипуще й виробляллося невпинно. З давнього письменства князівської доби виросло наше середуще письменство другої доби і само зродило наше нове письменство. Ці частки в одне письменство єднає

те, що воно раз-у-раз говорило про наш український народ і говорило до нашого українського народу. Спершу говорило несміливо, церковною мовою, до якої проте домішується вже й добра пайка народньої мови; далі голосніше, коли народня мова починає забивати в письменстві чужу церковщину, і нарешті на повен голос, коли вже чистою і щирою народньою мовою забреніло. Так з первоцвіту нашого письменства, отої позиченої з чужини церковщини, за без малого тисячу років виросло велике і справді нашому народові рідне письменство: його нитка снувалася не рвучись через усі тяжкі пригоди і дійшла кінцем аж до наших часів, коли народ починає сам своє життя творити. Стежку до цього раз-у-раз проказувало йому наше письменство. В письменстві маємо один з найкращих і найтривкіших здобутків, що лишило по собі тисячолітне життя та багата на пригоди історія нашого народу з усіма її великими та славними, соромицькими і темними ділами. До історії письменства й треба обернутись, щоб зрозуміти наше минуле, бо з його ж виросло і теперішнє життя наше, бо там корінням своїм воно загніздилося.

Теорія словесности. Але попереду, ніж про минуле говорити, треба нам знати, як взагалі складається письменство, які бувають твори, як слово людське народжується з думки і як остання робиться утвором письменства. Про все це оповідає друга, до історії письменства близька, наука, що зветься *теорією словесности*. Ця наука показує, якими бувають і якими повинні бути твори, що складаються в письменство. Коли історія письменства розглядає, як письменство якогось народу розвивалося з часом і як воно доходить до вершків свого розвитку в останньому часі, то теорія словесности, має спинитись як-раз на цих вершках творчости і до того ж не одного якого-небудь

народа, а всього світового письменства. Теорія словесности, немов бжола є квіток, збірає найкращії зразки з письменств усього світа й на них показує, які повинні бути твори письменства і якими вони звичайно бувають у найкращих зразках своїх.

Основа духової творчости. Речення. Як же складаються твори письменства? Ми вже знаємо, що од усякого иншого створіння на світі людина одріжняється словом. Тільки сама людина в слові виявляє або, як у нас кажуть, висловлює свої думки, почуття та бажання: те, що має на мислі й на волі, що у неї в голові й на серці лежить. Отже з слова не просто собі аби-який згук, але такий, що має певне розуміння і своє призначення, виявляє думку або почуття і волю того, хто говорить, вимовля словами. Вимовляючи слова, ми добіраємо і розставляємо їх так, щоб иншому стало розумно, що ми думаємо, що почуваємо, чого хочемо.

Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову—
Виливало, як уміло,—

каже напр. Шевченко про ті свої почуття, які потім „стали на папері сумними рядами"—віршами й обернулися в твори письменства. Кожен твір письменства виходить з оцього вміння людини „виливати мову", виявляти в слові, висловлювати свої думки. Коли я напр. кажу: „стоїть гора," то я виявляю щó думаю про гору. Мої очі бачуть те, що ми звемо горою, мій досвід каже мені, що вона все на однім місці перебуває, і от народилась думка, яку я висловив так: „стоїть гора". А той, до кого я з цим словом обертаюсь, знає і розуміє—щó я кажу, бо й він же горою зве те саме, що й я; знає з досвіду, що гора на однім місці перебуває, і через те він так само розуміє оце рéчення—„стоїть гора". Коли Шевченко написав: „учітеся, брати мої", то він знов же висловив свою думку, що треба вчитися, і своє бажання, щоб ті, кого він зве братами своїми, вчилися,—і знов же кожному читачеві ясно, щó думає і чого хоче письменник. Думка людини, виявлена в слові, висловлена, проречена, мовляв—зветься *реченням*. В реченні одбивається таким способом те, що людина думає, що почуває, чого хоче.

В кожній думці, висловленій реченням, маємо те, про щó саме в йому говориться, мовляти б—*особу* або *осередок* речення, і те, щó про неї говориться—її *ознаки*, як вони склалися в нашому мізку. В реченні „стоїть гора" говоримо ми про гору і зазначаємо її ознаку—непорушність („стоїть"). Можемо означити й ще докладніше те, якою ми собі гору уявляємо, як про неї думаємо, які у неї бачимо ознаки, коли додамо: „стоїть гора *високая*;" тут маємо ще одну нову ознаку. А Глібов описує гору і щó круг неї так:

Стоїть гора високая,
По-під горою гай,
Зелений гай, густесенький
Неначе справді рай.
Під гаєм в'ється річенька,
Як скло вона блищить;
Долиною зеленою,
Кудись вона біжить.
Край берега у затишку
Прив'язані човни,
А три вербі схилилися,
Мов журяться вони.

Ми бачимо, що письменник надав осередкові свого рéчення (гора) дуже багато ознак: гора у його висока, знизу оточена гаєм густим та зеленим і дуже гарним („неначе рай") та ще річкою покрученою й блискучою в зелених берегах, з журливими вербами та човнами на березі. Замісць коротенького речення „стоїть гора", що виявляє дуже просту думку—маємо цілий малюнок, де словами змальовано гарний куточок, який певне кожен бачив на Україні й знає з власних спогадів. З речення—найпростіший твір людської думки, це основа всієї духової творчости. І прикидаючи все нових і нових ознак, додаючи наших почувань—ми з простого речення, яким ділимося своїми думками з иншою людиною, робимо твір поезії, письменства, краси.

Тема, зміст, Ідея творів. Але хоч як різняться зверху між собою просте речення і найкращий твір письменства, в основі своїй вони однаково стоять на одних підвалинах. Так собі ні про що говорити бити, мовляв, язиком — ми не можемо І як особа чи осередок повинні бути в кожному реченні, так само вони неодмінно мусять бути і в творі. Цей осередок твору, його головну думку, звемо *темою*: инакше кажучи, тема це те, про що говорить твір. Тема здебільшого й зазначається *заголовком*: це немов ім'я твору. Отой вірш Глібова, якого частину виписано вгорі, має заголовок „Журба“: так він зветься через те, що той гарний куточок, який Глібов змалював у своєму вірші, нагадав йому, як перебігла й не вернеться, немов ота річка в зелених берегах під горою, молодість поетова, а це на його журбу нагнало. Отже тема віршу „Журба“ така: гарна природа нагонить иноді журбу на людину. Далі, як у реченні повинні бути показані ознаки особи чи осередку, так само в творі конче мусить бути *зміст*, себ-то ті думки, якими тема поясняється, те, що говориться про осередок твору. Візьмемо той самий вірш Глібова: письменник описує гарний краєвид — гору, зеленим гаєм укриту, річку, що в'ється в зелених берегах, човни і три вербі над нею журно схилені, — і йому приходить на думку, що прийде осінь, повіють холода, опаде з дерев листя і все те занесе й замулить вода, що невпинно шумить і біжить кудись у незнану далечінь. І ця картина, як міняється все у природі, навіває на письменника сумну думку, що так само біжить у далечінь незнану й життя людське Тільки, що до природи ще вернеться весна, а в людському житті не буває двічі молодости: не вернеться вона. Оці думки письменника і складають зміст — те, що говориться в „Журбі“ Глібова. Нарешті, в кожному реченні маємо якусь мету: на віщось же вимовля словами людина те, що говорить. Так само і в творі теж повинна бути мета його — це та головна думка, яка тягнеться-переходить, мов нитка в намисті, через увесь твір і якій усі инші думки немов підлягають, служать їй, пояснюють. Така провідна думка зветься *ідеєю* твору. Ідея Глібового віршу та, що не буває вдруге весна в житті людини: а молодість, мовляв, не вернеться. Всі инші думки тільки пояснюють цю ідею у віршу „Журба“.

Форма творів. Таким чином у кожному творі повинні бути: тема, зміст та ідея Коли тема цікава, коли людина має що про неї розказати, коли вона розказує з певною метою — то такий твір може захопити читача. Але в творі повинна ще бути гарна *форма*. Можна дуже цікаві речі росказувати. але так нудно, що просто в сон слухача зажонеш. Так і в творі письменства. Треба ще вміти гарно розповісти, щоб захопити читача, викликати у його ті самі думки, які були у письменника. Треба, щоб усі думки стосувалися до теми, були прикладені до ладу, щоб ідея виразно виступала, щоб не стрибали думки одна через одну, мов у довгої лози граючись. Треба, щоб і сама мова була чиста і ясна, щоб аж слухати було любо. Отже форма в творі теж вагу має не аби-яку, немов та гарна одежа, в яку прибірається людина, щоб кращою бути, і словесній формі письменство повинно велику оддавати увагу. В наведеному віршу Глібова ця форма дуже гарна: чиста, хороша мова плине рівно, думки виходять одна з одної і всі збігаються в отій, мовляв, ідеї; багато здрібнілих слів, („річенька“, „густесенький“), що голублять вухо якимись журливими пестощами; природа і настрій людини одно одному відповідають. От через те, що зміст „Журби“ виложено в такій гарній формі, і справляє таке враження цей віршик на читача, що він і сам перейметься думками й настроєм письменника.

Мова уривчаста й періодична.

Коли ми розмовляємо, то в розмові вживаємо здебільшого коротеньких речіннів. Наприклад:

— Тату, я піймав татарина.
— То веди його сюди.
— Не ведеться-бо!
— То держи його
— Не держиться-бо!
— То пусти його.
— Так не пускається ж бо!

Обидва розмовники де-що проминають, де-чого не договорюють до краю, проте ми добре розуміємо, про віщо тут мова. у цих надто коротеньких, наче повриванних реченнях. Инакше стелеться мова, коли хтось один оповідає, а инші слухають. От напр. початок відомої казки про Лисичку, Котика та Півника:

„Був собі Котик та Півник, та спряглися жить і поставили собі хатку на курячій ніжці, і сидить Півник удома, а Котик ходить за ковбасами на здобитки".

Тут маємо вже не коротенькі речення, як у розмові, а одне довге і плавке речення. Але й воно теж складається з самих простих реченнів, зв'язаних між собою слівцями *і* або *а*. Це мова *уривчаста*. Такою мовою пишуть і де-які письменники, напр. у Тесленка знайдемо таке:

Немає матусі! У глухій темній могилі вона. Тиха, спокійна лежить. Лежить і не бачить, як сонечко сяє, небо синіє вгорі. Не чує, як турбуються люде, сваряться, їздять, ходять, живуть. Як же це так?

Або от у Шевченка:

Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зіма!
Сиди один в холодній хаті.
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісенько нема!

Ми бачимо, що в цих зразках слова і речення аж неначе рвуться, наче письменник обриває свою мову, наче йому тісно в тих межах, що собі поставив. Це один спосіб писати.

Є ще й другий, коли мова плавко ллється довгими, ніби виточеними реченнями, заокругленими з усіх боків і тісно між собою зв'язаними. Такі речення звуться *періодами*, а мова—*періодичною*, по нашому ніби-то заокругленою, до ладу зложеною. І справді, в періоді всі частини приладновано до одніеї думки, її розгортають та поясняють, даючи в цілому немов один невеличкий твір. От приклади таких періодів.

1. Як побили та порозганяли Татари князьків-варяг з їх хижими дружинами, як повтікали по чужих сторонах та пущах та нетрях непрохідних багаті державці, позабіравши з собою всю рухомість, як осталися на Вкраїні тільки убогі люде, которим нічим гаразд було втікати і нічого по гаях і нетрях крити; то платючи Орді данину, мусіли вони сами між себе про поле, про риболовство, про бортяні ухожаї або пасіки, про спаш чи яку шкоду правуватися. (*П. Куліш*).

2. Розлилася Рось рукавами і рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каміня на камінь, то вигинаючи воду, як шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій, як пух, піні. (*Ів. Левицький*).

3. Десь за ланами гомонів затихаючи грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм дітям закаляні та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями і пішов собі буркотаючи геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому. (*С. Васильченко*).

4. Коли над нивою моею
Ударить грім та над землею
Стовпи наставить вихор пилу,
Та зрідка блискавка змарнілу
Осяє землю де-не-де
І дощ силенний упаде,—
Радію я: бо знов прогляне
Веселе сонечко, і встане
Умита божою росою
Сповита зовою красою
Стомленна нивонька моя.
І чую мир на серці я.

(*І. Манжура*).

Періоди бувають дуже ріжноманітні. Але усі вони одним прикметні: кожен період ніби на дві частки розпадається. Читаючи першу, треба все підіймати голос і, до найвищого пункту дійшовши, зробити ніби коротеньку зупинку, паузу, а тоді вже потроху знов спускати голос до звичайної міри. Оце чергування між підійманням і спусканням голоса надає періодові музичности, доладности, і через те гарно складені періоди великою бувають окрасою словесного твору.

Віршована мова і прозова. Вже читаючи гарний період, можна вкмітити, що слова в йому так бувають розставлені, що ллються плавко, кладуться мірно, ніби от музика грає-виграває. В звичайній розмові ми про те не дбаємо, і через те вона не так плавко виходить, а немов кострюбато. Але найбільшої плавкости й музичности мова доходить у віршованих зразках. У віршах нáголос, підіймання голосу, чергується рівно через декілька складів, і через те мова плине ніби по якійсь мірі, неначе в музиці,—ритмично, як кажуть. Напр.

Широ́ким помахом крил ду́жих своі́х
Висо́ко піднісся орел сизокри́лий,
Все ви́ще та ви́ще—до хмар золоти́х,
Та й хма́ри висо́кі його не спини́ли.
(*Самійленко*).

Тут бачимо, що через кожні два склади на третьому голос підноситься, робиться притиск голосом, *нáголос*. А от у Гребінки читаємо опис косовиці:

А як настане косовиця, то вийдуть наші хлопці у степ. Попереду отаман—заломить бриль на-бакир, шаркне по косі разів зо два лопаткою—і пішов косить! За ним другий, третій... усі витягнуться, мов стрічка, по степу; йдуть мовчки, тільки коси блискають, тільки травиця та квіточки лягають перед ними.

Тут нема вже такої міри, як у попередньому зразку, такого правильного чергування нáголосів, а кладуться вони, як випадає з натури кожного слова, і через те мова тут скидається більш на звичайну розмову. Коли є мірність у наголосах, то така мова зветься *віршованою*, або просто *віршем*; коли ж її нема, то мова буде *прозова* або *проза*.

Вірш виходить з того, що слова розставляються так, що природні наголоси сами собою чергуються як виміряні, ритмично. Коли переставити слова, коли сказати: „сизокрилий орел піднісся високо“—то ритм зникає, а з тим разом і віршована мова робиться простою, прозовою. Вірш з'явився в людській мові за давньої-предавньої старовини і вийшов з того, що всяку роботу лекше робити немов розміреними рухами. Робота дружніше одбувається, коли йде плавким, рівним ходом, і пісня стає тут у дуже великій пригоді. Всяке знає, що коли декілька чоловіка одну роблять роботу, то пісня помагає їм разом, не запізнюючись і не поспішаючись одно проти одного, враз робити однакові рухи. Навіть іти в гурті лекше з співом, і потомлені солдати менше і втому почувають, немов підтягуються, коли починається пісня. Така пісня, що помагала дружній роботі в гурті, й була першим віршем. З пісні починається віршування. Наука, що показує, як складається вірш, зветься *метрикою*, або по нашому *віршуванням*.

Який буває вірш. Віршування буває не однакове у кожного народу, а як до його мови. У давніх народів були в мові склади довгі й короткі, і віршування виходило з чергування цих довгих і коротких складів. Це—*метричне* віршування. Писали так стародавні греки та латинці. У нас так віршувати не можна, бо мова наша не має ні коротких ані довгих складів. У инших народів наголос у слові завжди буває на одному і тому самому складі,—напр., у французів на останньому, у поляків на перед-останньому. Віршування у таких народів вимагає, щоб у кожному вірші складів було однаково. Такий спосіб віршування зветься *силабичним* або складовим. Нашою мовою й сила-

бично віршувати не годиться, бо наголос у нашій мові міняється, буваючи то на початку, то в середині, а то й на кінці слова. Проте в старовину складали у нас і силабичні вірші. Віршування до нас у письменство зайшло з Польщі, а як там було вено силабичне, то й наші письменники пробували, слідом за польськими, і собі так само писати силабичним віршем, починаючи з XVI в. аж до самого Котляревського (в кінці XVIII в.). Ось як напр. писав наш письменник XVII віку Касіян Сакович у своєму „Вірші на жалостний погреб“ гетьмана Сагайдачного:

О Запорозськім війську кто письма читает,
Тот їм мензство і славу хоть не рад признает,
Бо завше в нім такії рицері бивали,
Што менжне неприятелей ойчистих бивали,
І жадное рицерство в нас не єсть так славно,
Як Запорозськое, і неприятелям страшно.

Силабичне віршування, хоч і дуже було у нас поширене й держалось довго, особливо по старих школах, але не дало добрих зразків, бо не принатурилось до нашої мови, а через те й виходило важким, кострюбатим та незґрабним, держало в кайданах невручної форми саму думку, простору їй не даючи. Найкраще нашою мовою можна вдати вірш тоді, коли в йому чергуються одні склади з наголосами й инші без наголосів, або високі й низькі. Таким віршем—а зветься він *тоничним*—складено вже найдавніші наші пісні народні, а поруч з силабичним віршем його вживають здавна вже й наші письменники, які ближче були до народу, ніж до школярських кругів. Ось, напр., початок „думи“ гетьмана Ів. Мазепи, на зразок народньої пісні віршем тоничним:

Всі покою щиро прагнуть,
Та не в єден гуж всі тягнуть:
Той на право, той на-ліво
А всі браття—то́-то диво!
Нема любви, нема згоди,

Од Жовтої взявши Води;
През незгоду всі пропали,
Сами себе звоювали.

Тоничним віршем пишуть тепер усі наші поети, починаючи з Котляревського.

Стопа у вірші. Віршований рядок ділиться на *стопи*.

Цезура. Стопа—це склад, на який падає наголос, разом з тими найближчими, що без наголосу. Зветься так тому, що колись, читаючи вірші, одбивали ногою (стопа) міру або такт. Стопи бувають *двоскладо́ві* і *трискладові*.

Сто́їть | гора́ | висо́ | кая́—

це стопа двоскладова.

Висо́ко | підні́сся | оре́л си | зокри́лий—

стопа трискладо́ва. А як у двоскладовій стопі наголос може бути і на першому й на другому складі, а в трискладовій—на першому або на другому або й на третьому, то матимемо аж п'ять одмін у стопах. Означаються в стопах склади без наголосу значком ◡, а з наголосом ⌣́, і звуться стопи грецькими назвами

1. Двоскладова стопа з наголосом на першому складі ⌣́ ◡ зветься *хорей*, напр.

Я́к ум | ру́, то | по́хо | ва́йте
Ме́не | на́ мо | ги́лі |
Се́ред | сте́пу | ши́ро | ко́го
На́ Вкра | і́ні | ми́лій.

(*Шевченко*).

2. Двоскладова стопа з наголосом на другому складі ◡ ⌣́ зветься *ямб*:

Не хма́ | ра со́н | це за́ | ступи́ | ла,
Не ви́ | хор по́ | рохо́м | верти́ть,
Не га́ | ліч чо́р | на по́ | ле вкри́ | ла,
Не бу́й | ний ві́ | тер це́ | шуми́ть.

(*Котляревський*).

3. Трискладова стопа з наголосом на першому складі ⌣́ ◡ ◡ зветься *дактиль*:

Бѐрежно | зня́в я з вер | ста́ту ос | но́ву,
Лю́дям ро | бо́ту роз | ні́с і роз | дав,—

То́ ж мій спо | чи́нок; те | пе́речки | зно́ву
Бе́рда на | пра́вив, нит | ки́ насну | вав.
(*Щоголів*).

4. Трискладова стопа з наголосом на другому складі ◡ _́ ◡ зветься *амфибрахій*:

Дивлю́ся | на не́бо | та й ду́мку | гада́ю:
Чому́ я | не со́кіл, | чому́ не | літа́ю,
Чому́ ме | ні, Бо́же, | ти кри́лля | не да́в?
Я б зе́млю | поки́нув | і в не́бо | злітав.
(*Петренко*).

5. Трискладова стопа з наголосом на третьому складі ◡ ◡ _́ зветься *ана́пест*:

Догора́ | ють полі́ | на в печі́,
Попелі́ | є черво́ | ная гра́нь...
У заду́ | мі сижу́ | я вночі́
І думо́к | сную чо́р | ную тка́нь.
(*Франко*).

Од того, скільки буває стоп у вірші, вірш зветься — двостопний, тристопний і так далі аж до шестистопного. Напр.

Не забу́дь | не забу́дь
Юних дні́в, | днів весни́:
Путь життя́ | темну пу́ть
Проясня́ | ють вони́.
(*Франко*).

Це двостопний вірш А оце шестистопний:

І по́ | ки на́ | землі́ | ще е́ | одна́ | сльози́ | на
Пое́ | зія | її́ | наща́д | кам пе́ | реда́сть,
І по́ | ки мі́ж | людьми́ | ще вті́ | ха е́ | неви́н | на
Пое́ | зія | в її́ | ще ра́ | дощів | дода́сть
(*Самійленко*).

Трапляється у віршуванні, що ріжні стопи попереплутуються між собою,—такі вірші звуться *мішаними*. З мішаних віршів треба особливо завважити шестистопний дактилохореїчний вірш або *гекзаметр*: ним бо написано знамениті грецькі поеми „Іліяду“ та „Одисею“ й багато инших, тим самим типом складених. Ось початок перекладу на нашу мову „Одисеї“.

Му́зо, по | ві́дай ме ні́ про бу | ва́лого | ли́царя | то́го,
Що́ наблу | ка́вся по | сві́ту, сто | ли́цю Тро | я́н зруйну | ва́вши,
Що́ й на всі | ля́ких лю | де́й нади | ви́вся й спі | зна́в весь їх | по́бит,
В мо́рі ж бі | ди́ натер | пі́вся та | го́ря як | ті́лом так | ду́хом,
Що́б і се | бе́ й това | ри́ство спа | сти́ і вер | ну́ти до | до́му.
(*Ніщинський*).

Довгих віршів, напр. пяти або шестистопних, не можна за одним духом вимовити. Тому в читанні вони ніби перетинаються коротенькою зупинкою, яка зветься *цезурою*. Напр.

Блиснули вже коси, ‖ упали покоси,
Рядками снопи полягали;
Під сонцем пекучим ‖ із лихом гнітючим
У полі усі працювали (*Грінченко*).

Або:

За горами гори, ‖ хмарами повиті,
Засіяні горем ‖ кровію политі (*Шевченко*).

Рима. Строфа. Опріч міри або ритму, у віршуванні буває ще *рима* Так звуться однакові закінчення рядків у віршах—чи в двох сусідніх, чи через рядок або два, чи инакше якось. Коли рими мають наголос на останньому складі, то звуться чоловічими, инші—жіночими. Буває чергування чоловічих та жіночих рим:

Гетьте, думи—ви хмари *осі́нні* . . . . жіноча.
То ж тепера весна золо*та́* . . . . . . чоловіча.
Чи то так у жалю, в голо*сі́нні* . . . . жіноча.
Проминуть молодії *літа́*? . . . . чоловіча.
(*Леся Українка*).

Буває, що вірші й зовсім не мають рими, а самий ритм,—такий вірш зветься *білим*, як от оцей:

Як тихо ніч чудове покривало
Розкинула над сонною землею!
Нігде ні гуку; все кругом поснуло
І тільки зорі високо тремтять,

Розсипавшись по дивній ризі неба,
Та дивляться згори на землю, наче
Очей тих невсипущих міріяди (*Самійленко*).

Черідка віршованих рядків, що однаково римуються й дають здебільшого одну заокруглену думку, зветься *куплетом* або *строфою*. Це немов віршований період. Найменше в строфі буває два рядки, але доходить вноді аж до чотирнадцяти. Найчастіш трапляються строфи по чотирі рядки, як у більшості тих зразків, що тут наведено.

Народній вірш. Од літературного віршування одмітний буває вірш народній. Він теж тонічний, але не ділиться на правильні стопи, а ритм у йому залежить тільки од наголосу, який кладеться звичайно на найважніше у вірші слово. Це тому, що народне віршування не до читання складено, а до співу, і ритм надолужується тут голосом, *мелодією*. От зразок народнього віршу:

Ой хто журби не знає,
Нехай мене спитає.
Ой виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі віколи,
Все чужії воли пасучи,
Все чужії вози мажучи.

Тут маємо один наголос на рядок. Але може бути й більше:

Нема кра́ю тихому Дуна́ю,
Нема впи́ну вдовиному си́ну.

Особливо цікаві серед народнього віршування українського ті старі пісні, що звуться *думами*: їх співають звичайно, приграючи на кобзі або бандурі, співці-кобзарі. Думи навдивовижу бувають ріжноманітні в своєму складі: кожен рядок тут може мати инше число складів і тільки багато вони римами приздоблені: буває, що закінчення рядка римується з серединою. Ось напр. початок думи про бурю на Чорному морі.

Ой як на Чорному морі
Та на білому камені—
Там сидить ясен соколенько,
Смутно має,
Жалібненько квилить-проквиляє,
На Чорнеє море сяє,
Далеко поглядає,
Що на Чорному морю не добре вчиняє:
Противну хвилю з дна моря знімає,
Судна козацькі на три части розбиває. .
Потопало два брати рідненькі,
Товариші сердешні
Що ні до кого приплинути,
Опрощення приняти.
Ті два брати один до одного приплнвали,
Опрощення приймали
І словами промовляли,
Сльозами ридали:

— Ой не єсть то нас, брате, на Чорному морі супртивна хвиля потопляє,
А єсть то отцева-матчина молитов побиває-карає.
Нам отець-мати позволяли одному в військо виступати,
А другому дома хліба пахати.
А то ми, брате, недобре вчиняли—
Обидва коні посідлали,
У військо виступали,
З отцем, з маткою опрощення не приймали,
Ще матку стареньку зневажали,
Стременем у груди од коней одпихали.

Не вважаючи на всю простоту свою, українські народні думи уявляють з себе надзвичайно високі твори, в яких народ дійшов немов вершка своєї словесної творчости. Деякі й з наших письменників пробували писати складом дум; найбільш відома і вдатна Шевченкова дума з поеми „Невольник“.

Образна мова. З наведених прикладів та зразків ми вже бачили, що письменник описує те, що думає або почуває, і тим самим і в читачеві викликає подібні ж думки й почуття. Подібні, схожі, що не цілком однакові, бо однаково думати, а надто почувати однаково не можуть дві людині: кож-

на по своему переживає те, що торкається її з околишнього світу та з внутрішніх своїх почувань. Досягає того письменник своєю мовою—тією мистецькою, óбразною мовою, яка передає найтонші людські переживання. Письменник, що добре орудує мовою і може сам пережити те, про віщо говорить, немов заражає такими ж почуваннями і читача. В руках у письменника мова—то могуче знаряддя, щоб діяти на душі людські. Для цього письменник, майстер рідного слова, уживає óбразів, порівнаннів або прибільшення; набірає обіруч тих гарних пестливих слів, що на їх така багата наша мова гнучка; удається до заміни недовідомого видимим—до тих, мовляв, алегорій та символів; приоздоблює тими багацтвами, які й народня мова витворила, і які сам у своїй душі викохав—і з усього того творить новий світ—краси та мистецтва. Ось напр. Васильченко пише: „В темряві видно було одне тільки небо, далеке, темне *як оксамит*, а по йому безліч *золотих жучків—лежали* горілиць і *перебірали золотими ніжками*, не маючи сили *рушити з місця*.“ Це—зорі. Можна було просто росказати про них, щó то за зорі. Але письменник инакше робить. Він описує небо так, яким йому воно здається: розкидає по темному оксамиту золотих жучків, що не рушають з місця і тільки золотими ніжками ворушать—і вийшло і схоже з правдою і так гарно, як і не вдаси, коли б письменник просто описував, яке буває небо вночі. Або ось другий письменник наш, Мирний Панас, описує спеку: „Сонце *мов розсердилось* на вас... *витріщилося*, пече, *тисячами гарячих голочок* вгорожується в вашу одежу, добірається до вашого тіла, *точе-висмоктує* гарячим потом з його всю воду, смалить і сушить почервоніле обличчя“. Знов: сонце—живе немов і чинить, як жива істота, —і знов письменник не описав, а змалював вам, щó спека діє з людиною. У Шевченка ось вітер в осоки питає:

„Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се?“—тихесенько
Спитає-повіє.

Або:

Чума з лопатою ходила
Та гробовища *рила-рила*
Та *трупом-трупом* начиняла
І „со святими“ не співала:
Чи городом чи то селом
Мете собі, як помелом

Ви бачите, що тут навіть самі згуки мови слугують письменникові. Читаючи перший уривок, ви ніби чуєте, як шелестить осока на вітрі; з другого визирає на вас понура, страшна примара чуми, що вперто, без ліку („рила-рила“, „трупом-трупом“) косить рід людський. Такого чуда досягає письменник, то добіраючи відповідних самими згуками слів, або проказуючи одне і те саме слово двічі. Справді, як той же Шевченко писав:

Ну, щó б, здавалося, слова?!
Слова та голос— більш нічого...
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує...

Такого чуда доказує óбразна, художня мова, коли орудує нею справжній майстер слова.

Звідки береться образність. І віршована, і прозова мова однаково може бути такою образною, мистецькою, мальовничою, живою Основа її—раз-у-раз рідна мова письменника, але до тієї основи може він докидати в потребі і чужих слів („варваризми“); може черпати і з давньої мови („архаїзми“), може й сам нові слова творити-кувати („неологизми“); може нарешті користуватися з усіх вживаних і всім відомих слів, і з таких, що живуть у невеличкому якомусь куточку нашої великої землі („провінціялізми“). Треба тільки, аби ввесь цей скарб незліченний людської мови письменник ви-

користовував уміючи, досвідченою черпав рукою з багатющого запасу рідного слова. Напр. у Шевченка ж маємо такий опис бенькетування:

І в *термах оргія.* Горять
Чертоги пурпуром і *златом,*
Куряться *амфори;* дівчата,
Трохи не голії, стоять
Перед *Кипридою* і в пад
Співають *гимн.*

Слова чужі („терми“, „оргія“ і ин.) і старовинні („чертоги“, „злато“) тут зовсім до речі, бо мова мовиться про римлян та ще й про давніх. Але коли б який письменник тими ж словами взявся списувати нашу, скажемо, сільську бесіду, то вийшла б суща нісенітниця. Отже сама мова повинна одповідати тому, про що письменник пише. І в цих межах йому широкий простір, аби вміючи та до діла, аби щиро та од серця, аби не вигадано навмисне було, а само напрохалося з великого почуття.

Стиль. Кожен письменник пише по своєму. У одного хороша мова, у другого гіршенька. Один любить щиро народніх слів та зворотів уживати, иншому подобається чужих домішувати, або занадто „по-книжному“ висловлюватись. Один пише всіма вживаною мовою, ще инший і провінціялізмів („у нас так говорять“) не цурається. Спосіб викладу, якого додержуеться той чи инший письменник, зветься його *стилем.* Отже стиль буває і хороший і поганий: од одного саме тобі слово плине в душу, а другого ніяк „не вчитаеш“. Багато це залежить од уміння, вдачі, завичок та знання письменника. Треба, насамперед, щоб письменник добре знав свою рідну мову, тямив усі її таємниць і орудував словом, як добрим начинням, не збивався на чуже й добірав слів одповідно до того, про що оповідає. Треба далі, щоб письменник так само добре знав і те, про щó пише, бо тільки тоді він зможе й иншому добре роскazати, коли сам вирозумів добре. Треба, щоб він умів докладно і саме те, щó хоче, сказати—щоб слова його думкам одповідали. Треба, щоб мова була як найчистіша, легка, плавка і на вухо приємна та принадна,—така, як у кращих наших письменників, що знали мову, вміли нею орудувати й через те в писаннях своїх добрі дали зразки того, як писати. Вчитися мови можна не тільки і не так з розмови, а ще більше з читання гарних творів, у яких мова доходить вершка виробленности, краси та музичности.

Форма викладу. Не тільки стилем або способом викладу ріжняться один від одного твори письменства, але й формою викладу. Коли той, хто пише, автор, викладає свої думки од себе самого, ніби він сам роскаує, то така форма викладу зветься *монологичною.* Коли ж не він од себе викладає, а подає розмови виведених людей, то це буде *діялогична* або *драматична* форма. Коли автор подає свої думки ніби як листування, то це зветься *епістолярною* формою: так писав, наприклад, свої твори в формі листів старий наш письменник Іван Вишенський. Частіше в творах письменства буває так, що зазначені форми переплітаються, чергуються: автор і од себе дещо оповість, і розмови дієвих людей подає, може й епістолярної форми додати,—така форма зветься *мішаною.*

Елементи словесних творів. Що-до внутрішньої сторони, то в словесних творах ми знайдемо три складових частині або елементи: 1) *опис,* 2 *рóзповідь* і 3) *розправу.* В описі письменник дає ознаки якої-небудь річі без уваги на одміни, що з нею трапляються й одбуваються. Так напр. Левицького твір „Рибалка Панас Круть“ починається з опису містечка над Россю Розпóвіддю зветься такий словесний твір, у якому письменник торкається тих одмін, що йдуть одна по одній протягом певного часу. Оповідання про те, як жив той

рибалка Панас Круть, буде вже розповідь. Та людина ніколи не обмежується голим описом річі або самим оповіданням про події—вона ще про них міркує, думає, розправляє. Оці от складені в певному плані думки з приводу річей або подій і звуться розправою. Такі розправи, міркування часто знаходимо напр. у творах Квітки:—повість „Маруся“ починается міркуванням автора про долю людську на цім світі. З творах письменства рідко буває так, щоб тільки й був один із згаданих елементів. Далеко частіше трапляються вони мішма, один по одному, складаючися в одну цілість. Ми вже бачили, що „Рибалка Панас Круть“ з опису починається, а „Маруся“ з розправи, але потім обоє в рбзповідь повертаються.

Опис і розповідь можуть бути як *прозові*, так і *поетичні*. Коли опис чи розповідь мають на меті росказати докладно читачеві, яка з себе та чи инша річ, або як одбувалася та чи инша подія, то це буде прозовий опис, прозова розповідь. Коли ж вони те саме не розказують, а малюють картинно, образно—то матимемо опис чи розповідь поетичні. Візьмімо напр. опис села з читанки: там буде сказано, що саме зветься селом, які в йому вулиці, які хати де село стоїть—у долині чи на взгіррі, яка в селі церква, як люде живуть, коло чого працюють і т. и. І поставмо поруч з цим Шевченкове:

Село! І серце одпочине. .	А на горі стоять палати
Село на нашій Україні—	Неначе диво, а кругом
Неначе писанка. Село	Широколистії тополі;
Зеленим гаем поросло;	А там і ліс—і ліс, і поле,
Цвітуть сади, біліють хати,	І сині гори за Дніпром...

І то опис, і це опис, але різниця між ними величезна, а саме та, що Шевченко малює поетичну картину села, а зовсім не росказує, що селом зветься та яке воно з себе. Так само і розповідь. В історії ми читаемо напр. про те, як виправлявся в похід проти половців князь Ігорь і що

з ним під час походу сталося. А „Слово о полку Ігоревім“ малює нам цілу картину походу й битви:

Вовки біду ворожать по яругах,
Орли клекотом на кости звірів зовуть,
Лисиці брешуть на червлені щити.

А коли Ігоря побито й у полон забрано, то ніби й природа вся зажурилася-затужила:

Ничеть трава жалощами,
А древо з тугою к землі приклонилося.

І знов дві маемо про одну й ту саму подію розповіді, але як же вони різняться одна від одної.

Проза і поезія. Отже проза навчае нас, дае відомости і вживається в наукових творах, а поезія малює словами картини, дае бібрази і становить неодмінну ознаку *художніх* або мистецьких творів. Прозові твори повинні подавати саму правду—те, що є чи було; поетичні—те, що могло бути, хоча б і вигадане; прозові йдуть од розума, поетичні—од почування, або як кажуть—од натхнення, в них головне образи і враження, а не сама дійсність. Через те проза й поезія ріжняться здебільшого й мовою. Не тим, що поезія конче повинна вкладатись у вірші: не кожен бо вірш—поезія, і не всяка поезія віршем висловлюється. А тим, що поезія мусить говорити образами, брати їх з дійсности, але перетворювати в творчій уяві, в фантазії натхненного поета. Памятаете, як у Шевченкового кобзаря Перебенді:

А думка край світа на хмарі гуля,
Орлом сизокрилим літае, ширяе,
Аж небо блакитне широкими б'е;
Спочине на сонці, його запитае:
Де воно ночуе, як воно встае?
Послухае моря, що воно говорить;
Спита чорну гору: чого ти німа?

Перебендя—образ поета. Поет „все знае“, „все чуе“, то-б-то творчою фантазією уявляе собі билиці й небилиці, але так їх розповість, що читач

переживае ті самі враження й по-за вигаданими картинами почувае живу правду дійсного життя. Ми всі знаемо напр., що того Марка Проклятого, якого змалював Олекса Стороженко, ніколи й на світі не було, але з захватом читаемо про його, бо ця вигадана постать ставить перед нами велику загадку нашого буття: про покуту за подіяні злочинства. І один образ нещасного Марка з його страшною торбою за плечима, чудово поясняе людську душу, її невситиме бажання спокутувати гріх свій і дае нам велику втіху своею красою. З другого боку, колись у старовину була мода велика на вірші: віршем усе писали — і граматки, і казання, і молитви, і всяку науку. Але то не була поезія, бо не було там серця, не було творчої фантазії, не було палючого натхнення, і не озивалось серце, читаючи иноді пишні, але порожні слова.

Прозові твори. Якого більш у прозових творах бувае елементу, котрий переважае—од того вони й назу собі прибірають. Отже бувають вони *описові*, або *розповідні*, або *розправні*.

Опис. З описових творів найширше відомі *подорожі*. Це опис того, що бачив і чув автор подорожуючи. Здавна подорожі дуже подобалися читачам, бо давали їм дуже цікаві описи незнаних країв та людей, побуту їхнього та звичаїв, усяких пригод, то-що. В нашому старовинному письменстві чимала була низка отаких подорожів по святих місцях або тоді вони так звалися „паломників“. Тепер подорожі мають вагу або наукову, як напр. опис подорожі на північ славного мандрівця норвезького Фритіофа Нансена, або художню, як „Фрегат Паллада“ російського письменника Гончарова. У нашому письменстві зразком подорожів можуть бути Стороженкові „Спомини про Микиту Коржа“ з описом Дніпрових порогів, а в новіших „Листи з чужини“

Я. Окуневського—записки з мандрівки по Європі й Азії. „Злетів би я до вас, земляки, каже автор, — та моря не перелечу, хіба напишу довге-довге письмо до вас: роскажу вам, яка вона, тая чужинонька, який тут світ, люде як живуть, як Бога хвалять, і думкою полину на рідний край“. І поміж описами чужих країв повсюди у нашого письменника проступае туга за своїм рідним і оздоблюе його писання сумовитими згадками й порівнаннями.

Розповідь. З розповідних творів маемо кілька. Насамперед—*літопис*, се-б-то оповідання з року в рік про події минулого без перевірки, чи так справді було, як оповідається, без внутрішнього зв'язку між подіями. Літописець просто записуе, коли що ділось, що чував і видав, не оцінюючи подій, не даючи свого суду над ними, на самому оповіданні обмежуючись. В старовину дуже у нас любили літописи і з них черпали люде відомости про свое минуле. Старий наш літопис дійшов до нас у пізнішій переробці під заголовком „Се повісти временних дій, откуду есть пішла руськая земля, кто в ній почав первіе княжити і откуду руськая земля стала есть“. Потім ще було багато козацьких літописців, як Самовидець, Величко та инші.

З літописів повстала згодом *історія*, то-б-то теж оповідання про минуле, але вже з перевіркою та оцінкою подій, розложене не по рокам, а по внутрішньому зв'язкові між подіями. Історик повинен дбати про всю правду, а для того усі джерела одно одним перевірити, одкинути все віри негодне й пояснити, через віщо саме сталися події та які наслідки вони мали. Історія черпае відомости з тих самих літописів, з старих грамот, з усяких пам'яток старовини, з малюнків, монет то-що. Найбільш одмітна од літопису історія своею зв'язністю в оповіданні та прагматив-

мом, то-б-то поясненням внутрішнього зв'язку між подіями. Найширше в нашому письменстві відома „Історія України-Руси“ М. Грушевського (є коротка, а є й дуже широко розпочата і ще не доведена до краю).

Посередині між літописом та історією стоять *історичні записки* або *мемуари* чи, як у нас у старовину звали їх – *діяріуші*. Мемуари розповідають про те, що сам автор пережив, і часто, як і літопис, провадять оповідання день за днем, що коли трапилось. Але разом з тим такі записки самими подіями не обмежуються, а подають і міркування автора або пояснення подій і цим наближаються до історії. Правдиві, совістні мемуари можуть бути добрим джерелом для історії, тільки що історик має перевірити взяті з них відомости иншими джерелами. Таких мемуарів або діяріушів у старовину було у нас чимало; напр. записки київського міщанина Балики, мемуари Самійла Зорьки, що був за писаря у гетьмана Хмельницького, діяріуш М. Ханенка, „Дневнії записки“ Я. Марковича й ин. З новітніх можемо назвати „Австро-руські спомини“ М. Драгоманова, або згадки Кропивницького та Старицького про український театр і т. и.

До розповідних творів належать і *життєписи* або *біографії*—оповідання про життя якоїсь визначної людини, напр. „Тарас Шевченко-Грушівський“ Ол. Кониського. Коли автор оповідає про своє життя сам, то такий твір зветься *автобіографією*, напр. автобіографія Франка, Антоновича і ин. Коротенький життєпис, написаний з приводу смерти, зветься *некролог* або *посмертна згадка*. До біографій належать і *житія святих*, окромє і в збірниках (Патерик, Пролог, Четь-мінеї).

Розправи. До творів, у яких на перше місце висовується міркування і які звуться розправами, належать насамперед усякі *наукові* твори: „Розправа о явиці южноруськім“ Головацького

може бути зразком такої наукової розправи. Сюди ж таки треба придати і всякі статті *критичні* —оцінки творів якого-небудь письменника або взагалі художника-артиста, маляра; напр. статті Куліша про Марка Вовчка, Франкова про Лесю Українку і т. и. Поруч стоять *публіцистичні* твори, з приводу всяких подій у громадському житті написані; –напр. Драгоманова „Україна і центри“, „Чудацькі думки“, Грінченка „Листи з Наддніпрянської України“, Грушевського „З біжучої хвилі“ і т. и.

Коли розправу призначено не для читання, а промовляють її перед громадою слухачів, то вона зветься *промовою*, *орацією*. Промовця або оратор має на меті переконати слухачів, се-б-то не тільки на розум їхній подіяти, а й на почування та волю, запалити їх і до якогось діла привернути. Через те не цурається промовця ніякого способу, щоб захопити слухачів: уживає він і опису й розповіді, і доказів од розуму, як у розправі, користується з поетичних картин і зворотів та образів; удається, як до потреби, і до мови стислої, і до обточених періодів. Промовця повинен говорити справді таки промовисто, красно, мові уст своїх додавати сили відповідними рухами та голосом. В старовину між промовцями визначалися у греків Демостен, у римлян Цицерон. До ораторських творів належать церковні казання, парламентські або судові промови, промови на вічах (мітингах) та зібраннях і т. и.

Твори поетичні. Поезія ділиться на три роди творів: *епичні*, *ліричні* й *драматичні*.

Епос. *Епичними* творами або просто *епосом* звуться такі твори, в яких маємо поетичне оповідання про події світа зовнішнього, а не про почування самого автора. Саме слово епос —значить оповідання, отже розповідь в епосі найбільше займає місця. Поет в епичному творі не

виказує, як він сам ставиться до подій, він ніби стоїть осторонь, з боку, як стороння особа. Епос буває *устний* або *народній* і *письменний* або *літературний*.

Народній епос. *Народнім* або *устним* епосом звемо такі епичні твори, що живуть в устах народа і переказом переходять од батька до сина, з роду в рід, з покоління в покоління. Такі твори здебільшого істнують здавна, з далекої давнини, складено їх часто ще тоді, коли не було письменства. Хто поскладав ці твори народнього епосу—не знати. Знаємо тільки, що вони мандрують з уст до уст, по дорозі стерши всі особисті ознаки автора, одміняючись і перероблюючись. Ось у цьому розумінні й говориться, що твори устної словесности належать усьому народові, як твори громадської, народньої творчости, бо справжній автор—той, що зложив твір—невідомий, а почасти автором буває всякий, хто свого додає або переробляє в устному переказі. Поодинокі твори народньої словесности у нас записано ще з XVI віку (пісня про Штефана воєводу), але збірати їх насправжки почали вже аж у XIX в. До епоса народнього належать: казки, історичні пісні та думи, загадки й приказки.

Епос літературний. *Письменним* або *літературним* епосом звуться такі епичні твори, які зложила певна особа, письменник або автор, і які розходяться через книжку, а не устно. На цих творах одбивається особа автора і вони зостаються незмінними, як надруковані. До епичних творів належать: байка, поема, балада, ідилія, роман, повість і оповідання.

Байка—це невеличке оповідання алегоричного, мовляв, змісту, то-б-то така притча, в якій переносяться на життя людське події серед звірів чи навіть неживих річей. У теперішній байці буває опріч оповідання ще й висновок—наука або мораль, яка

ще виразніше підкреслює притчу. Напр. Гребінчина байка „Злий кінь“—про те, як чоловік ласкою укоськав норовистого коня, кінчиться таким зворотом: „Пани! чи чули, як Деркач коня піймав?“ Байка народилася з казки про звірів, потроху казка перетворюється на притчу, доточується до неї наука і казкові події принатурюються до людського життя, як приклад, що треба робити, а чого робить не годиться. Перший з байкарів відомий був грецький письменник Езоп (жив у VI віці до Різдва Хр.), далі римський Федр (коло Різдва Хр.). З инших байкарів найбільшої зажили слави-француз Лафонтен та великорос Крилов. У нас багато письменників писало байки, але найкращі з них—то Боровиковський, Гребінка та Глібів.

Поема—оповідання про пригоди та славні вчинки якоїсь визначної людини, героя. Поема буває звичайно велика обсягом, писана здебільшого віршем і визначається рівним, спокійним тоном. У греків поема народилася з народнього епоса, з історичних пісень: обробку їх під заголовком „Іліяда“ та „Одисея“ приписано сліпому співцеві Гомерові, що жив ніби в IX в. до Різдва Хр. (на нашу мову „Іліяду“ переклав Руданський, а „Одисею“—Ніщинський). На зразок Гомерових поем написав „Енеїду“ римський поет Виргилій (I вік до Р. Хр.) З инших старовинних поем відома ще „Шах-Наме“ перського поета Фирдовсія (помер р. 1020), відома у нас у перекладі А. Кримського, та „Божественна Комедія“ великого італійця Данте (1265–1321), яку на нашу мову переклав, хоч і не всеньку, Самійленко. Через те, що старовинна або, як кажуть, класична поема народилася з народніх пісень, то героєм у ній буває ввесь народ, а події описуються такі, що мають вагу всенародню. На зразок отих класичних поем написано потім у всіх народів чимало таких самих творів, а в них до дрібниць наслідувано Гомера й Виргилія: у італійців „Визволений Єрусалим“ Торквата Тасо (XVI в.), у англійців „Утрачений рай“

Мільтона (XVII в.), у німців „Месіяда“ Клопштока (XVIII в.), у французів Генріяда“ Вольтера (XVIII в.), у росіян „Россіяда Хераскова й багато инших. Ці поеми звуться *ніби-класичними*, бо події класичного, то-б-то давнього грецького, життя переносили в новітні часи і новітніх людей малювали неначе класичних грецьких героїв. Виходило не до речі, роблено, неправдиво і занадто по чужому. У нас ніби-класичної поеми не було, а зате Котляревський у своїй „Енеїді“ дотепно висміяв оті ніби-класичні зразки і під іменням латинських героїв вивів наших таки людей, „перелицював“ стару поему на український штиб. *Новітня* поема позбулася хиб ніби-класичної і, малюючи героїв та великі події, робить це правдиво, хоча звичайно часто прикрашує дійсність З таких творів найбільш відомі поеми англійського письменика Байрона („Шильонський в'язень“, „Чайльд Гарольд“ „Мазепа“), польського Міцкевича („Пан Тадеуш“, „Конрад Валенрод“, „Діди“), російських—Пушкина („Полтава“, „Брати-розбійники“ й ин.) та Лермонтова („Мцирі“, „Демон)“. У нашому письменстві зразками поем можуть бути: Шевченкові „Гайдамаки“, „Наталя“ Макаровського, „Іван Вишенський“ Франка і ин.

Баладою зветься такий епичний твір, здебільшого невеликий, в якому переважає вигадка, фантазія, небилиця. В основу балад часто кладуться народні повірря, забобони, всякі чудовні або страшні пригоди;—відьми, чарівники, дідьки і т. ин Баладами вславилися: німецькі письменники—Шиллер („Келих“) та Гете („Лісовий царь“, перекладений і на нашу мову), російські—Жуковський („Светлана“), Пушкин („Біси“, „Втопленик“). У нас балади писали: Боровиковський, переробивши Жуковського „Светлану“(„Маруся“), Шевченко („Тополя“, „Утоплена“), Кулиш („Загублені душі“) та ин

Ідилія—це картинка з тихомирного, близького до природи життя, переважно бувають це твори

з селянського побуту. Ідилії так само зародилися в старовину: ще грецький поет Теокрит (III-ій вік до Різдва Хр.), а потім римський Виргилій уславились ідиліями („Буколики“ останнього з життя пастухів перекладав старий наш письменник XVIII в. Лобисевич). Чудові зразки ідилій у нашому письменстві дав Шевченко в своїх відомих усім поезіях: „Вечір“ („Садок вишневий коло хати“), „І досі сниться“ і ин.; відомі теж „У степу“ Глібова, Куліша „Орися“ то-що.

Роман—твір, в якому письменник подає все життя свого героя, зовнішне і внутрішнє, а разом і малює й ту громаду, серед якої він живе й обертається. І роман народився так само ще у греків („Киропедія “Ксенофонта, „Олександрія“ Калістена й ин.), і вже досить рано зайшов і до нас: згадана допіру „Олександрія“ (про царя Македонського Олександра Великого) або „Варлаам та Іоасаф“ (про індійського царевича Іоасафа—як його Варлаам-пустельник на спасенну путь напутив)—ці й инші романи були найлюбішим нашим давнім предкам читанням. Потім у Європі з'явились так звані лицарські романи— про цікаві пригоди всяких славних лицарів та вояків, і вони теж перекладалися на нашу мову здавна (напр. про Бову-королевича, про лицаря Тристана й ин.). На початку XVII в. з'явився в Європі один з найкращих романів еспанського письменника Сервантеса „Дон-Кихот“ (є в українській переробці Франка), в якому надзвичайно дотепно висміяно захоплення отими лицарськими романами. Історичними романами вславився англійський письменник XIX в. Вальтер-Скот, потім побутовими Текерей та Дикенс („Давид Коперфильд“, „Домбі і син“, „Записки Пиквикського Клубу“ й ин); у російському письменстві найкращі романи - у Тургенева, Достоєвського та Л. Толстого. Наше письменство має вже також як історичні, так і побутові романи: для перших зразком може бути „Чорна Рада“ Ку-

ліша, для других—„Хіба ревуть воли, як ясла повні“ Мирного і Білика. Сучасний роман малює життя таким, як воно єсть, і розробляє його всіма сторонами. Близько до романа стоїть *повість*, що так само одбиває дійсне життя, тільки в меншому обсягу, напр. „Микола Джеря“ або „Бурлачка“ Левицького, „Соняшний промінь“ і „На розпутті“ Грінченка, „На дні“ Франка. Коли письменник бере один якийсь випадок із життя, то такий твір зветься *оповіданням* або *нарисом*, чи *новелою*,—напр. „Сестра“ Марка Вовчка, „Рибалка Панас Круть“ Левицького, „До світла“ Франка, „На камені“ Коцюбинського, „Кленові листки“ Стефаника і ин.

Лірика.

Поезія *лірична* або *лірика* одрізняється од епичної тим, що в ній найдужче виявляються особисті почування самого автора, його настрої й переживання, а не околишній світ. Перші ліричні твори у греків співано, приграючи на лірі,—од того повстала й назва ліричної поезії. Лірика так само, як і епос, ділиться на *устну* або *народню* і *письменну* або *літературну*.

Народня лірика.

Народня лірика це знов же твори про особисті переживання невідомо ким і коли складені, що переходять з уст до уст і таким способом переживають віки і покоління. Ліричні народні твори—це *пісні*, бо їх співають, а не оповідають. Ліричних пісень у нашого народа надзвичайно багато і вони вславилися своєю красою, щирістю й глибиною почування. Такі пісні побутові—про родинне життя, про кохання, веснянки, гагілки, купальські, весільні і т. и. Багато наших письменників, особливо з старших, так були захоплені народньою піснею, що й свої твори складали на зразок, ладом і складом, народніх пісень. З другого боку, багато творів наших письменників, як напр. Гребінки, Шевченка, Глібова, Руданського й ин. перейшли в народ і їх там співають тепер, як свої пісні („Реве та стогне“, „Стоїть гора високая“, „Щоб співати колір чорний“ і ин.)

Лірика літературна.

Лірика літературна складається з творів поодиноких письменників, яких почування виявляє, і розходиться межи люде через книжки. З ліричних творів у літературі відомі: *ода*, *сатира* й *елегія*.

Ода власне й означає по-грецькому пісню; це ліричний твір, у якому поет висловлює свій висóкий настрій або захват перед якимись величними істотами чи подіями. Ода в формі релігійних пісень, що виявляють побожні почування до Бога, цієї найвищої істоти, появилася вже здавна: напр. відомі псальми Давидові—не що инше, як оди; так само одами були власне пісні з приводу яких-небудь величних державних подій. З старовинних поетів одами вславились у греків Піндар та Анакреон (обидва в V віці до Різдва Хр.), а у римлян Горацій (коло Різдва Христового). Згодом, як і инші твори, ода виродилась в напушисте, нещире й роблене наслідування старовинним зразкам, у якому не дух, а сама форма тільки й мала вагу. Такими були напр. оди російського письменника Ломоносова, або численні *панегірики*, тоб-то хвалебні пісні наших старих, до Котляревського, письменників. Разом з тим, як минало захоплення ніби-класичними зразками, то й ода робилася простішою, більш життьовою, натуральнішою. Зразками такої оди можуть у нашому письменстві бути—„Ода до князя Куракина“ Котляревського, „Ода—український селянин“ Пузини, „У кожного люду, у кожній країні“ Лесі Українки, „Іван Котляревський“ М. Вороного й ин.

Сатира—лірична поезія, в якій висміюються вади й хиби чи поодиноких людей чи то цілих громад. З старих письменств найбільш розроблено сатиру у римлян: найвизначнішими сатириками були там—Горацій, що в дотепних жартах висміював, та Ювенал (42—122 р. по Різдві Хр.), що вогнем обурення картав вади своїх сучасників. Римських сатириків наслідували здебільшого й пізніш, як

французький письменник Буало (1636—1711), або наш Артемовський-Гулак („До Гараська", „До Пархома"). Сатирами можна назвати й такі твори, як вгаданий вже „Дон-Кихот" Сервантеса, твори Рабле, Свифта („Подорож Гулівера") й ин.; у росіян сатиру найкраще вдав новітній письменник Салтиков-Щедрин. На Украіні люде здавна кохались у сатирі. Украінець любить висміювати і свої і чужі вади і робить це часто так химерно, що за сміхом сльози вчуваються, жаль та туга незрима: і смієшся, і плакати хочеться. Така риса гіркого, мовляв, сміху зветься *юмором*. Од старих часів подоходило до нас сила всяких, здебільшого невідомих авторів, віршів, у яких виставляються на посміх громадські порядки та вади окремих громадських станів („Супліка або замисл на попа", „Про отця Негребецького", різдвяні й великодні вірші і т. и.). З громадської сатири починається і наше нове письменство: в „Енеїді" Котляревського, в творах Артемовського-Гулака („Пан та собака" й ин.), Квітки („Салдатський патрет") маємо багато юмору, висміювання всяких людських вад та обурення проти кривд і неправди в громадських порядках свого часу. В пізніших поетів зразки надзвичайно дотепної та уціпливої сатири дав В. Самійленко в таких своїх творах, як „На печі", „Ельдорадо", „Патріотична праця", і багато инших.

Елегія (з грецького—жалісна пісня)—ліричний вірш, в якому висловлює поет свій журливий, сумний настрій. Першими елегіями у греків були похоронні співи, а потім усякі пісні з виразом туги й журби. Елегія—одна з найбільш поширених форм поезії, бо смуток та вболівання над нещасною долею людини чи не найчастіше охоплюють чуле серце поета. „Українська мелодія" Гребінки, „Минають дні, минають ночі" Шевченка, „Суботи св. Дмитра" Щоголева, „Журба" Глібова—це зразки чистої елегії в нашому письменстві.

Треба завважити, що в одному й тому самому творі часто бувають змішані ріжні ліричні і навіть

епичні прикмети. Так напр. у відомому вірші Глібова „У степу" знайдемо—ідилію (картинка в гаю), сатиру (про „кишеню грошовиту") і елегію (думки про минуле). Те саме буває і мало не в кожному романі, де розповідь часто перемішано з власними думками й настроями автора, а останні з описами і т. и.

Письменство драматичне. Письменник може не тільки оповідати про якісь події й людей, не тільки їхні й свої почування висловлювати, але й ставити нам перед очі дієвих людей, щоб вони сами своїми словами та вчинками за себе говорили. Це дає третя, найскладніша і найбільш довершена, форма в поезії—*драма*, що немов вершить собою всю людську творчість у слові. Отже драма—то показування подій у дії: в драмі події проходять перед нашими очима, показуються живцем, а не в самому тільки оповіданні про них. Тим самим драма неподільно зв'язується з *театром*: люде (актери) не просто читають драму, а показують, як одбувались події, удають тих людей, що виводить перед нас письменник. Показують та удають і зовнішнім виглядом—одежею, хатніми обставинами, рухами (мімікою), і самими вчинками, дією. *Дія*—найперша умова драми, і без дії драми не буває. Так само неминучою умовою драми буває розмовна або *діялогична* форма, яка через те й зветься *драматичною*. Нарешті в драмі повинно виявлятись внутрішне життя дієвих людей, *боротьба* їх з самими собою і з околишніми обставинами. Вважаючи на останню познаку, в кожній драмі можна вирізнити три головні моменти: *зав'язку*—початок боротьби між інтересами кількох людей, *розвиток* боротьби і нарешті *розв'язку*—кінець її. В драматичній формі пишуться: *трагедія*, *комедія* і *драма*.

Трагедія, комедія, драма. *Трагедією* зветься такий драматичний твір, у якому показано людей міцних і дужих, великих духом героїв, що виходять на

боротьбу з околишніми обставинами, з долею. Але ці обставини бувають звичайно ще дужчі й доводять героїв до загину, до *катастрофи*. Тим самим, отією безнадійною боротьбою й занепадом героїв, трагедія викликає спочуття й жах перед їхньою долею. Трагедія зародилася знов же в старовинній Греції з служби в честь божка Діониса, що був богом достатків, плодючости, веселощів і вина. Ця служба складалася з того що приносили божкові жертву, а під час жертування найстарший

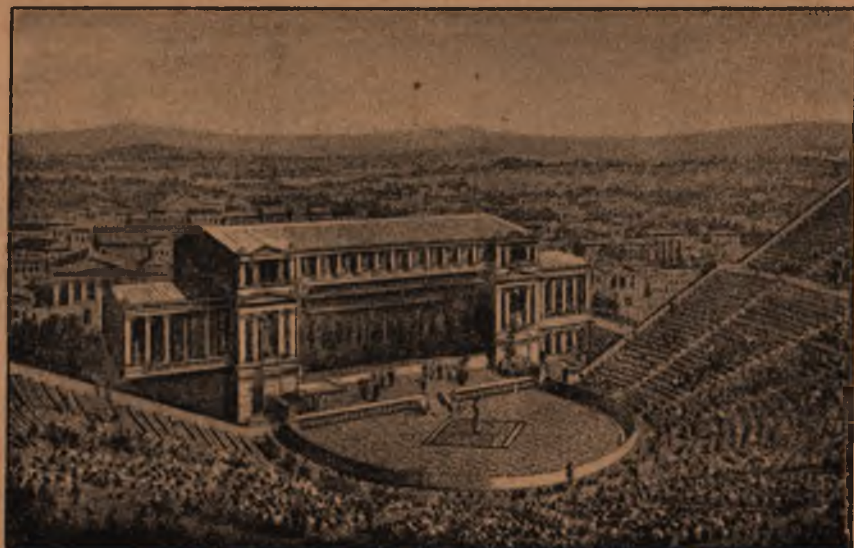

5. Театр в Афинах у старовину.

жрець розповідав пригоди Діонисові, а всі присутні, побравшись за руки, ходили кружка коло жертовника й співали хвальних пісень Діонисові та виявляли свої почуття на те, про що розповідав жрець. Виходила з того ніби розмова (діялог) між жерцем та хором. А як саме в той час на жертовнику кололи цапа, а цап по грецькому — трáґос, то і вся дія почала зватись *трагедія*, ніби цапина пісня. Потроху хор розпадається на дві частині, прибуває все більш актерів і діялогів теж більшае. Три великі письменники грецькі. Есхил,

Софокл і Еврипид, особливо розробили трагедію: вони починають показувати вже не богів, а людей, що гинуть у боротьбі з сліпою непереможною долею. Од Есхила (VI-ий вік до Рівдва Хр.) дійшло до нас сім трагедій („Семеро проти Фив“, „Скований Прометей“, „Перси“ і ин.); од Софокла (V-ий вік до Р. Хр.) теж сім („Царь Едип“, „Антигона“ і ин.); од Еврипида (V-ий вік) — аж сімнадцять (найкращі—„Медея“, „Іполит“, „Финикіянки“, „Іфигенія в Тавриді“, „Іон“). Виставляння в театрі трагедій у греків було ще дуже простацьке: вистави одбувались просто неба: в долині була сцена, де грали актери, а по взгіррі („амфитеатром“) розсідались глядачі, яких було часом по кільканадцять тисяч; а як здалеку актерів не чутно було добре і не видко їхнього лиця, то вони убірали на себе *машкари* (трагичні і комичні), щоб посилити голос та виразніше дати обличчя), і ходили на котурнах (на ходуляк), щоб усім було видко. Жінок на театрі удавали теж чоловіки. Через те, що лаштунків у

6. Машкари—зверху комичні, нижче трагичні.

греків ще не було, то драма будувалась просто; дія одбувалась уся в одному місці, за один день і збігалась уся до однієї особи. Про те, чого не можна було показати на сцені, розказували посланці, вістники. Хор виступав ніби суддею дієвим людям, висловлюючи почування як самого автора, так до якоїсь міри й глядачів.

У середні віки драматичне письменство у християнських народів ще нове дістало джерело — це ті вистави, що ними толковано незрозумілу народові латинську службу божу. Спершу це були тільки пантоміми, пояснення служб у дії, ніби на

мигах, потім додано діялог і з цього витворились різдвяні та великодні (пасійні) або з життя святих драми, що звалися *містеріями, міраклями, моралями*. З церкви драма перейшла до школи й витворилась у так звану *шкільну драму*, що показувала всякі благочестиві події. Через Польщу ця шкільна драма зайшла була й до нас і протягом XVII та XVIII віків панувала на Україні, потроху наближаючись до життя в так званих *трагедокомедіях* і особливо *інтермедіях*, живих сценах із життя (твори св. Димитрія Ростовського, Прокоповича, Кониського, Лещинського, Довгалевського та ин.). Поруч з церковною драмою, в Європі прокинулось наслідування грецьким зразкам, і трагедія тієї ж самої зазнала долі, що й инші твори. Ніби-класична трагедія попросту переписувала до останніх дрібниць стару грецьку трагедію, закувавши її в непорушні рямці суворих приписів: високі герої, три единства—часу, місця й дії, вістники, конче п'ять актів (дій) і т. и. Такі трагедії писали французи: Корнель, Расин (XVII в.) та Вольтер (XVIII в.), а од них ніби-класична трагедія розійшлась по всій Європі та впливала не помалу й на наших письменників—таких, як Прокопович, Кониський та ин.

Перший, хто зламав приписи ніби-класичної трагедії, був англійський письменник В. Шекспир (1564– 1616), але його зрозуміли й оцінили тільки згодом. Шекспир одкинув зовнішні рямці грецької трагедії і звернув увагу на дух її, на те, щоб показати вдачу та духове життя своїх героїв, і дав тим справді невмирущі зразки трагедій („Гамлет", „Король Лір", Макбет", „Отелло" й ин.,—всі переклав на нашу мову Куліш). За Шекспиром пішла вже і вся новітня драматургія. У нас зразками трагедії можуть бути „Переяславська ніч" Костомарова, „Сава Чалий" Тобілевича.

Поруч трагедії розвивалась і *комедія*, що різниться од тамтої своїми дієвими людьми: це не

герої, а звичайні собі люде, і боротьба їхня не до загину веде, а тільки на посміх виставляє. Коли трагедію можна рівняти до поеми, то комедія відповідатиме сатирі. Комедія висміює вади і хиби людські, виставляє їх на прилюдне позорище й викликає не спочуття та здивування, а сміх і обурення. Комедія теж зародилась у старих греків од служби тому самому Діонисові, коли греки збірали виноград і тішились усякими забавками та жартами. Найкращим автором комедій був у греків Аристофан (V вік до Різдва Хр.), од якого дійшло до нас одинадцять комедій („Оси", „Хмари" й ин.). Аристофан висміював сутяжництво, занепад віри, шахрайства всякі, дурисвітство та инші хиби своїх земляків. Аристофана наслідували римські комики, як напр. Плавт, а почасти й пізніші, як знаменитий французський письменник XVII в. Мольер („Тартюф", „Скупий" і ин. „Тартюф" є по-українському в перекладі Самійленка), або російський Фон-Візин. Той самий Шекспир, що оновив трагедію, поклав початок і справжньої сьогочасної комедії такими творами, як „Багато галасу знечевля", „Приборкана гоструха" й инші (на нашу мову переклав Куліш). Вплив европейського письменства з одного боку, а з другого розвиток згаданих уже інтермедій у шкільній драмі довели й у нас кінець-кінцем до справжньої комедії. Комедія, виводючи живих людей за-для їхніх хиб, даючи картину побуту, стояла ближче до життя, і через те зразки її, найдавніші навіть, пережили високі трагедії та й досі з більшою уподобою припадають до смаку людям. Зразками комедій можуть бути „Ревизор" Гоголя, „Мартин Боруля", „Сто тисяч", „Чумаки" Тобілевича.

Але як у житті радощі й смуток раз-у-раз у парі йдуть, то і в драматичних творах нашого часу рідко можна зустріти чисту трагедію або чисту комедію. Частіш буває *драма*, себ-то такий

драматичний твір, у якому боротьба набірає і трагичних і комичних рис. Такий напр. твір Тобілевича „Наймичка", де маємо і трагичні й комічні події, і їх стільки, що твору цього не можна ні до трагедій, ні комедій залучити. Отже драма — стоїть немов по середині між трагедією та комедією й однаково торкається і величних, і комедних подій людського життя.

Світове письменство й національні. Перед нами коротенько пройшли твори людського духа, виплоди людської творчости — як вони склалися до цього часу. Довгий й важкий пройшло шлях людське письменство. Зародившись разом з людською свідомістю, спершу в простеньких утворах людської думки й почування, дохоплюється воно тепер вершків мистецтва Замісць невідомих творців, яких твори полетіли світами з уст до уст, од народа до народу — виступають тепер перед нами вже відомі письменники, а кожен з власним своїм обличчям, кожен з творами, які йому самому належать — йому та його народові, а кращі — то й усенькій людськости, по всій землі розселеній. Бо те добре, що один у себе народ творить, переймають у його инші народи, твори його письменства на свої мови перекладають, один у одного вчаться та розуму й краси запозичаються. Великий будинок світового письменства на багато переділяється покоїв і кожному народові свій належить, то більший і пишніший, то менший і простіший. Але всі вони тісно один до одного притулені, у кожному немов є двері до всіх инших і крізь них можна з одного до другого переходити. Позичені речі, мандровані думки, перехожі теми кожне письменство по своєму переробляє, по своєму й ті світові справи освітлює, що од віку цікавлять і захоплюють людину. Кожен народ у своєму письменстві одбиває і просто людське, що є у всіх людей, і своє власне, що тільки йому самому

належить. Все це в цілому творить одне велике світове письменство, і до цього величного будинку все нові добудовування приставляють нові творці слова І тут скороминуще, слабшеньке одпадає одвалюється, а лишається тільки те, що красою своєю віки перестоює й покоління переживає, вічно чаруючи людей, навчаючи їх добра, до світла ведучи та кращими роблючи.

Придивимося ж, що є в тому покої, який у будинку світового письменства приділено нашому, українському народові – творам українською мовою писаним та духом нашого народу одухотвореним, перенятим і овіяним.

II. Стародавнє письменство на Україні.

Початок на Україні християнства.

Письменство на Україні починається дуже давно. Літ із тисячу вже минає, коли появилися у нас перші книги. Тоді Україна ще не звалась так; тоді на теперішніх українських землях і кругом поблизу аж до Чорного моря та до ріки Дуная сиділи скрізь слов'яне. Було багато більших і зовсім дрібних слов'янських народів, усі вони жили своїм ладом та звичаями, кожен своєю рідною мовою говорив, кожен складав свою державу. По Дунаю жили Болгари та Серби, далі на захід та північ сиділи Чехи, Мораване та Словенці, близько їх по річці Віслі були Ляхи, що опісля почали Поляками зватись. А по Дніпру, де тепер Україна, сиділо теж багато слов'янських народів, а в осередку їх, коло теперішнього Київа, народ, що звався *Русь* або *Поляне*. Од цієї Русі, коли вона повоювала инші племена, як от Деревляне, Сівера, Дреговичі, Дуліби або Волиняне, то-що, і вся ця земля і всенька людність на ній почали зватись *руськими*. Тисяча літ тому стала тут велика руська держава, а заправляли нею князі, що сиділи в найбільшому й найкращому тоді місті на Дніпрі—в Київі. І як починається ото руська держава, починається в ній незабаром письменство.

Наші предки, що жили в тій руській стародавній державі, спершу ще не знали були Христової віри, а були погане, то-б-то язичники—молились сонцеві, громові, мали собі таких богів зроб-

лених з дерева і звались вони: Перун, Хорс, Даждьбог то-що; вірили в домовиків, лісовиків, водяного бога і всякі инші такі вигадки. А далеко на південь, за Чорним морем, сиділи Греки і було в них велике й дуже Грецьке царство з найбільшим городом Костянтинополем або Царегородом. Греки були вже християне і мали здавна своє велике й славне письменство. Як вони сусідували з слов'янськими народами, то часто й сходилися з ними на всяких справах: торгували, воювали,—і слов'яне багато дечого позичали у своїх багатих та розумних сусідів Греків. Серед них слов'яне навчались і Христової віри й потроху сами почали вихрещуватись. Спершу це робили тільки поодинокі люде, а далі помалу та потроху й цілі народи переймали віру Христову й робились християнами. Найперше поробились християнами ті слов'яне, що сиділи ближче до Греків, як от Болгари та Серби. А за ними прийшла черга і до наших предків,—отих, що сиділи по Дніпру на теперішній Україні. Наші предки бували часто і в Болгарії, і в Греції ходили туди Чорним морем та Дунаєм або з своїм крамом, як от хліб, мед, віск, звірячі шкури то-що, або по здобич, збройною рукою воюючи та грабуючи своїх сусідів. І ходючи крамарі та здобишники придивлялись, як живуть ті народи та й позичали у них, що бачили доброго. Почали ото позичати й віру: кидали своїх богів та вчились вірити в Христа й вихрещувались. І вже за перших київських князів, що порядкували на Русі, було серед наших предків чимало християн і в Київі навіть християнська церква була вже побудована. А р. 988 го великий князь Володимир і сам вихрестився, і всіх своїх людей похрестив.

Первоцвіт письменства.

Так і поширилась Христова віра серед наших предків. А як почалось християнство, то треба було комусь службу божу в церквах правити. Треба було й тих книжок, що в них

церковні служби посписувані. І як віру ми взяли од Греків, то від них позичили і книги, і письменних людей, і саме письменство. А сталось це так.

Болгари стали християнами перш од нас, і коли вони похрестились, то їм треба було і тих книжок, що службу божу по них правлять, і письменних людей на священників. У Греків були і письменні люде, і книги, та от лихо, що слов'яне тих книг не розуміли, бо грецька мова на слов'янське вухо зовсім чужа й ані трохи не схожа з слов'янськими, і письменних Греків та грецьких книг слов'яне не розуміли. Треба було грецькі книги по-болгарському переказати. А переказати було дуже важко, бо у болгар, та й у всіх инших слов'ян, навіть азбуки ще не було, і вони ще не знали, що то справжне письмо. От і знайшлись серед Греків такі дуже розумні і вчені люде, брати Кирило та Методій, що, серед болгар живучи, і мову болгарську дуже добре розуміли й нею говорили. Ці брати насамперед вигадали слов'янську азбуку, перербивши її з грецької (десь коло 862 року), а тоді й переклали те, що треба було для церковної одправи, з грецької мови на болгарську. А як усі слов'яне в старовину говорили мовами дуже схожими й легко одно одного розуміли, то болгарські книги і нам стали незабаром у пригоді. Як стало у нас ширитись християнство, то разом почали до нас заходити й книги болгарські. З них правили церковну службу, їх читали за-для науки: потім, опріч церковних, повелися і всякі инші книги болгарського роду далі стали у нас їх і складати, як постало вже більше письменних людей. Отак і стало на нашій землі письменство.

Школи. Списування книг. Але щоб письменству бути, треба письменних людей, а щоб були письменні люде—треба шкіл. Ото ж разом з християнством та з початками письменства, з отими першими церковними книгами, починають у нас заводитись

і школи. Вже перші князі-християне, як згаданий Володимир Святий (помер р. 1015-го), а ще більше син його Ярослав, прозваний Мудрим (народ. р. 978, помер р. 1054), збірають дітей і заводять перші школи. Ще не звикли були наші люде вчитись, і через те матірки плакали за своїми дітьми, що їх мусіли з князівської волі давати до шкіл, мов за умерлими. Потроху проте звикали люде до науки, й шкіл у нас більшало. Найбільше вони тулились коло церков та по манастирях, бо спершу письменних людей треба було тільки на священиків та дяків, і саме духовенство й було вчителями по тих школах. Учили, звісно, тільки по церковному, щоб уміли діти прислужувати в церкві, а потім і сами щоб робились духовними. А як коло церков та манастирів було тоді найбільш письменних, то по манастирях же ченці найбільше сами й книги писали Тоді ще не вміли книг друкувати, як тепер, що однієї книги можна хоч і сотні тисяч враз одбивати. Тоді книги писали кожну нарізно, а це довга дуже й забарна робота: по кілька років сидів отак чоловік над однією книгою, поки її перепише: як мала дитина радіє було, коли вже доведе її до краю. Через те книг було мало, та й дуже були дорогі вони, бо й часу багато на їх ішло, та й матеріял не дешевий був. Писали тоді здебільшого на пергамені, на шкурі тобто ослячій або телячій. Але книги були дуже гарні й чепурні, бо коли вже захожувався чоловік коло такого забарного й спасенного діла, то вже був майстер свого діла і дбав як найпильніше, щоб добре його зробити: книги тоді прикрашали вигадливими червоними літерами, образками та всякими малюночками. З тих ото малюночків ми й довідуємось тепер, як тодішні люде, предки наші, ходили, у що вбірались, як жили, яку мали зброю та начиння господарське, і все таке инше.

Мова стародавнього письменства. Вже згадано, що перші книги ми взяли од наших сусідів та родичів—Болгар і вони писані були, звісно, мовою болгарською Тільки як тоді всі слов'янські мови ще не дуже далеко одна від однієї одійшли, то наші предки тую болгарську мову якось розбірали, хоч сами й говорили инакше. Та мова болгарська й досі вдержалась, аж по сей день живе в тих церковних службах, які кожне з нас чує в церкві. Наша теперішня церковна мова—то, виходить, стара болгарська мова, якою тоді не тільки у нас, а й по всій Слов'янщині правили службу божу та писали книги. І так звикли у нас письменні люде до тієї позиченої мови, що думали, ніби инакше й не можна писати, як тільки церковною—святою мов би то—мовою. А ту мову, якою говорив наш народ, уважали тоді за простацьку мову і думали, що по-просту й не можна ні Бога хвалити, ні науки слухати, ні книги писати. Тим-то оті старі книги, що подоходили до нас аж од того часу, всі писано старою церковною мовою. Подоходило їх дуже мало, бо одно те, що і всіх книг тоді було, як ми вже знаємо, не багато, а друге—попропадало їх більше, ніж доховалось. Жити тоді було не так безпечно, як у наші часи. Часто набігали на нашу землю степовики - комишники, палили й руйнували городи з церквами та манастирями, а заразом з димом ішли й ті книги, що там переховувались. Через те й не багато з стародавнього нашого письменства дійшло до нашого часу. Найбільш попропадало було у нас усякого добра, як татари в половині XIII в. заняли були всю нашу землю, зруйнували Київ та инші великі міста й на довго спустошили ввесь край. Добре, що тоді вже просвіта з Київа розійшлась далеко навкруги, між иншим і на Московщину, і там наших книг зберeглося навіть більше, ніж у нас самих. Трохи їх переробляли там, бо инший то був народ, і вже тоді инакше він розмовляв, але як церков-

на мова була у їх і у нас однакова, то не дуже наші книги перероблювано, і тепер ми можемо вважати, що вони за малим такі самі були й у наших предків, якими дійшли до нас через Московщину.

Хоч церковна мова у нас була болгарська і хоч письменні люде думали, що тільки по церковному, то-б-то по болгарському й можна писати, але —живучи між людьми—як же його встерегтися, щоб і „по простому“, мовляв, иноді не прохопитись? Ото ж і в тих старих, церковних книгах знайдемо чимало такого, що тільки у нашого народу було—і в мові, і в повіррі та звичаях. Письменні люде дуже з тим боролись, скоса на все те поглядали, бо думали, що не годиться християнам позичати що-небудь у простого народу, який ще недавно вірив по-поганському та за бога мав сонце чи домовика. Але як тодішні письменні люде й сами не дуже то були вчені, то не розбірали вони гаразд, що по-християнському буде, а що не по-християнському. Через те в їхні книги багато пробіралося не церковного, не болгарського, а таки нашого—того, що жило кругом серед простого народу. Напр. вже тоді наші люде вірили в пристріт, сподівались нещастя, як стрінеться заєць і т. и. Ото ж ми з старих книжок, з отих слідів нашого давнього життя, і тепер можемо дізнатись, як наші предки говорили та як жили й яку мали віру. І виходить, що багато дечого у нас і тепер так само, як колись було, тієї далекої старовини, що про неї ніби й пам'ять людська усякий слід погубила. Аж воно по книжках зовсім инше виходить.

Перекладне письменство. Яке ж письменство було у нас тоді, на світанку нашого народнього життя?

Ми вже знаємо, що перші книги зайшли до нас од Греків через Болгарію і то були книги церковні або божественні. Найдавніша з книг, які

з того часу доховались до нас, це—евангелія, що зветься *Остромировою*, бо переписано її для нов-

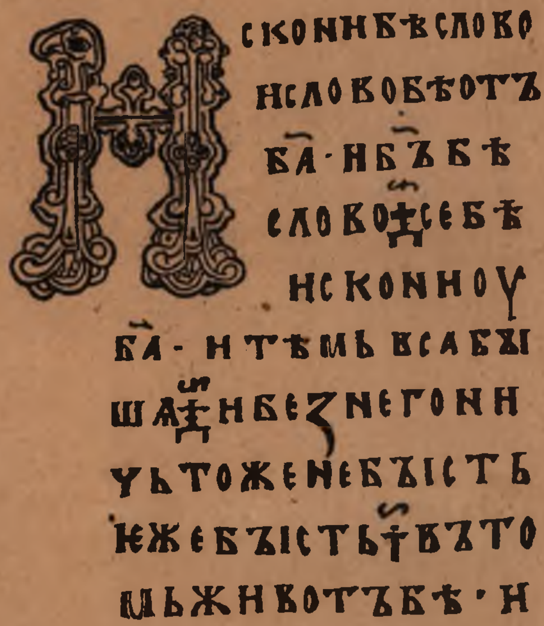

7. Зразок письма з Остромирової евангелії.

городського пана одного—Остромира, та житія святих (*Супрасльський рукопис*),—обидві з XI віку. З цього бачимо, що перші книги у нас були—то переклади *св. письма*, *служби церковні* та всякі инші божественні книги: евангелія, псалтирь, мінеї, церковні казання то-що. Разом доходять до нас усе звідти ж таки *твори святих отців церкви*, як Іван Злотоустий, Василій Великий, Григорій Богослов, Іван Дамаскин і ин. Надто любили наші предки оповідання про святих—оті житія, що й тепер залюбки їх читають старі люде, і тих житій перекладено було дуже багато і нарізно кожного святого, і цілими збірками, що звались *мінеї-четьї*, *патерики* та *прологи*. Цікавились наші предки й тим, що робиться в світі, звідки пішло все живе на землі, та як сама земля збудована. Цього можна було дізнатися з таких книг: „*Шесто-*

днев“—про те, як сотворено світ, „*Фізіолог*“—як життя йде на світі, „*Християнська топографія*“ Козьми Індикоплова—про землю. Звичайно, що тоді люде були ще не дуже вчені й мало знали, а через те по цих та инших таких книгах дуже було багато байок та вигадок. Цікаво було теж знати нашим предкам, які де люде живуть та як вони колись жили в старовину,—от і перекладали з грецької мови твори про старі часи—*хроники*, *хронографи*, *історичні палеї* та всякі „сказанія“. А то ще кортіло читати й не з божественного, а просто ці аві повісти й оповідання, особливо про всякі чудеса на світі, байки, то-що. Так появились і у нас всякі „отреченні,“ або *апокрифичні*, заборонені то-б-то, книги—байки про святих, сонники, чаровники, громники та инші ворожбитські книги, з яких ніби-то можна було дізнатись про те, що буде, або виворожити собі долю. Дуже любили наші предки читати про всякі пригоди великих людей, ото й перекладено повісти: „*Александрія*“—про великого войовника Олександра Македонського, „*О Троянській війні*“—про війну давніх Греків з Троянцями, „*О Соломоні і Китоврасі*“—про мудрого Соломона, „*О Іоасафі й Варлаамі*“—про мудрого ченця Варлаама та царевича Іоасафа, *про Індійське царство* оповідання і багато инших. Всі оці повісти й оповідання подавали всякі цікаві пригоди і приваблювали наших предків ними так само, як дітей цікаві казки або й теперішніх дорослих людей усякі повісти й оповідання. Було тоді й багато збірників, що звались: „*Маргарит*“ (перли) „*Златая Матиця*“, „*Златоструй*,“ „*Златоуст*“ „*Ізмарагд*“ (самоцвіт), „*Пчола*“, то-що. В цих збірниках містились коротенькі оповідання, притчі, казочки, приказки і всяка наука та приклади, як треба жити. До нас теж дійшло чимало таких збірників, а найдавніші з них—то два „*Ізборники Святослава*“, переписані р. 1073 і 1076 для князя київського Святослава.

Самостійне письменство церковне. Так ото спершу, як бачимо, заходили до нас чужі книги—грецькі а то й арабські, перекладені на болгарську мову, далі й власне болгарські. А вже як намножилось у нас свого письменного люду, як стало шкіл більше та як начитались у нас тих захожих книг, то почалось у нас і своє власне, непозичене письменство. Вже й з нашого народу, котрі були розумніші та письменніші, починають і сами складати книги, а не тільки переписувати їх з того, що заходило з чужих країв. Спершу, звичайно, складають вони і свої власні твори з чужих таки зразків, оглядаються дуже на те, що було у нас готового, а далі—то все більш одбігають од них, усе більш по своєму, все дотепніше одбивають наше власне життя—і потроху, помалу зароджається у нас своє самостійне письменство. Не все, як сказано, воно до нас дійшло, багато дечого загинуло; але й те, що дійшло, показує, що чимало у нас було вже таких людей, які хотіли, щоб думки їхні ширились людям на розвагу та добру науку. Теж небагато ми й про тих людей знаємо, бо тоді не було ще такого звичаю, як тепер, що письменник свої твори підписує, але дещо таки пощастило про них позбірати з старих знов же таки книг. І от ми бачимо, що насамперед у нас тоді дбали про божественні речі і письменними були здебільшого духовні, а через те було у нас найбільше таких письменників, що про божественне й писали. Такий був у нас митрополіт київський *Ларіон* (помер р. 1054),—од його дійшло до нас „Слово о законі і благодаті"—казання про те, як Володимир Святий охрестив свій народ і у віру християнську його ввів. Такий був ще другий митрополіт *Клим Смолятич* (помер коло р. 1154), дуже розумний і вчений чоловік, як видко з одного його „посланія", що дійшло до нас. Такий був і епископ *Кирило Туровський* (помер коло 1182 р.), що лишив по собі кільки гарних казаннів. Це були вчені люде, які

добре знали грецьке письменство й силкувались писати так, як писали тоді греки звисока, пишними словами, на грецьких письменників посилаючись. Через те мабуть їх не розуміли наші прості люде, а тільки самі духовні та князі, та й то певне не всі. Далеко розбірливіші були такі з тогочасних письменників, що писали по-просту, не заганяючись у велику науку. Такий був св. *Тодосій Печерський* (помер р. 1074), чернець *Яків*, преподобний *Нестор* (народився 1057 р.) і чимало инших. Ці письменники по-просту навчали людей, як їм вірити, як по-християнському жити та Бога хвалити, щоб царствія божого доступити. Складали вони і житія наших святців (князів-Володимира, Бориса та Гліба, печерських святих, то-що), а в них і показували зразки такого християнського життя. Згадували вони часом і про ті неправди, що терпів простий народ—про хабарництво та здирство, про суди неправедні, що чинили народові князі та їхні слуги-тіуни. Видко з тих творів, що ці неправди й тоді допікали людям не згірш, як і за наших часів.

Данило Паломник та Володимир Мономах. Дуже цікаві були в старовину так звані „паломники", то-б-то оповідання про подорожі на прощу до святої землі. Їх було тоді багато, але найдавніше і найкраще належить *Данилові, ігуменові* що їздив з України на прощу до Єрусалиму на початку XII віку, а потім свою подорож списав докладно. Данило всю святу землю сходив своїми ногами, все роздивився там і по-просту росказав у своїй книзі: і про те, з ким він їздив, і кого стрівав, і що бачив коло гробу Христового в Єрусалимі, і яка там сторона, і як він на чужині згадував свою рідну землю та нудився за нею. І так щиро та цікаво у Данила це росказано, що наші предки дуже улюбили були його книгу і багато й потім паломників-прочан силкувались так, як він, свої подо-

рожі списувати. Гарно теж списав своє життя славний князь Володимир Мономах (народ. 1053, помер 1125 р.) у своїй духовниці або, як він каже, „грамотиці“ до дітей. Бувши в далекому поході, князь надумав дати науку своїм дітям, як їм жити та як у князівстві лад давати. Ото й росказує князь, як він сам жив, та навчає бути добрими й милосердними, дбати про людей, не кривдити нікого, вбогим помагати та сиротам, усе самим робити, а не здаватись тільки на слуг. Вояка добрий, Володимир Мономах був і розумним та людяним чоловіком, і його грамотиця подає гарну науку не тільки самими словами, а й прикладом. З неї ми бачимо, як жили тоді і князі, і прості люде, про що дбали й яке життя за справедливе мали.

Літопис

Одним з найкращих у старовину творів був *літопис*. Це повість про те, що діялось на Русі в старовину, звідки пішла земля руська, хто почав у Київі князювати та як жили наші предки. По теперішньому кажучи, це була історія рідного краю, тільки що розписана по рокам, що і якого року у нас діялось. Хто написав цю „повість“, докладно невідомо. Спершу думали були, що її написав чернець з Печерського манастиря *Нестор*, тим-то й прозваний літописцем. Але потім, коли почали рівняти один до одного ті списки літопису, що до нас подоходили, то й виявилось, що не одна то людина писала, а було багато літописів; кожен дальший літописець їх переробляв по-своєму: одно додавав, друге вкорочував, переиначував — і таким способом, літопис — праця багатьох людей, а між ними був мабуть і згаданий Нестор. Літопис так званий Початковий починає од сотворення світа, далі росказує, як жили перші люде (це все з біблії взято), потім потроху переходить до слов'ян, розповідає які й де слов'янські народи жили, і нарешті доходить

до наших предків, слов'ян руських, найбільше спиняючись на полянах, що заложили Київське князівство. Дійшовши до того, як новгородці покликали князювати до себе варягів із-за моря, літопис оповідає потім про кожного князя окроме: про князя Олега, про Ігоря та його дружину Ольгу, про Святослава та синів його, з яких Володимир охрестив свій народ; про синів Володимира, а з них найбільш спиняється на Ярославі Мудрому; про те, як поділено всю землю руську між синами та внуками Ярославовими і як з того усобиці й чвари повстали. Далі вже оповідає про події на рідній землі Київський літопис (до р. 1201), а з того року Галицько-Волинський (до р. 1292).

Ті, що писали цю історію рідного краю, були, як на свій час учені люде, бо визбірали з писаного що було про руське тогочасне царство, додавали також що чули з усяких переказів, дещо з народнього повірря й дали гарно змальований образ бувальщини свого рідного народа. Таких гарних літописів жаден инший народ не має, і з них ми тепер докладно знаємо, що робилось у нас за старих часів, як жили наші давні предки, як свою державу будували та боронили її, як боролися з дикими здобичниками степовими, як потроху в силу вбивались, як просвітились Христовою вірою і т. и. І росказано все це так гарно та докладно, що стародавні люде часто мов живі встають перед нами, а давно минулі події неначе просто перед нашими очима одбуваються. Як би не було цих літописів, то вся минувшина наша пішла б у непам'ять і ми тепер мов по-ночі блукали б по тих давніх часах, не знаючи, що діялось тоді й як люде жили. Багато подій і людей і навіть старих творів письменства нашого зберегли од загибелі наші літописи. І не дурно вчені люде й тепер їх читають, з них учаться та визбірують усяку найдрібнішу звістку про життя наших предків. Коли б навіть із тих давніх часів до нас нічого

більш не дійшло було, опріч літопису, то й з його самого ми багато могли б дізнатися про старовину днедавню. Та й мова літопису, хоча ніби й та сама церковно-слов'янська, але вона живіша й ближча до тієї, якою тоді люде говорили, ніж инші, чисто церковні твори. Видко, що коли про живі речі доводилось писати то мимоволі виходило так, як живі люде тоді говорили.

„Слово о полку Ігоревім". Вже в літопису маемо посписуваних чимало творів тогочасного письменства: то переказ народній, то уривок з пісні, то якась приказка, а то й ціла писана річ, як от згадана вже „грамотиця" Володимира Мономаха. Але й по-за літописом один такий твір дійшов до нас цілий. Це „*Слово о полку Ігоревім*", або пісня про похід р. 1185-го Новгород-Сіверського князя Ігоря з військом проти степової орди половецької. Хто цю пісню склав—на ім'я не звісно, видко тільки, що то був чоловік, який сам ходив з князем у похід, і склав він свою пісню зараз же по тому, як той нещасливий похід одбувся. Складено слово надзвичайно гарно. Описується в йому, як виправлялось військо Ігореве в похід, як рушало степом, як стрілося з Половцями. Почалась велика січа: військо Ігореве усе полягло, а самого князя та його слугу Овлура з декількома із товариства в полон узято,—і вся природа ніби тужить за ними, як тужить-побивається вдома вірна дружина Ігорова, виглядаючи свого чоловіка-князя. На прикінці Ігорь з Овлурем тікають з неволі половецької й прибувають у рідну сторону, у край веселий, між люд хрещений, у городи християнські.

Все це переказано так гарно і з таким почуттям, великим, що й тепер читаючи переживаєш пригоди бідолашного князя Ігоря і ждеш-не-діждешся, коли то він у рідну сторону дістанеться. Коли січа скінчилась для наших нещасливо, то ніби справді бачимо і почуваемо, як

Ничеть трава жалощами,
А дерево з тугою к землі приклонилося;
як од тієї крівавої пригоди
Тоска розліяся по руській землі,
Печаль жирна тече средь землі руськія.

Невідомий автор уміє, мовляв, додати жалощів, уміє захопити ними й читача,—видко, великого то був хисту цей чоловік що з далечі віків промовляе так до серця й зворушує його. Писав він уже простіше, ніж звичайно тоді писали, складом наших народніх пісень, тим-то чимсь рідним озиваеться його пісня навіть у старій одежі тодішньої мови. Досить тільки одмінити деякі старі слова на наші теперішні—і вже легко буде не то зрозуміти, а й цілим серцем озватись на цю стару думу.

Чим визначається давнє письменство. „Слово о полку Ігоревім" це найкращий твір нашого старого письменства. З його, та ще з кількох уривків таких самих дум, ми бачимо, що наші предки потроху дійшли були вже до найвищого мистецтва, до справжньої вмілости малювати життя своє рідним словом. Як ми вже знаемо, письменство спершу було у нас чуже, позичене і про божественні речі, бо християнство перейшло до нас од чужих людей і першими письменними людьми були сами за себе духовні. Отже не диво, що й писали вони найбільш про божественні речі, потрібні для душі спасення. Але людина про людське й думае. І коли грамота у нас трохи поширилась, а письменних людей прибуло і не тільки між духовними, то починають вони писати й про всякі земні і звичайні речі. Бачимо ми те в літопису, а надто в „Слові о полку Ігоревім" цю думу написав, видимо, не з духовних а хтось з князевого війська,—видко, і між військовими були вже добре вчені й освічені люде, що вміли вже так прегарно писати. Серед простого ж люду, серед народу, таких тоді ще не було, тим-то в старому нашому письменстві й мало ще згадується про простих людей, а більше про духо-

венство та князів з їхнім військом. Але з того, як швидко наші люде звикали до письменства та як щиро до його брались, можна думати, що воно далі ще в більшу вбилося б силу і стало б зовсім народнім, як би не сталось тоді на нашій землі великого лиха.

А саме—року 1224 прийшли нагло Татари, новий і незнаний до того народ, що проявився в степу; побили вони наших князів з військом, потім р. 1240 зруйнували Київ і всі міста на Україні, силу людей понищили, инших у полон забрали й повернули у неволю, а всю землю нашу повоювали Багато всякого добра тоді пропало, земля наша спустіла і народові було вже не до шкіл, не до освіти та письменства. Усі, хто міг, тікали од Татар далі на захід та північ; на півночі повстало незабаром нове, Московське, царство з своєю мовою й своїм письменством. А наші люде поки ще то скинули ярмо татарське та зібрались знов своє життя одбудовувати, то багато згинуло часу марно. Але таки потроху почали вони знов доходити свого, та вже за инших обставин, то й письменство стало иншим.

III. Середуще письменство.

Спілка з Литвою та Польщею. Року 1321-го Київ і земля Київська—ота давня Русь—скинувши з себе неволю татарську, пристає в прийми до великого князівства Литовського. Року 1386-го Литва й Русь беруть спілку з Польщею, як рівні з рівними в одну державу єднаються. А тим часом на північному сході виростає і в колодочки вбивається Московщина, дуже й міцне царство Московське. Давня земля Руська, як бачимо, розбилася на два царства: наші землі та білоруські були в одній державі з Литвою й Польщею; великоруські ж об'єдналися кругом Москви. Ото ж і перше були між нами та північною державою ріжниці, а вже тепер і зовсім колишній народ руський поділився на три народи—з своєю мовою кожен, з своїми звичаями, з своїм укладом усього життя. Стали таким чином: великороси або москалі, українці, тобто ми, та білоруси, яких у нас литвинами звали. Ми прозивали великоросів московитами або москалями, вони нас черкасами, а то навіть чубами. Наша земля для них була земля литовська або черкаська, наша віра їм здавалась не такою, як у них, наша мова—чужою. І дальша історія все більш розводить колишніх братів, усе далі вони стають один од одного, привчаючись кожен своїм життям жити Для українського народу спілка з Литвою та Польщею мала величезні наслідки і поклала свої сліди на всю нашу історію і на письменство наше.

Коли Русь приставала до Литви, то наші люде були далеко освітніші од справжніх литви-

нів: ці не були ще навіть християне й не мали ні письменства свого, ні инших здобутків освітного людського життя, або тієї, мовляв, культури, а жили мало не дико. Ото ж як поєднались вони з українцями, то й почала у нас Литва запозичатись усякими здобутками: переняли у нас християнську віру, переняли—хто освіти хотів—мову нашу, почали й звичаї наші засвоювати. Наша мова зробилась мовою ніби-то панською, мовою освіти на Литві. Нею говорили князі литовські, нею закони та книги писано, нею по школах учено, як і в деяких инших сусідів, напр. у молдаван. Багато з того часу подоходило до нас князівських „грамот“, а то й цілі збірники законів, як от „Судебник“ великого князя Казимира (1468 р.) або „Статут Литовський“ (1522—1529 р.), а в законі так і прописано було, що по судах та инших урядах писарі мають тільки по нашому, по-українському, писати, а „не иншим язиком і словами“. Жили Литва та Русь у добрій злагоді і лиха одно одному не чинили. І так би й ішло все добре, жили б собі народи литовський, білоруський та український укупі, як рівні, як би не сталося було великого лиха, як би Польща не почала зазіхати на те, щоб обох спільників своїх під ноги собі підбити. Сталося це року 1569-го, по новій умові або—як тоді казали—унії в Любліні. Ця унія дала Польщі великі права, а наші землі немов би підбила полякам у підданство та посідання. Не стало вже рівности, а разом і добра не стало. А надто як почалася ще й боротьба за віру.

Боротьба за віру і народність. Школи.

У Польщі дуже велику силу взяли тоді пани-магнати, що повернули в кріпацтво простий люд і крутили державою—Річчю Посполитою, тобто республікою польською—як сами хотіли. Король не мав там сили, бо його обірали ті ж таки пани, шляхта, і обірали

тільки таких на королів, що слухали шляхти. Ото підбивши під себе нашу Україну, посунула панишляхта до нас та й ну свої порядки заводити, а наш лад стародавній ламати. Постало й у нас кріпацтво, якого зроду не було, про яке й не чували у нас люде. Простий народ, селяне почали панщину робити. А родимі пани наші, побачивши, що польським панам краще жити, й собі за ними пішли, почали католицьку віру переймати та мову польську—словом і собі стали по-троху од свого народа одбиватись і до поляків приставати. За шляхтою поунули на Україну ксендзи та ченці-єзуїти і надумали, щоб увесь народ український у католицтво повернути, щоб по всій Польщі тільки одна віра була—католицька та один народ—польський. А народ наш міцно держався своєї предківської—благочестивої, мовляли тоді—віри і не хотів разом з вірою міняти й народвість, тоб-то на поляків перевертатись. І стала велика на нашій Україні з того заверюха та боротьба. Повстало у нас козацтво, що збройною рукою свій край та віру боронило. Повстали й школи та письменство, що вже самим розумом та освітою од насильства польського одбивались. Наші люде по містах, міщане тоб-то, почали такі заводити спілки, що звались *братствами*, і ці спілки гуртом заводили школи, друкарні, помагали своїм людям, як брати, і боролись за своє право. І незабаром укрилась Україна братствами, процвіла школами: коло кожної церкви була своя школа та шпиталь, тоб-то притулок для сиріт, удовиць та вбогих, аж чужинці тому дивувались, як високо стояла просвіта в „козацькій землі“. Разом з тим і письменство поширилось і книг намножилось, бо тепер не треба вже було, як колись, кожну книгу нарізно переписувати, а можна стало вже багато книг одразу друкувати. Стало на Вкраїні багато й друкарень.

Друкарство на Україні. Друкарство почалось на світі з половини XV віку, коли *Іван Гутенберг* прилагодив до друкування книг пересувні літери. Вже згадано попереду, яку велику послугу зробило друкування книг просвіті, школі та письменству. З книгами тепер стало далеко лекше, бо замісць списування однієї книги можна було враз багато їх одбивати, їх побільшало дуже, вони дешевші зробились, так що вже не сами лишень багаті люде могли їх собі набувати. Просвіта справді пішла в народ, поширилась і перестала тільки вельможним слугувати. А це вже просто ввесь світ перевернуло, зрівняло людей між собою, бо й убогий та незначний чоловік наукою міг доходити вершків людського знання та порівнятися з найвищими людьми. Тому, що на Україні так поширилась була тоді просвіта, найдужче допомогло друкарство, бо наші предки добре бачили і розуміли, яка в йому сила, і почали скрізь разом з школами й друкарні ставити. І тоді, як у Московщині не було жадної друкарні, а як завелась була одна в Москві, то темний народ її побив і поруйнував, а друкарів розігнав—у нас були вже десятки друкарень. Перший, хто почав на Україну книги друкувати, був німець *Швайпольт Фіоль*, що р. 1491-го надрукував у Кракові кілька божественних, церковних книг, - часловець, псалтирь та инші. За ним пішов учений лікарь *Скорина*, що заходився коло друкування біблії та инших теж церковних книг, поправивши в них мову так, щоб могли їх вже й прості люде розуміти. А як у Москві народ розбив першу і єдину друкарню, то друкарі звідти, *Федорович* та *Мстиславець*, повтікали теж на Україну і як тут їм ніхто на перешкоді не стояв і їхньому ділу не боронив, то вони й осілись на Україні та своє діло друкарське почали безборонно справляти і знов ж чимало надрукували книг. Через те, що на Україні кожному була тоді воля друкарні ставити і того ніхто не боронив

і можна було все писати, не боючись кари, як те водилось по инших царствах, то брацтва, манастирі, а то й просто до науки прихильні люде заводять свої друкарні. Найбільшої за тих часів слави зажили друкарні: братів *Мамоничів* у Вильні, князя *Костянтина Острозського* в Острові, брацькі друкарні у Львові та в Київі, а згодом київська лаврська друкарня та инші. І багато ці друкарні пустили між люде коштовних книг, —так р 1581-го згаданий князь Острозький, що мало не сам з великого панства ще держався рідної старовини, надрукував першу повну *Біблію* церковною мовою, —доти ще такої книги і в світі не було, бо тільки уривки з святого письма друковано слов'янською мовою.

Перекладне письменство. Вже ми знаємо як помогла письменству друкарська вмілість. І от як стали у нас друкарні й почали книги друкувати, то й письменство дуже поширилось, коли рівняти до давніших часів, як було за київської держави. Та не тільки поширилось письменство, але й змістом стало инше багатше і з новими думками, що тепер стали до нас заходити просто з Європи. За давніших часів, як сказано вже було, письменство йшло до нас од Греків та наших родичів, полудневих слов'ян Тепер ж, як поєднались ми з Польщею то через неї стали ближче до Західньої Європи, де живуть і тоді жили найосвітніші народи в світі, як от німці, французи, італійці, то-що. Тим часом грецька держава впала, її повоював Турчин, освіта там у турецькій неволі зменшилась і пригасла, а ми почали вчитись од західніх народів, німців то-що, які саме тоді дуже почали за наукою упадати. А ця наука та письменство, які ми звідси брали, вже були вищі й кращі, ніж ті, що заходили до нас од Греків. Не тільки самі церковні книги, як було за старих часів, а й усякі инші пішли до нас із

Європи через Польщу. У нас їх перекладали на нашу мову і з них учились тому, як і своє рідне письменство на кращу дорогу вивести. Багато тоді подоходило до нас так званих лицарських повістей, як ото про *Бову-королевича*, або *Тристана-лицаря*; багато инших творів і навіть наукові збірники того часу, як „*Луцидарій*“, то-що. Але ще більшу мало вагу, що разом з західніми книжками доходили до нас і новочасні думки про те, що письменство повинно бути на користь народові і тому-то його мовою треба писати. От під впливом таких думок починають у нас вчені та письменні люде кидати церковну мову, що нею перше книжки писали, та все більш наближатися до тієї, якою народ говорить. І найперше сталось це з тими самими церковними та божественними книгами: їх почали перекладати на наше, щоб народ зміг краще розуміти Христову науку.

Духовне письменство і вища наука. Йдучи слідом за німцями, що саме тоді переклали св. письмо на просту свою мову, почали й у нас письменні люде простою мовою витолковувати істини християнської віри для простих людей. Так понаписувано було багато так званих тоді „*Учительних Євангелій*“, збірок з казаннями та поясненнями, як повинен вірувати добрий християнин. За цими збірками пішли незабаром і переклади святого письма на народню мову, щоб, як тоді казали, і найпростіший чоловік міг би його зрозуміти. Так переклав по нашому евангелію *Григорій* архимандрит з Пересопниці („Пересопницька евангелія“, р. 1556—1561), потім другий переклад зробив *Василь Тяпинський* (1580 р.), а за ним і ще один учений чоловік, *Негалевський*, і багато инших над тим працювало. Инші люде, яких більш рідна старовина захоплювала, починають писати й обробляти літописи, що звались тоді „*кроничками*“; ще инші беруться до науки, до письменства віршового та драматичного.

І вже на прикінці XVI-го віку народились були у нас цілі гуртки письменників, які торкаються в своїх творах усіх тих справ, що ними жив тоді наш народ. Був напр. такий острозський гурток, що зібрався був коло найвищої школи або академії в Острові; згодом перед вів у письменстві гурток київський, що складався з учених Київської академії. Ці школи високі багато пустили вчених людей, а вони високо підняли просвіту й письменство не тільки у нас на Україні, а й по сусідніх землях пішла добра про них слава і їхньою працею живились люде у Московщині, в Молдавії, в Сербії, то-що. Особливо багато таких учених людей вийшло з допіру згаданої *Київської академії* (засновано її р. 1615-го), що довго була єдиною вищою школою на всю східню Слов'янщину і своє сяйво наукове донесла до XIX-го віку. З отих вищих шкіл і вийшло найбільше наших письменників того часу, то-б-то XVI—XVIII віків.

Унія. Найдужче розгорнулось наше письменство, починаючи з кінця XVI-го в. Тоді особливо католики та єзуїти почали на віру православну, а польські пани—на наш народ напосідати, щоб підбити його в ярмо неволі та з нащадками викорінити, на поляків перевернувши. На це наш народ не тільки у кріпацтво вони повертали, одбіраючи у його всі людські права, а заходились були нищити і касувати й старі наші звичаї, особливо що-до віри, щоб тим легше було потім наших людей у католицтво та польщизну повернути. Так, в папського наказу заходились на Україні католицький календарь заводити; так, потім і навсправжки таки завели унію, то-б-то добились, що де-хто з православних владик згодився признати над собою зверхність римського папи, а не царегородського патріярха. Таким ото способом знов, удруге, розкололи наш народ: перше розкололи на панів та мужиків і панів усяким „laком-

ством нещасним“ до себе переманили; тепер же розкололи й ще на уніятів та православних і перших знов же легко до себе перетягали—що прозьбою, а що грозьбою, що високими чинами та грішми, а що всякими иншими принадами. Надто розколина ця позначилася р. 1596-го на так званому Соборі Берестейському де зібрались наші люде, духовні й світські, щоб у справах віри порозумітись. Замісць порозуміння—самий розбрат вийшов. Частина бо їх пристала тоді до унії, частина ж лишилась при давній предківській вірі та при старих звичаях. І завелася з того часу колотнеча на Україні зірвалась боротьба велика в середині самого нашого народу. За давніми звичаями стали згадані вже брацтва та козацтво. Та не самою зброєю треба було оборонятись. Проти шкіл, проти науки та письменства, якими добре орудували католики та уніяти, так само тільки школами, наукою та письменством і можна було гаразд воювати. Повстало тоді у нас чимало гарних творів письменства, а в них наші письменники збивали ту неправду, що точили вороги на віру та народ український. Це зветься *полемичним* письменством, по нашому так сказати б—ніби войовничим, бо в йому наші письменники словом та книжкою з ворогом воювали, свою правду на люде виносили.

Полемичне письменство. Багато з'явилось тоді таких полемичних, на оборону віри і народу нашого, й по нашому написаних книг. Кращі з них були такі: „Ключ царствія небесного“ (1587) що написав учений з острозського гуртка *Гарасим Смотрицький*; „О единій истинній православній вірі“ (1588) *Василя Суражського* з того ж таки гуртка; „Апокрісіс“ або по нашому одповідь (1598) *Христофора Бронського*, дуже розумної та вченої людини; „Пересторога“ невідомо чия, —гадають так, що одного з львівських братчиків, *Юрка Рогатинця*;

„Тренос“ або плач (1610) Гарасимового сина *Мелетія Смотрицького* (писана польскою мовою); „Палінодія“—докладна оборона православної віри од усяких вигадок *Захарія Копистенського*, чимало „посланій“ ченця з Афону *Івана Вишенського* і багато инших. Проти цих творів уніяти та католики і свої писали, теж здебільшого по нашому, і між уніятськими письменниками найбільш визначались: *Петро Скарга*—„Описанье і оборона собору руского берестейского“ (1597), *Іпатій Потій*—„Унія“, „Гармонія“, та „Антіррізіс“, то-б-то оборона унії, *Вениямин Рутський*, то-що.

Всі ці книги, що складають разом великий набуток у нашому письменстві, понаписувані були ніби про речі церковні, божественні. Всі вони насамперед дбали, щоб виясните питання про те, чия віра й чий обряд церковний кращі та правдивіші—православні чи католицькі. Православні письменники доводили, що правда на їхньому боці, а католики та уніяти своє вихвалювали. Але боротьба словом, оте змагання завзяте, провадилась не за самі церковні справи. Церквою тут тільки зверху пахло, а навсправжки, в середині було инше. Наші письменники разом з благочестивою вірою обстоювали і свою народність, то-б-то хотіли, щоб народ наш не тільки своїми церковними справами порядкував, але й далі самим собою був та жив по-своєму, і щоб його не кривдили чужинці ні в церкві, ні в усьому иншому житті. Католики й уніяти, навпаки, хотіли, щоб народ не втручався зовсім у церковні і всякі инші справи, то-б-то бажали з його зробити гній для польського панства і вічно в ярмі держати. Через те, хоча ніби-то змагання було найбільше про церковні речі, але всі розуміли, що тут мова мовилась про все життя нашого народу, і залюбки читали цю часом гостру й дошкульну та ущіпливу спірку. Тим більш вона була цікава, бо писали її вчені та розумні люде, які вміли гарно і до

ладу писати. Так Хр. Бронський, великої науки людина, од науки ж і побивав своїх супротивників і пророкував, що й уся Польща загине, як що не перестане напастувати й кривдити українців. Автор „Перестороги“ виясняє, чому на Україні стало тоді так гірко жити,—це тому, каже він, що наші предки мало про освіту й школи дбали і дали иншим себе випередити в науці. Мелетій Смотрицький у своєму „Треносі“ од імени нещасної матері - України ніби плаче-тужить за тими синами рідної землі, що покинули її за-ради панства великого, за-для лакомства нещасного. А вже з усіх найзапальніше писав Іван Вишенський. У своїх посланіях він картає панів та багатирів та владик церковних, і самого короля не милуючи, за те, що живуть вони у роскошах, а своїх братів, простий народ, за ніщо мають, глузують з його, ображають і кривдять, хоча його працею тільки й держаться на світі. Всюди Вишенський наперед виставляє тих, що „з одної мисочки поливку альбо борщик хлебчуть“, „що одним гермачком (свитою) укриваються“ і „сами собі господа і слуги суть“, то-б-то трудящих простих людей. Виходить, що Вишенський вже тоді додумався до того, що аж згодом усі розумні та вчені люде ухвалили—що всі люде рівні і що найбільшої на світі пошани варта—проста, але трудяща людина.

Шкільні книги і наука. Не вважаючи на такі розумні думки та на великий хист, важко тоді було письменникам нашим сперечатись з польськими. У тих була сила. за ними тягло руку вельможне все панство, та й наукою вони здебільшого наших переважали, так що де-які й наші не видержували та перекидались згодом до них. Так зробив напр. згаданий вже Мелетій Смотрицький, що написав був такий гарний плач од імени нещасної удовиці-України. Згодом він перекинувсь на унію і вже сам до плачу доводив матір, свою рідну землю, неправдивими своїми писаннями. Ото ж розуміли тоді наші люде, що треба нам насамперед наукою порівнятись з ворогом, бо годі, мовляв Гарасим Смотрицький, „плохому і голому за збройного лицаря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати“. Вже ми згадували, як наші предки дбали про школи. Але для шкіл, на потребу школярам. найперше всяких книжок повинно настачити, що по них вчаться. Ото ж довелося тії книжки шкільні складати і коло цього діла знов же захожуються вчені люде Треба було граматик та словарів—учитись мови, і такі граматики складають *Лаврентій Зизаній-Тустановський* (1596 р) та згаданий вже *Мелетій Смотрицький* (1619 р.), а словарь *Памва Беринда* (1627 р.). Треба було про рідну старовину знати, і от *Інокентій Гізель* написав історію рідного краю, назвавши її „Сінопсис“, то-б-то переказ літописних творів (1674) Треба було книжок і про словесні твори та як їх складати—і от з'являються всякі „реторики“ та „піїтики“ про те, як орації складати та вірші, „Наука альбо способ зложення казання“ *Іоанникія Галятовського* (1659 р.) про те, як у церкві казання чи то проповіді говорити. Багато й инших було учених людей (*Петро Могила*, *Лазарь Баранович*, *Антін Радивилівський*, то-що), які своїми науковими тьорами працювали на користь школі нашій та письменству.

Як високо стояла вже тоді у нас наука, бачимо з того, що наших людей закликають і в Московщину, і там вони теж заводять школи, пишуть книги або виправляють старі, несуть світло науки та знання. Багато наших земляків оддало свої сили й хист на цю роботу, щоб і Москву привчити до науки (*Епифаній Славинецький*, *Семен Полоцький* *св. Димитрій Туптало-Ростовський*, *Степан Яворський*, *Теофан Прокопович* і багато инших). Коли на Москві настав царь Петро І і заходився у себе в царстві нові порядки заводити, просвіту й науку

ширити, то найпершими і найщирішими в тому помішниками у його були наші ж таки земляки. Хоча проти західньої Європи у нас ще була наука невелика, але все ж проти Москви наші люде були далеко освітніші, а через те й стали вони для неї вчителями та просвітниками. Треба ще додати, що темні люде на Московщині не дуже то прихильно стрівали наших, бо через свою темноту думали, що українці не додержують православної віри і всі чисто поеретичіли. З страху перед гріхом багато наших книжок на Москві попалено, а трохи згодом, як увійшла Москва в силу, то й почала книжки по нашому писані й зовсім забороняти. Та про це ще буде докладніше мова.

Віршове письменство. Поруч полемичного, про всякі життьові справи, письменства та шкільного повстае у нас і справжнє *красне* письменство або поезія, здобуваючи собі велику прихильність і серед освічених, і серед простих людей. Це насамперед—*вірша* або віршове письменство. Перші на Україні вірші з'являються з кінця XVI-го віку, а як занесено вірші з Польщі, де віршовано силабичним віршем, то й наші письменники теж на цей спосіб свої вірші складали. Так віршували: *Гарасим Смотрицький* (вірші на герб князів Острозських), *Андрій Римша* (на герб Сапіги), *Касіян Сакович* (вірші на похорон гетьмана Петра Сагайдачного), *Кирило Транквилiон-Ставровецький* („Перло многоцінное" 1846 р.) і дуже багато инших. Взагалі кажучи, віршування так припало було до смаку тодішнім письменникам, що рідко яка книга обходилась тоді без віршованої посвяти або передмови. У віршах звичайно вихваляли всяких панів вельможних (ці хвалебні вірші звались „панегіриками" або згодом „одами"), у віршах росказували про всякі життьові події, особливо жалістні (це „ляменти"), віршем викладали науку, у вірші переробляли молитви і таке инше. Найбільш поширено було віршування

по тодішніх школах і навіть ціла наука виробилась, як складати вірші („піітика"), і ті, що цієї науки вчились, повинні були на зразок сами й вірші складати. На жаль, ці шкільні вірші здебільшого не велику ціну мали. Гарно складати вірші, як і взагалі гарно писати, може не кожен, а тільки той, у кого е хист до цього. Зробитись поетом через науку не можна, і школи з своїми піітиками розплодили тільки силу силенну віршомазів, але вони мало що путнього писали, бо силкувались писати пишно, звисока, не по-просту і не те, що сами почували, а як піітика їм веліла. Піітика й школа забивали, таким чином, щирість почування й простоту вислову, ці дві найперші умови поезії, а натомісць давали саму техніку віршування, якої зовсім не досить для справжньої поезії. Ось напр. один ще з кращих зразків тодішньої поезії, уривок про смерть з „пісні вдячної" Транквиліона-Ставровецького, надрукованої в його збірнику „Перло многоцінное" під заголовком: „Лікарство роскошникам того світа". Нагло померший пан обертаеться до смерти, свої роскоші згадуючи:

> Де мої нині замки коштовне муровані,
> І палаци мої світне і слічне мальовані,
> І шкатули злотом нафасовані,
> Візники під злотом цуговані?
> Де мої пресвітлії злототкані шати,
> Рисі, соболі, кармазини і дорогі шкарлати?
> О смерте! все твоїм приходом од мене забране
> І на віки од очей моїх в тьмі сховано.
> Де мої сади і красні виногради,
> І ногами твоїми, о смерте, потоптані
> І на-віки од мене несподівано забрані? *)

Ось і ще один зразок з віршів ченця Климентія (XVII-го віку) „О друкарях, що книги друкують":

> Пишу вірші друкарям, ремісникам славним,
> Которії друкують книги православним

*) Нагадую, що в старовину письменники наші писали письмом і правописом церковно-слов'янським, які й тепер у церковних книгах можемо бачити. Подаю виписки ці тут нашим теперішнім правописом.

Людям: бо всім діло їх свято єсть і честно,
А барзій тим, которії живуть благочестно.
Друкують же всякії церковнії обрядки
І всі християнськії різнії порядки:
На книгах бо вірнії моляться ко Богу
І в книгах обрітають до неба дорогу...
І научи так Бог їх рихло друкувати,
Що за день, то не можна за рік преписати.
Проте як годні вони од вірних похвали,
Так за труди вдостой їх, Боже вічної слави.

Мова в цих зразках, як бачимо, досить чиста, але все-таки вірші виходили силувані, важкі для читання, кострюбаті—і тим самим не дуже цікаві. Не було хисту й щирого почування у цих віршовників, зате через лад багато розумування, тим то виходила у них не поезія, а просто віршована проза.

Зате тоді ж таки бували вже й инші вірші. Бувало, що людині лежить щось на серці, само слово прохається на люде, і вона про те й складе пісню—так, як почуває, щиро, од серця. Така пісня вже кожному до серця доходить і такі самі думки й почування навіває, як і тому, хто тую пісню склав. Оце настоящий вірш, справжня поезія і ті, що такі твори писали, були правдивими поетами. Мали ми й у ті вже часи таких письменників, що висловлювали невгірш свої почуття про всякі людські переживання, найбільше ж про кохання, про кохану людину. Такі були напр. Климовський, гетьман Мазепа, Семержинський, Двюбаревич, священик Некрашевич і багато невідомих на ім'я людей, од яких подоходили до нас оті „*пісні та канти світські*“, то-б-то вірші про всякі світові пригоди та переживання. От напр. одна така давня „канта“ про правду і неправду.

Ой горе, горе на цім світі жити,
Боронь Боже смерти—буде Бог судити.
Як чоловік здоров, всякий його любить,
Як лиха година—родина одступить.
Ой як тяжко-важко камівня лупати,

Ой так тяжко-важко дітей годувати.
Бо старая ненька дітки годувала,
Дітки годувала, ночі не доспала.
А тепера дітки на те не вважають,
Беруть отця-неньку під ноги вникають.
Бо тепер на світі така вийшла кара,
Що по всьому світі то вже єсть неправда.
Бо тепера правда стоїть край порога,
А тая неправда сидить кінець стола.
Бо тепера правду б'ють всі та ругають,
А тую неправду трунком напувають.
Бо тепера правда сидить у темниці,
А тая неправда в панів у світлиці.
Бо тепера правда скрізь уже закрита,
Тільки єсть приміта—на хресті прибита.

Ця прегарна канта так уподобалась нашим людям, що пішла широко як народня пісня, і вже потім її не раз, а десятками з уст народа записувано. В кінці XVIII віку видано вже цілу збірку побожних кантів—це відомий „Богогласник.“

Дуже багато складено було в старовину таких віршів, що звуться *сатиричними*,—то-б-то таких, що картають і висміюють які-небудь вади людські, в смішному образі виставляють звичаї чи життя якого-небудь стану людей у нас на Україні. Так напр. вірша про отця Негребецького висміювала духовенство, друга вірша—простих людей, що пнуться в пани, в дворянство. Між сатиричними віршами того часу чимало є таких, що навіть про божественні речі говорять жартома, виставляючи й їх так само на посміх, як звичайне людське життя. Такі напр. усі великодні або різдвяні вірші. Ось як росказує одна різдвяна вірша про вигнання перших людей з раю. Бог ніби каже:

Пішов же вон, Адаме, з раю!
Об'ївся яблук, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю—
Без попиту що хоч і рвеш?
І ти іди, небого, прясти,—
Адам тебе щоб наглядав,
А щоб не сміла яблук красти,
Адаму я нагайку дав.

А то ще в другій такій самій вірші росказується, як Христос грішні душі з пекла визволяв, що каже:

Аж Христос був на роботі—
Попалив зовсім чоботи,
Покіль пекло погасив
І Адама воскресив.

Так само чимало дотепних віршів було написано побутових, що малюють життя, яке воно було тоді:— напр. вірші священика Некрашевича. А то ще були вірші про долю рідного краю, вірші *історичні* й *патріотичні*, які росказували, як тяжко живеться на Україні, як її на всі боки шарпають, як сами її діти нерозумні помагають розпинати свою матір убогую, як у кріпацтво повертають людей та як волю у них одбірають.

Всі покою щиро прагнуть,
Та не в єден гуж всі тягнуть,—

так писав про гірку долю України гетьман Мазепа. Україну в таких віршах часто показують в образі „убогої удови", що дітей своїх розгубила, або—ще частіше—в образі „чайки-небоги", що гніздечко помостила й чаєнята вивела—при дорозі:

Ой біда-біда чайці-небозі,
Щ вивела діток при битій дорозі,—

оспівує гірку долю рідного краю одна така вірша-пісня. Такі вірші писали не тільки відомі нам люде, а ще більше невідомі—школярі, студенти („спудеї" по тодішньому), дяки, що були разом і навчителями по школах, і взагалі письменні люде. Ці вірші, як згадано вже, часто переходили в народ і люде співали їх, як пісні, переробивши помалу так, що вже згодом і не вгадати їхньої письменної основи. Такі ото були й ті думи кобзарські, про які ще маємо докладніше згадати.

Драматичне письменство

Широко пішло по Україні й *драматичне* письменство,—то-б-то таке письменство, що його твори розмовою пишуться й призначені на те, щоб виставляти їх по театрах Драматичне письменство зайшло на Україну теж із Західньої Європи і теж через Польщу. Як і в дуже давню старовину, у греків, драматичне письменство в Європі народилося з церковної служби (священик і дяк ніби розмовляють у церкві: то один, то другий голосом проказують та співають) і спершу в дії пояснялись ті або инші частки з служби божої, а надто таїнства або чудеса,—через те й звались колись у Європі перші драми *містеріями*, або по нашому таїнствами. Потроху з церкви драми переходять до школи. Вчителі або школярі пишуть драми та сами ж їх і виставляють. Через те, що така шкільна драма пішла була од церкви, то спершу вона тільки й показувала, що церковні, божественні речі; особливо любили тоді виставляти в дії такі святі історії, як нарождення Христа або його воскресення, а також із житій святих, що здавалося цікавішим та на добру науку багатшим. Любили теж виводити в дії гарні або лихі прикмети людські (напр. Правда, Віра, Надія, Гріх, Заздрість, то-що) і складали так драму, що правда або добро раз-у-раз лихо або кривду переважували. Писалось так на те, щоб навчити людей по правді робити, але—по правді ж кажучи—простим людям занадто тяжко було зрозуміти те, що звисока балакано по цих драмах, і вони часто певне куняли на таких мало зрозуміливих виставах. От, щоб розвеселити людей та збудити їхню цікавість, почали ото між діями драми вставляти веселенькі ніби картинки з життя, писані простою мовою і про буденні справи,—так звані *інтермедії* або *інтерлюдії* то-б-то по нашому ніби вставки. З драм та інтермедій складалася вже *трагедокомедія*, то-б-то така драма, де поруч ішли були і високі та божественні, і прості та буденні справи.

У нас були всі ті драми, про які тут згадано. З кінця XVI-го або з початку XVII-го віка вже на Україні школярі „комедії строють і грають" і до нас

дійшло декілька з тих „комедій“. Маємо ми такі твори шкільної драми, як „Дійствіє на страсти Христові“ або „Мистерія страстей Христових“— про муки Христа, як „Царство натури людської“— про життя людське, як „Алексій, чоловік божий“ і багато инших; писали такі драми: *І. Волкович*, *св. Димитрій Ростовський*, *Семен Полоцький*, то-що. Згодом дуже широко пішла трагедокомедія, вже ближча до життя, простіша трохи й до зрозуміння лекша (твори *Теофана Прокоповича*, *Лаврина Горки*, *Лещинського*, *Трохимовича*, *Козачинського*, *Конисього*, *Лащевського* і багатьох инших). Трагедокомедія виставляє вже події не тільки з божественного, але й з історії. Так Прокопович написав трагедокомедію „Владимир“—про князя Володимира, як він охрестив народ свій; ще другий письменник написав навіть і про таку недавню тоді бувальщину, як Хмельницький визволив Україну з неволі польської (драма— „Милость божія“). Драма таким от способом усе ближче стає до живого життя й з його починає брати для себе зміст і всі обставини. Особливо допомогли тут згадані вже інтермедії, побутові сценки, що потроху виступають на перше місце й робляться найцікавішою частиною на виставах. Перші інтермедії, які дійшли до нас, написав *Якуб Гаватович* (1598—1679) і виставив р. 1619-го на ярмарку в Камінці Струмиловій; одна з них показує, як штукарь Клим продає заможньому господареві Стецькові кота в мішку, кажучи, що то лисиця, і яка з того чудасія вийшла. Найкращі згодом інтермедії написав *Митрофан Довгалевський* („Комическое дійствіє“ 1736 року і „Властотворній образ человіколюбія божія“, 1737 року). У Довгалевського стріваємо вже цілу низку сценок, які живо й цікаво малюють побут і живих людей—селян, жидів, циган, москалів, мандрованих школярів („дяків-пиворізів“), нарешті запорожця, який стоїть спереду всіх инших дієвих людей і якого найбільш улюбив і автор. Такі

інтермедії, особливо на святах, повсюду виставляли у нас мандровані школярі, заробляючи тим

8. Вертеп.

собі хліба шматок, а иншим розвагу даючи; тимто вони широко пішли в народі і зродили неза-

барсм ляльковий театр або так званий *вертеп*. Вертепом звалась деревяна будка, в якій по дротах ходили ляльки, а говорив за них схований за будкою чоловік. Перша частина вертепа показувала події Христового народження, а друга—звичайну інтермедію з живого життя. Через те, що такий театр легко було показувати, вертеп найдовше продержався з усього нашого старого письменства й дожив мало аж не до наших днів.

Наука. Опріче красного—віршового та драматичного—письменства, починається у нас разом і наука, а з неї особливо про минуле рідного краю, *історія*. Спершу були це коротенькі літописи, або, як їх тоді звали „кронички“, та записки всякі—„діяріуші“. Аж потім згодом приходить вже й до великих та докладних історичних творів. З них годиться згадати насамперед літопис *Самовидця*, невідомого автора, про повстання Хмельницького та инші події по його смерти аж до р. 1702-го. Самовидець просто, але дуже докладно описує, що на Україні того часу діялось. Другою дуже гарною історичною працею був літопис *Самійла Величка* „Сказаніє о войні козацькій з поляками“,—теж найбільше про Хмельницького та дальші часи до р. 1700-го. Величко в своїй історії багато подає з тогочасних творів, що ходили між людьми і через те не тільки своїми словами росказує, що діялось, а й иншим людям дає ніби слово. Ще більшу вагу мала для наших дідів „Исторія Русов или Малой Росіи“, яка ходила всюду з такою славою, що ніби написав її відомий письменник того часу, архієпископ Георгій Кониський, але навсправжки написав її хтось инший з українського панства—гадають, що Полетика. Ця історія дуже цікаво й талановито написана. Вона росказує, як наш народ завжди боровсь за свої вольности, за свої давні права, за те, щоб своїм ладом на своїй землі жити. Росказуючи про це живо й палко, історія ця

навчала так робити й своїх читачів і давала з життя наших гетьманів і инших людей приклади того, як треба служити рідному краю та його вольности обороняти. Не диво, що цю історію дуже наші предки любили і її скрізь читали та з неї вчились і переписували її, хоч вона була, нівроку собі, й величенька. Разом з оповіданнями про минуле почала у нас зав'язуватись і наука про всякі инші справи. Так, пробувано знов перекладати на нашу мову закони. Були книжки про господарство („Книжиця для господарства“), про обичайність („Політика свіцькая“), а найбільше, звичайно, про всякі побожні справи („Науки парохіяльнії“, „Народовіщаніє“, то що). Найбільшої з учених людей того часу зажив собі у нас слави Сковорода.

Григорій Сковорода. Мудрець-философ *Григорій Сковорода* народився р. 1722-го в козачій сем'ї на Полтавщині. Вивчившись у київській академії, Сковорода якийсь час був за навчителя по високих школах, але допитливий розум потягнув його в світи, і він пішки сходив мало не всю Європу. Вернувшись на Україну, Сковорода провадив мандроване життя і навчав людей словом і творами своїми. Помер він р. 1794-го. Дуже вчений і розумний чоловік, Сковорода не хотів сам тільки втішатись наукою, а ділився нею з людьми. Сковорода навчав, що треба бути добрим, що насамперед треба самого себе дознати, і дознавши цу-

9. Григорій Сковороде.

ратись лихого й робити саме добро. Сковорода не ділив людей на панів та мужиків, а для його всі були рівні й однакові—усі люде. І всіх однаково Сковорода й навчав як по правді жити та людей любити,—навчав писаними творами, а ще більш живим словом: по ярмарках, під церквами, в хатах і палацах—усюди цей мудрий чоловік у простій свиті, з сопілкою за поясом і з торбою за плечима. в якій носив свої писання, невтомно сіяв мудре слово правди Наукові твори його (а їх дуже багато: „Наркис“, „Книга Асхань“, „Израильський змій“, „Жена Лотова“, „Діялог или разглагол о древнем мірі“ і ин.) могли тільки вчені люде й розуміти добре, але його живе слово всім падало однаково на душу і всім до серця доходило, аде-які його канти ще й досі співають старці та лірники, й сами того не знаючи, хто посклaдав їх. Любити рідний край, усіх людей за людей мати і не цуратись простого народа—од Сковороди навчилися й наші пізніші письменники, як от Котляревський або Квітка, і людяний дух мудрого „старчика“ довго ще виявляеться в українському письменстві й згодом.

Лихоліття на Україні. Отак старе наше, до XIX-го віку, письменство, почавшись з церковних книг, потроху й дійшло до того, що давало і твори красного письменства (вірші, драми), і писання про життьові справи (мовляв, публіцистику), і науку (історія), і найвищу мудрість людську—філософію (твори Сковороди). не кажучи вже про переклади чужих творів. За сотні літ розгорнулось широко письменство і од церковної мови перейшло до народньої і все простіше та простіше починають писати письменники наші, щоб усяке письменне могло читати їхні твори й розуміти, а не самі високовчені та одуковані. І напевне ще ширше воно б розгорнулось, як би не спіткала його була лиха година, а саме—як би холодним вітром з

Москви не повіяло А звідти ж воно прийшло нам багато лиха. Москва тільки себе вважала за справжніх людей і московське правительство зараз же, скоро Україна злучилася з Московщиною, почало нас на москалів перевертати: щоб ми однаково з ними робили, однаково говорили, однаково Богу молились і навіть думали однаково. Спершу на Москві наші книги просто звелено було палити. бо у нас усе було вільно друкувати, а у них над усим стояв зась. А потім коли московське правительство й на Україні велику силу взяло, а наш гетьманський уряд мусів перед ним поступитись, то наші книги почало воно заборонятн, наші друкарні до Москви перевозити, наші школи касувати, в церкві приневолено читати по-московському, а не по нашому (напр. „Свете тіхій“, а не „Світе тихий“, як у нас до того читалося хоча б і з слов'янських книг), по школах учити так само тільки по-московському Щоб лекше було наш український народ виполонити, Москва перемавила потроху до себе українське панство що школою та наукою, а що чинами та маєтками, як перше поляки були зробили, а всі стародавні вольности українські покасувала. І стало знов у нас так, що пани говорили по-руському, а по нашому—самі неписьменні люде, кріпаки, що по школах не вчились, і наша мова стала ніби мужицькою мовою. Старі школи наші перевелись, просвіта загинула, письменство занепадало, бо й друкувати книги по нашому забороняли. Забули вже наші люде—й хто вони: чиї сини, яких батьків—і стали себе просто людьми або мужиками звати. І здавалось —загинула на віки Україна, коли вже й рідні діти перестали її пізнавати або й одцурались. І тільки ще письменство потиху про неї нагадувало.

Але в кінці XVIII віку воно одвело голос і дужче та голосніше заговорило. Свінула нова надія на те, що воскресне приспаний народ наш і знов доб'ється волі собі та щастя. Ця надія пробилася

в творах нового нашого письменства, що з перших початків своїх свідомо й щиро стало за рідний народ, його долю списуючи та його потреби обороняючи. Зародилось воно, те нове письменство, що́ на ґрунті старого письменства, а що́ на народній поезії, на тих піснях, які витворив серед себе сам народ і доніс аж до наших часів. Про старе письменство, як воно йшло та що давало, ми вже знаємо. Тепер треба ще й народню нашу поезію переглянути.

IV. Народня словесність.

Що таке народня словесність? Досі була мова про ті твори нашого письменства, що дійшли до нас писаними: кожне з них творила одна якась людина, дуже часто й відома нам—письменник, автор. Але ми вже знаємо, що опріч таких писаних творів, серед народу живе дуже багато устних творів: од людини до людини, од покоління до покоління переходять вони не на письмі, а з уст в уста, живим оповіданням чи піснею. Напр., баба росказує онучатам казку, яку чула колись од своєї ще баби; дівчина співає пісню, якої н авчилась од подруг і т. и. Хто саме тую пісню або казку склав, ми не знаємо. Часто навіть не можемо дознати напевне й часу, коли пісню складено, хоч иноді можна про це догадатись на підставі оспівуваних подій; можна також дознатись, звідки і яким шляхом дійшла до нас та або инша казка, рівняючи її до схожих казок у инших, сусідніх або навіть иноді дуже далеких, народів. Такі словесні твори, що переходять неписаними, а устно, і про авторів їх ми нічого не знаємо —звуться *народньою поезією, народньою словесністю.* Виходить, ніби автором таких творів буває ввесь народ—усі ті, хто передає їх далі, хто знає їх, а не та або инша одна людина з-поміж народу. І потроху це й правда. Писані твори вже не міняються, —сказано бо: написаного пером не виволочеш і волом—як написав автор, так воно й до віку буде. Инакше діло з творами неписаними. Пісню або казку творить по-части кожен, хто

її співає або оповідає. Співаючи, забуде иноді людина, як її навчено, а то й навмисне, свідомо —там змінить слово, там додасть свого, там промине дещо—і виходить ніби й той самий твір, тільки в иншому одягу. Буває, що й писані твори переходять до народу й обертаються серед його вже в устному переказі, як пісня або казка. Напр. мало не кожне знає Шевченкове „Реве та стогне Дніпр широкий“, або Глібова „Стоїть гора високая“, або Руданського „Щоб співати колір черний“—вони ходять поміж людьми і їх співають, як пісень, і рідко хто, співаючи їх, знає, хто саме їх написав. Те ж буває і з справжніми народніми піснями, і зо всією народньою поезією,— тільки що вік таких пісень не кілька літ чи там десятків років, а сотні або, як иноді, то й тисячі літ. Хтось колись склав пісню. Вона чимось припала до вподоби иншим людям—родичам, сусідам. І од людини до людини, з покоління в покоління, од батька до сина переходить, переробляючись та переміняючись, і так аж до наших часів дійшла. А в наші часи народньою поезією дуже цікавляться, її вже записують, є ціла наука—*етнографія* зветься, *фольклор*—про такі словесні твори народні: вона досліджує, звідки взявся той чи инший твір, як і коли зайшов до нас, яким шляхом та як перероблювавсь по дорозі, про які події росказує, що саме подіяло, що його так чи инакше перероблено і т. и. Це все дуже цікаво знати, бо така неписана поезія доповняє й пояснює писану історію народа, показує, яким він був, як жив та чим цікавився, коло чого впадав та чого домагався. Життя народне найкраще спостерегати в таких неписаних творів, бо тут здебільшого тільки таке приймалось і держалось міцно, що усьому народові до душі та до смаку припадало. Про те, що з таких словесних творів найкраще вчитися народньої мови, можна вже й не згадувати: це само собою видко.

Українська народня поезія.

Отже переходимо тепер до устної, неписаної, поезії народу українського.

Народня поезія і в нас, як у кожного народу, дуже давня. Вона далеко старіша од писаної поезії, од письменства. Ще люде й писати не вміли, ще й чутки не було про письменство, а народня поезія була вже: співали люде пісень, оповідали казок, переказували всякі перекази про тих богів, що в їх люде вірили тоді, або про ще давніших людей. Можна напевне сказати, що не було такого часу, відколи світ світом і люде на світі, коли б не було народньої поезії: вже з першою людиною, обдарованою словом, народилась і поезія. Але про ту давню, предковічну поезію ми знаємо дуже-дуже мало. Знаємо хиба стільки, скільки з неї донесли до нас письменні вже пам'ятки або скільки її збереглося в тих уривках старовини, що випадком подоходили, не дуже одмінившись. Про українську стару поезію народню маємо згадки в перших наших письменних творах—у церковних казаннях, у літописах, то-що. Але не вхвалили старі наші книжники народньої поезії. Ми вже знаємо, що вони про саме божественне дбали, про душі спасення, а—скажемо пісня чи казка про мирське росказували, та ще тоді й про поганське, язичеське, бо тільки ж недавно наші люде християнами поробились і не звикли ще були до христової віри, а думали й жили як з діда-прадіда велося то-б-то предковічними поганськими звичаями. От через це й не злюбили книжники-християне тих поганських творів і звали їх не инакше, як „бісовськими піснями“, дияволовим насінням, що розпускав сам сатана по світі на пагубу душам християнським. Та хоч і ненавиділи народню поезію старі книжники, а все ж і проти волі своєї дещо з неї позаписували: і вони ж були дітьми свого часу та народу й несвідомо од його багато вбірали в себе. Так, у літопису маємо цілу низку старих переказів—тих самих, що

й устно до нас дійшли, напр., про того Кожум'яку, що з змієм або печеніжином бився. Маємо також уривки з старих пісень, багато приказок, загадок, то-що. З XVI в. стріваємо вже згадку по книжках про деякі твори народньої поезії, напр. „думи"; випадком збереглися навіть і записи народніх пісень, напр. пісня про Штефана-воєводу (1571-го року), яку хтось записав на одній книжці тодішній. Згодом цікаві люде починають більше списувати для себе народніх пісень, починають вже збірати їх,— таких збірників дійшло до нас не мало од XVIII-го в. Потім пісні і в друковані книги попадають, в усякі співаники, то-що. А вже з початку XIX-го в., саме з того часу, як стало на Україні нове письменство, вчені люде не тільки у нас, а і по всьому світі сами вишукують твори народньої поезії, записують її зразки, пишуть про них і їх видають. У народній поезії почали тоді шукати того, про що мовчали письменні пам'ятки—вказівок про народній побут, про звичаї, бажання та потреби народа за минулі часи його колишнього життя. Так і почалась у нас та наука про народню словесність, що про неї вже згадано,—етнографія.

Досліди коло народньої поезії. Першими етнографами на Україні були перші ж письменники наші, як Котляревський, Квітка, то-що. Пишучи про народ і народньою мовою, вони повинні були попереду сами добре до народнього життя придивитись, спізнати душу народа та його побут, бо тільки таким способом могли вони справді по народньому писати. І справді про Котляревського напр. росказують, ніби він передягався в свиту, ходив по досвітках та вечорницях і там народньої вчився мови, звичаїв, пісень, то-що, а потім і списував усе те в своїх творах. Отак народня поезія увіходила до письменства. Та був ще й другий шлях. Між ученими людьми, або—як потім стали їх звати—інтелігенцією повелись такі, що запопадливо збірали

й записували твори народньої словесности, упорядковували їх у збірники й друкували так, як з народніх уст записано. Перший був такий у нас *Зоріян Доленга-Ходаковський* (1784-1825), що в простій свиті сходив усю правобережну Україну й записав кілька тисяч народніх пісень, але на жаль ті пісні свого часу не були надруковані. Князь *М. Цертелев* (помер року 1869-го) перший і надрукував уже кілька українських дум року 1819-го в книзі „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней". Далі багато коло цього діла потрудився дуже вчений чоловік, професор *Михайло Максимович* (1804—1873 р.), що видав кілька збірок з піснями: („Малороссійскія пѣсни," 1827 р.; „Украинскія народныя пѣсни" 1834 р. та инші). За цими першими збірачами народньої поезії пішли й инші вчені люде, професори—*Срезневський* та *Бодянський*, *Метлинський* та *Лукашевич*, *Костомаров* та *Куліш*, що вже не тільки записували, але й поясняли, витолковували твори народньої словесности (надто гарний збірник був Куліша—„Записки о Южной Руси", 1856-7 р.). За 50 років XIX-го віку зібрано вже було стільки того словесного добра, що на ввесь світ стала слава про українську народню поезію, і навіть чужинці признали, що рідко який народ таку багату й гарну має пісню, як український. Згодом, у 70-х роках у Київі заснувалось було ціле товариство, щоб виучувати, видавати і поясняти твори народньої словесности. Воно звалось „Південно-західній відділ Географичного Товариства," а на чолі його стояли такі вчені люде, як *П. Чубинський*, *В. Антонович*, *М. Драгоманов*, *П. Житецький* та инші. І хоча не довго це товариство працювало, бо начальство його скасувало, а вчених розігнало, щоб не сміли про Україну та український народ дбати—але й за кілька літ воно надбало ще більше поетичного матеріялу з народніх уст і видало сім великих книг про всі сторони народнього побуту („Труды этнографическо-статистической экспедиціи

въ Западно-русскій край. 1872—1878). Потім, у 80-х роках і пізніше багато народнього матеріялу друкував журнал „Кіевская Старина“ (1882—1906), а останніми часами два наукових товариства—Львівське імени Шевченка та Київське українське наукове товариство. Заходами й працею згаданих людей та товариств зібрано величезну силу творів народньої словесности і всяких відомостей про життя, побут, звичаї й вірування українського народу і тепер можна про його вже його власними словами говорити—так, як він сам у своїй поезії про себе говорить.

Пісня народня. З усіх одділів народньої поезії найбільший у нас і найбагатший—це народні пісні. Пісня на Україні так справді поширена, що од колиски до могили ніби проважає чоловіка, на всіх перехрестях життя його стріваючи й на всі випадки в житті одповідаючи. „В чудових піснях, як пише один учений, виспівав народ журбу матері над колискою дитини, щиру любов молодечу, терпіння зраженої дівчини, тугу відданиці (молодої), жаль батька-матері, що дають свою дитину в чужі руки на непевну долю, горювання жінки, що її чоловік-нелюб зневажає або недобра свекруха поневіряє, бідування удови, що „дрібними слізоньками ріллю промочила“, плач сиротки на гробі матері—усе-все життя людське від колиски до гробової дошки з усіма турботами і радощами, мов у дзеркалі відбилося в наших народніх піснях“ (Ф. Колесса). І це суща правда, і не дурно українське село аж розлягається од пісень, не дурно й слава у нас склалася співочого народу.

Пісні ділимо на *обрядові історичні* й *побутові—родинні* (про кохання, рід-родину, про матір то-що).

Обрядові пісні. *Обрядовими* піснями звуться такі, що їх співають за якоїсь певної оказії, напр.

колядки, щедрівки, веснянки, пісні купальські, петрівчані, обжинкові, весільні, то-що. Пісні оці дуже давні, може найдавніші з усього, що донесла до нас пам'ять народня, бо найповільніше міняється у людей побут, звичаї, обряди, і котрий обряд з піснею одправляється, то вже з такою, що з передвіку склалася. В цих піснях одбилися погляди і побут нашого народу з давніх, доісторичних часів: знайдемо тут згадки про початок світа, про давніх, поганських ще, богів (про бога-громовика напр.), про боротьбу зими з літом (веснянки або гагілки), про святкування в честь сонця (купальські пісні), картини давнього побуту (весільні пісні, деякі з колядок) і т. и. Це немов уламки давніх віруваннів і колишнього побуту, що міцно держаться в народі протягом тисячоліттів і тепер ще показують, як жив колись наш народ. В них одбилися ті нехитрі вірування і та щира поезія близької до природи людини, яка все життя своє розкладала і пристосовувала до того, що діється в природі. Згодом, коли настало християнство, ці свої колишні вірування народ приточив уже до християнських свят, до всяких випадків з свого теперішнього життя, але старі образи та порівнання лишилися. Так напр. молоду на весіллі пісні рівняють до вранішнього, веселого та ясного, сонця:

Сонечко горі йде—
Ганночка з вінчання йде;

або дівчину до зірки, а хлопця до місяця, як от у веснянці:

Через наше село везено деревце,
Везено деревце з-за моря далеко.
А з того деревця зроблено комірку,
Стояло-світило *місяців чотирі.*
У тій комірці роблено кроватку,
Стояло-світило *зірочок чотирі.*
На тій кроватці дівочки спали,
Дівочки спали, пісні співали.

Дуже багато в українських обрядових пісень згадують про хліборобство—про „усяку пашницю“, урожай добрий, господарське начиння, напр. плужок: це показує, що народ наш здавна в хліборобстві кохається. Здебільшого тепер давне значіння таких пісень утрачено; їх вже не розуміють, але „додержують закона“, бо „так годиться“: обряд бо ще довго живе, коли навіть його первістне-колишне значіння й видихалось.

Історична поезія і кобзарі.

Далеко більш певного матеріялу про старовину дають так звані пісні *історичні*. Вони доповняють старі писані звістки, в живому слові зберігаючи дух давнього часу того, його незлинялі, невицвілі краски. Найстарша наша давнина, з часів київського князівства, в піснях мало збереглася і то тільки уривками в обрядових піснях, напр. у колядках. Дальші великі події закрили з-перед очей нашого народу ту давню старовину і про неї забули, вона дійшла до нас виразніше у чужих переказах („былины“ великоруські, записані далеко на півночі). Зате од ближчих часів маємо вже дуже багато пісень. Ковацькі напр. часи знайшли собі численних пісnетворців і дожили аж до наших днів у напрочуд гарних піснях, а особливо в думах, цих найцікавіших з наших билиць, що їм рівних по всьому світі тепер не знайти. Думи з їх нерівним складом та багатою римою нагадують трохи славне „Слово о полку Ігоревім“: складано їх серед участників подій, що певне на свої очі їх бачили й так гарно зуміли про них розповісти, що народ приняв ці пісні за власне своє твориво, обтер і пригладив їх та й доніс аж до наших днів. Думи не кожен міг співати, бо до них треба було приграватиг на *кобзі* чи *бандурі*, —отже появилися знавці дум і кобзарської гри— кобзарі або бандуристи. Через свою красу, музичне приграваня та цікавий і поважний, мало не

побожний зміст думи дуже подобалися серед народу й кобзарь був скрізь дорогим гостем у старовину: і під сільською стріхою, і в багатому палаці залюбки слухали цих „плачів невольницьких“, що розносили по світу кобзарі. Деякі з них великої зажили слави, як напр. „великий“ кобзар Іван Крюковський або пізніше Остап Вересай. Правда, на Україні почали були наче призабувати люде свою старовину і кобзарі почали були не так переводитись, як ховатись, бо й од поліції було їм не мало гонитви, а то й бійки та арештів. Але останніми часами знов кобзарів намножилось і знов ходять вони всюду з своїми кобзами та співають людям на розвагу та добру науку дум і пісень ковацьких і всяких инших. Рідко, але вміють часом дум і лірники, що грають на *лірі* або *релі*; але більш лірники співають божественних або жалісних псальм та прошацьких пісень.

10. Кобзарь Остап Вересай.

Давніші пісні та думи.

Найстарші з історичних пісень оспівують боротьбу з „невірними“, з „бусурменами“—з тими нашими мусульманськими сусідами, татарами й турчином, що оточили були Україну з півдня і раз-у-раз на ній для себе здобичі шукали—людьми і добром. В цих піснях ще не знайдемо певних історичних людей чи подій, а знайдемо самі тільки загальні обставини тієї важкої боротьби з „невірними“. Ось яку напр. кар-

тину татарського наскоку на Україну подає одна з таких давніх пісень:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей, витоптала Орда кіньми маленькії діти;
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Що-дня і кожної на дню години можна було такого лиха сподіватись, але спадало воно й заскакувало людей все ж несподіванно, як грім з ясного безхмарного неба. Ось жнуть собі женці в полі, як виспівує-промовляє друга пісня—

Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються,—
Ой, то ж не хмара, то Орда іде.

Знов—Орда. Скрізь і всюди вона. Це лихо що найбільш нашим далеким прадідам допікало, і найбільш через те одбилося в тих давніх творах, що виспівав у них од душі своє лихо народ. Орда, як знаємо, шукала на Україні здобичі, найбільше ж живої, „ясиру“ того, тобто бранців: чоловіків повертали в невольників, жінок у гареми продавали, дітей виховували собі часто на вояків завзятих, „яничар“, і їхніми руками потім звойовували землі християнські. Були такі базари, куди ці дикі здобишники постачали нашого невольника, якого дорого цінили, як робітників гарних. Про долю цих бранців найбільш розповідають пісні, бо не було може такої сем'ї тоді на Україні, яка не заплатила б тієї страшної подати кров'ю—близькими людьми. Не дурно ж бо думи звуться ще „плачами невольницькими“: справді бо плачуть вони сльозами тих бідних невольників що гинули на каторзі бусурменській.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!

Хоча й би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хоча й би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ця нам турецька-бусурменська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кости
пошмугляло!“

В инших думах та піснях історичних росказується про те, як благають нещасні бранці-невольники рідню, щоб викупляла їх з неволі; ще инші про те, як визволяють їх товариші, або як сами вони тікають з каторги турецької

На тихії води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений—
В городи християнські.

І не тільки муки неволі гарно оспівують наші думи, але подають і зразки великої сили духа, незмірної терплячости, незломного завзяття в добрі та в любові до рідного краю, яка сміється з мук і воліє витерпіти їх до кінця, спити до дна гірку, а таки не підкоритись своїй долі щербатій, не зрадити батьківщину, перекинчиком не зробитись. Найкращий зразок такого лицаря в думах—то Байда (князь Вишневецький), що встояв і перед муками, й перед світовими спокусами однаково дужий та міцний духом і перед принадою султанської дочки-красуні, і почеплений ребром на гаку. Ще більше в думах простих людей, яких навіть імення не подано, що так само твердо несуть свій хрест, не падаючи під ним: видко то теж була світова річ у нашому краю за тяжких отих часів. Ось напр. невідома жінка-мати, що припала на здобич одному татаринові, який попереду забрав був її дочку й одружився з нею. Дочка пізнала матір і благає її скинути своє рам'я вбоге, убрати одежу дорогу й жити в роскошах та панувати. Але —

Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати,—

Я волію бідувати,
Як з тобою панувати,—

одказує сердешна мати. Рідної дочки одцуралася мати, аби не жити з чужого нещастя та доччиній не потурати зраді.

Не кожен, певна річ, може такого доказати. Наші пісні дають образи й зрадників та перекинчиків; вони, ці „потурнаки", не стерпіли мук або спокусились на світові втіхи і „потурчились-побусурманились" — „для панства великого, для лакомства нещасного", як співається в думах. Надзвичайно виразний образ такого „потурнака" дає чудова дума про Самійла Кішку, взагалі одна з найкращих і найбільш викінчених дум давньої доби. Багато ще прегарних есть дум про те, як тікали наші бранці з неволі і що їх у дорові спобігало. Такі-от думи: про трьох братів озовських, про Марусю Богуславку, про смерть самітного козака—„пішого пішаниці" серед широкого степу безлюдного й инші. Инші знов думи росказують про пригоди в тих походах, коли сами казаки виправлялися проти невірних,—напр. дума про бурю на Чорному морі, то-що.

Новіші думи та пісні. За тими старшими, скажу так, думами йдуть новіші: ці вже докладно подають про історичні події та певних людей, яких знаємо з їхніх діл. Новіші думи оспівують боротьбу нашого народу з Польщею за свою волю, за свою віру, за свою землю. Всі народні повстання на Україні проти „ляхів, мостивих панів" одбилися в думах, а надто врізалася була в народній пам'яті Хмельнищина. І не диво, бо тоді наш народ на якийсь час вибився був з панської неволі й почав власним жити життям,—на жаль, не на довго тільки. Правдиво й яскраво малює наша поезія причини тих повстаннів, загальну картину їх і навіть поодинокі події, що найдужче закарбувалися в народній свідомості. Гніт чужих панів та попів, що

притиснув народ наш за Польщі,— ось що зродило кріваву боротьбу, і вона завалила і Польщу і Україну. „У християнській землі добра немає," —промовляє одна з дум, вимальовуючи шляхецьке безладдя і все тодішнє життя на Україні під панським правом.

То ще ж то Ляхи, мостивії пани, по козаках
і по мужиках стацією постали,
Од козацьких, од мужицьких комор стали
ключі одбірати,
Да стали над їх домами господарями.

Але урвався грубий терпець мужицький, і народ наш у половині XVII в. зробив ту велику революцію, що зветься Хмельнищиною. Нею хотів він скинути польське і панське ярмо з себе та „козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську одностайне стати"—то-б-то жити вільно, нікому не коритись, вірити по своему, самому собі порядкувати. Народ знав і любив своїх героїв та привідців, як старий Хмель (Хмельницький), Нечай, Перебійніс та инші, і славу їхню оспівав у своїх піснях. Але він знав і те, що ті славні ватажки тільки через те мали силу, що народне робили діло, що всенародню виявили в собі думу й одностайне бажання. На час боротьби забуто чвари, всі стали за одно—за волю.

Тим то і стала по всьому світу
Страшенная козацькая сила,
Що у нас, панове-молодці,
Була воля і дума єдина,—

так поясняє пісня тодішні події.

Та хоч і перемогла була панський гніт та „воля і дума єдина"—все-таки сподіваного щастядолі не дала, як і людей на Україні не порівняла. Надії не справдились. Завойована воля зникла незабаром, пішла з димом пожежі, закидана грузом поруйнованих осель, у крові людській утоплена. І народня поезія наша сторінку по сторінці перегортає сумну історію рідного краю. Оспівує

вона велику „руїну“, коли рвали на шматки Україну, крівцею її заливаючи; згадує сумної пам'яти Шведчину, руйнування Січі, господарювання, постої та закупції московського війська на Україні, тяжкі „канальські роботи“, кріваву гайдамаччину, кріпацьке ярмо. . Все убрала в себе народня пісня, усе вилила-виплакала і змалювала нащадкам ту важку путь, що нею дійшла Україна до нового поневолення й до повного занепаду.

Ой наступила чорна хмара—
Та й стала вже синя:
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росия—

оцим недобрим словом згадав у пісні народ і одну хмару - чорну, якою висіла над нами шляхецько панська Польща, і другу, ще страшнішу - синю, якою насунула на Україну царська Росія. І що „хмара“ ця синя була справді ще страшніша, бачимо з того, яким сумом віє з народніх пісень про ці часи. Дума про Ганжу Андибера зазначає, що багатирі, оті „дуки-срібляники“ запосіли вже всі луги і луки:

Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти.

Минулась, одшуміла воля... І стало простому чоловікові, отому „козаку-нетязі“ тільки згадувати минуле, оспівуючи в сумних піснях, як „вражі пани, руські генерали, еретичні сини, край веселий, степ широкий та й занапастили“. Прийшла неволя і приборкала народ. „Батькам було,—співає одна пісня,—добре на Вкраїні жити, а синам дісталось панщину робити“. „Ой горе, біда—не Гетьманщина: надокучила вража панщина“,—додає друга І ринули-полилися сумні співи про ту зненавистну панщину. Неволя, робота тяжкая, підъяремне життя, знущання з людей, злидні, темнота, сліпі надії й так само сліпий гнів, коли народові на одну якусь мить щастило порвати на

собі невольничі кайдани—все це виливається в чудових піснях. І чути в них і холодний спокій народньої маси, і палає обурення поодиноких людей: плачуть вони над тим, що потоптано в них людину, що винято з них душу тією „синьою хмарою“. І хоч минулася згодом і сама панщина, та не минулась неволя: найми по економіях та заводах—нова неволя заступила місце давнішої й так само одбилася в народній творчості.

Ой да бурлак робить,
Робить, заробляє—
Аж піт очі заливає,
А хазяїн п'є-гуляє,—

співає вже наших часів нетяга, отак своє життя вимальовуючи:

Ой хто журби не знає,
Нехай мене спитає.
Ой виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи,
Усе чужії воли пасучи,
Все чужії вози мажучи.

Тужливі, без краю скорботні фарби надожила на поезію нашу гірка минувшина та сучасність безпросвітня і всю оту тугу немов зібрала в собі одна зворушлива пісня-псальма про правду і неправду. „Нема в світі правди, правди не зиськати, бо тепер неправда стала панувати“,—співається в тій пісні і потім поруч ставиться, що з правдою діється, а що з неправдою. Правда край порога стоїть, а неправда сидить кінець стола, правду ногами топтають, а неправду медом напувають, правда терпить-мучиться у темниці, а неправда з панами в світлиці роскошує, правда сльозами ридає, а неправда все п'є та гуляє. . „Тепер бо неправда увесь світ зажерла“ — до такого висновку дійшов народній розум і це показує і те, як живе народ, і те, як йому тяжко без тієї сподіваної, але раз-у-раз потоптаної в житті правди.

Побутові пісні. Гарні українські пісні про минуле; правдиво і щиро по-громадському росказують вони про події рідної старовини. Ще більше наскладав наш народ пісень побутових, а в них виявляє свої почування про обставини життя свого з надзвичайною красою слова та щирістю переживання. Які гарні ці пісні, видко з того, що навіть чужосторонні люде, чужоземці, яким довелося їх спізнати, у захваті од них, зачаровані ними. І великоросіяне, і поляки, і німці, і французи, які чули наші пісні, в один голос говорять, що українська пісня народня займає одно з найперших місць у народній творчості усього світу. „Ні в якій иншій стороні, — писав напр. німець Боденштедт,— дерево народньої поезії таких величніх плодів не зародило, нігде дух народа так живо й ясно не виявився в піснях, як у українців... Коли народ може такі пісні співати й мати з них утіху, то народ цей повинен не низько стояти в своему розвитку". І справді — сила почування, краса образів, людяність змісту — ось що прикрашае наші ліричні пісні, а надто пісні про кохання, про рід та родину. Як гарно напр. змальовано безпорадність бідної удовиці, що

Ізорала... мислоньками поле,
Карими очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.

Або яким дужим велетнем ставить нам пісня того парубка-козака, що, мовляв—

Нема краю тихому Дунаю,
Нема впину вдовиному сину.

Народня пісня самими образами промовляе; вона не росказуе, а описуе, рівняе те, що в душі робиться, до того, що навкруги в природі дбеться. Надзвичайна щирість та чуття огрійливе наскрізь повяло вислови кохання, що гніздиться в люблячому серці. Красою своею ці коротенькі пісеньки часто підносяться на верхи того, що може тут

створити в слові людина. Ось напр. дівоча пісня.

Над моєю хатиною
    Чорна хмара стала,
А на мене молодую
    Поговір та слава.
А я тую чорну хмару
    Рукавом розмаю;
Перебула поговори,
    Перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик
    Без чорної хмари:
Ой не вийде дівка заміж
    Без людської слави
Настучиться-нагрючиться —
    Дрібен дощик піде;
Набрешуться воріженьки,
    Дівка заміж піде.

Чорна хмара і людська слава, грім і наговори воріженьків, дрібен дощик і щасливе заміжжя— так рядочком, поруч, як смуток і радощі в житті, йдуть у пісні переживання душі людської і з'явища природи й надають цій і иншим таким пісням надзвичайної краси, як перлинам високого мистецтва.

Инші твори народні. Пісні—це найбагатший набуток народньої творчости в словесній формі. Але на них вона не обмежуеться. Багато е й инших творів, про які згадаемо тут хоч коротенько.

Казка, байка, легенда. Пісні здебільшого склалися серед нашого народу і виявляють його почування, відгуки його душі на світові події. Але вже між піснями е такі, що не так почування виявляють, як оповідають про яку-небудь подію, що вражае людську думку. Такі пісні-оповідання (їх звуть „баладами") з однаковим змістом часто стріваються у ріжних народів: видко, вони мандрують, переходять од народа до народа, і у кожного одміняються й переробляються відповідно до вдачі й поглядів. Так, у багатьох народів е пісні

про брата й сестру, що, не знаючи про це, одружилися; про невістку, що її чарами свекруха в дерево обернула (у нас—у тополю); про пані, що полюбила нерівню (у нас пісня про Петруся). Ще виразніше ця риса помічається на *казках.* Вони мало не у всіх народів однакові, розповідають про одні і ті самі речі і тільки в подробицях між собою ріжняться. Це через те, що почуття не позичиш у когось иншого, а оповідання легко переходить од одного народа до другого, по дорові тільки дещо втрачує, а дечого набуває нового. Мало не всі наші казки—то такі позичені, мандровані оповідання, що зайшли до нас, як і до инших народів, ще в старовину од східніх народів. Тому то ніколи в них не знайдеш відомостей про те, коли і де дія діялася, а тільки—„за царя гороха" або „за царя хмеля" і „десь-не-десь, у якійсь то землі", або „в тридесятому царстві, в иншому государстві". Через те, що казки—то надзвичайно давня річ і складено їх тоді, коли ще люде не знали, що і як твориться на світі і в природі, а думали, що й природа так само живе, як і людина—через те в казках бачимо мішанину правди і вигадок, звичайного і чудовного. Звірі та неживі речі в казках розмовляють по-людському і по-людському ж роблять. Колись, у старовину, люде й справді вірили, що так буває, і це одбилося на тогочасних творах, на казках. Тепер же на казки дивляться просто, як на цікаві оповідання, й захоплюються ними здебільшого діти, що - як і давні люде—можуть ще вірити, ніби так буває, й дивляться на казку, як на щиру правду, як на бувальщину. Але казки не тільки про дітей цікаві, бо вони показують, що колись за правду вся людськість мала, та й тепер часто під звірями виводить просто людей з їх істотними рисами та прикметами. Те, що оповідається в казці, напр. про лиса, можна прикласти до хитрої й лукавої людини: вовк—то нерозумна, хижа, зла личина;

ведмідь—сліпа сила і т. и. Таким чином і тепер у казках, а особливо в байках, що од казок народились, висловлюються погляди на життя, наука про те, як треба і як не треба робити. Цю науку, або—як кажуть—мораль здебільшого можна знайти в казці, а через те казка й пережила такий довгий вік і певне не вмре ніколи, бо раз-у-раз люде шукатимуть собі світової науки в легкій принадній та цікавій формі.

Казок є багато всяких: про звірів,—напр. про лисичку-сестричку, про козу-дерезу, то-що; казки з наукою про життя,—напр. про правду та кривду, про сестру і калинову сопілку; казки про віру, як колись люде вірили,--напр. про песиголовців, або про зміїв, про біду, то-що; казки чисто побутові або билиці—про Кузьмину, про перекотиполе і т. д. Але у всіх казках поруч з правдою знаходимо багато чудовного, чого навсправжки не буває, а тільки здавалося чи й здається людям, ніби так може бути.

Близько до казок стоять згадані вже *байки* та *перекази* або *легенди.* Байка—коротке оповідання конче з моральною наукою, з висновком про людське життя; легенда в основі своїй має раз-у-раз справжню подію, тільки що прикрашену вже вигаданими подробицями,—так напр. легенди про славного Кармалюка або що. Казки, байки та легенди здавна дуже подобалися людям і не тільки переходили з уст до уст, але й до письменства попадали, бо їх записували письменні люде часто, як щиру правду, і сами в те вірили. Так, багато таких легенд та переказів записано вже у нашому найдавнішому літопису, напр. про апостола Андрія на київських горах, про київського Кожем'яку,—ця остання легенда поруч літописного запису дожила до наших часів і в устному переказі. Та й у новішому письменстві часто письменники беруться обробляти казки, щоб дати або цікаве оповідання або показати, як треба чи як

не треба робити. Таких казок чимало стріваемо у Квітки, у Стороженка, Марка Вовчка, Левицького, Мирного, Франка й инших.

Замовляння, приказки та загадки. Так само уламки дуже давньої старовини маємо в усяких *замовляннях* (од хвороб, любощів, то-що). Знахарі, ворожки, чарівниці, які орудують цими замовляннями, теж дістали їх з преждевіку, коли всі люде тому вірили, але це такі само словесні твори, як і казки або приказки, бо і в них одбилась віра та фантазія народу *Приказки* або *прислів'я, примівки*—це коротенькі речення, які показують погляд народа на ту або инщу справу,—напр., „хто пізно ходить—сам собі шкодить говорять про людину, що опізнюеться. Часто в приказці маемо тільки науку з якогось довшого оповідання, або казки, що загубилася по дорозі віків, одстала од свого кінчика. Про чоловіка, що підвів когось на біду, кажуть „вивів дядька на сухеньке" і хто цю приказку тепер проказуе, часто й не знае, що вона одірвалася од цілого оповідання з кріпацьких часів. Ніби небіж і дядько стояли в черзі, з якої мали бити десятого; небіж, стоючи на сухому, побачив, що не минути йому хлости, а дядька, хоч він і в калюжі стояв, черга минае. От небіж догадався та й попрохав дядька помінятись місцями: на сухенькому, мовляв, краще стояти—і дядькові дісталося йти під різки, а дотепний небіж вийшов сухо (росказано це у Ол. Стороженка). Близько підходять і загадки—коротенькі речення, в яких прикмети однії речі переносяться на другу,—напр. подушку описано так: „без рук, без ніг сорочки просить," і треба вгадати з цього опису, що воно таке. В старовину дуже любили всякі загадки і забавлялися ними не тільки діти, як здебільшого тепер, а й дорослі та освічені по тодішньому люде. Вага приказок та загадок у тому, що вони виявляють погляди народа на всякі речі, на людські справи й світові події. Коли в

піснях маемо виплив серця, то тут показуеться розум народа і через те приказки часто звуть народньою мудрістю.

Вага народньої поезії Народня творчість, передаючи з уст до уст свої витвори, появила, як бачимо, коштовні скарби словесного надбання—отї пісні чудові, отї цікаві казки, дотепні загадки, розумні приказки і т. и. Спершу, як знаемо, все те жило тільки в переказі; багато переводилось і губилось, забуваючись з упливом часу, але багато теж і пережило довгі, довгі віки, пережило й письменні твори і на останці само вже попало до письменства, коли почалася та наука—етнографія, про яку ми вже згадували. Тепер воно вже не пропаде, а вічною буде пам'яткою, як сам народ служив собі тоді, вигадуючи словесні твори, коли ще не був письменний і з здобутків письменства користуватися не міг. Потяг до гарного, до краси й до її дитини - отого мистецтва, вічно живе в душі у людини і той потяг народ виявив у своїй власній поезії. Що вона така гарна, це показуе тільки, який той потяг великий і як він пробивався крізь товсту шкаралущу темноти, злиднів та всякого лиха, що хижою зграею обсіли були наш народ, але искри добра і краси в йому пригасити не здолали. Завжде серед його були свої творці, свої співці. Невідомі нікому, вони творили отї пісні прегарні, оспівували свою тугу чи радощі і пускали пісню між люде. Без крил натхненне слово летіло з уст до уст; усе гіршеньке, усе скороминуще одпадало по дорозі, полова одвіювалась - лишалося саме чисте зерно, не перга, мовляв, словесна, а солодкий мед високої поезії. І тим медом годувалися довгі ряди поколіннів, поки дожили вони до свого письменства. І тепер воно вже переймае на себе ту роботу—ширити красу й добро—яку повнила колись народня поезія. Свою службу народня поезія вибула до кінця.

Занепад і відродження народньої поезії. Але й тепер не припинилася, не вичерпалась до останку народня творчість, усе нові появляючи твори. Вони ще не оброблені, не вигладжені й не ошліхтовані рядами поколіннів: мов те каміння, яке ще недавно лежить на березі моря і не обтерли, не обкачали ще його хвилі життя. Нові великі події нашого часу довели навіть були до занепаду й твори старої, колишньої творчости: почали були вони псуватись од чужої школи, од салдаччини, од служби по чужих нам містах та заводах. Почали були приходити і через школу й через казарму й через службу виплоди чужої, часто негарної, мовляв, музи—стидкі й бридкі та покалічені, як непотрібні покидьки чужого життя, як покручі од мішанини нашого з чужим. Негарне почав був переймати наш народ з того, що по воді життя пливло... Проте це з'явище теж скороминуще. Рідне письменство, що так багато,—починаючи з мови, з образів, з тем,—узяло од народу, вже давно почало вертати йому власним надбанням. Ми знаемо цілу низку творів наших славних письменників, що перейшли вже в народ і він приняв їх, як свое добро, співае, як своїх пісень, часто й не відаючи, хто саме зложив їх. Тепер надходить пора йому довідатись про них. Рідна школа просвітить народ, рідна освіта йому руки розв'яже, рідне письменство розкрие йому очі на світові справи,—і прилучиться він до нової творчости вже не самою своею вдачею багатою, а й непохитною свідомістю. „Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!“ —усіх кличе словами нашого письменника рідне письменство і разом провіщае:

Ой, скоро світ буде,
Прокинуться люде,—
У всяке віконце
Засияе сонце...

До сонця нового нашого письменства тепер і перейдемо.

V. Письменство на Україні часів відродження.

Оновлення в письменстві. Протягом віків, од світанку на нашій землі та аж до самого XIX-го століття, старе українське письменство служило народові. Служило, як уміло: воно одбивало в собі його життя, воно задовольняло його духові потреби, воно виявляло народні бажання разом і поруч з тією народньою поезією, що творив собі сам народ. Вже тоді, в старовину, письменство і народня словесність часто одно в одного позичали теми і форми, одно на одне впливали, одно одному допомагали. Але не було ще зовсім і цілком народнім те старе письменство. Не було воно таким насамперед через те, що не говорило до народу тільки його рідною мовою. Як знаемо, виростало воно з старого болгарського письменства і мову того письменства взяло й собі за основу, і тільки на тій основі снувалося вже поткання народньої живої мови. Тим-то багато в старому нашому письменстві ще було незрозумілого народові мовою. Так само й зміст. У старовину думали, що писати можна тільки про святі, божественні речі. Пробивалось, правда, до письменства і життя людське, земні всякі справи, та не одбивалися вони в письменстві на всю свою широчінь, і через те воно стояло ще далеко од життя, не могло вспішитись за ним. Треба додати, що так було тоді не тільки у нас, але й у всіх народів і по всьому світі, і у нас ще може менше, ніж де инде. Все ж бо таки церковна мова у нас ближча була до народу, ніж цілком вже мертва латина, якою живилося письменство у багатьох инших народів по Європі. Але потроху скрізь письменство наближалося до життя, письменники обертались до його

й починали писати про світові справи та все тісніше ставали до народньої мови, все більше й більше од народу повчали. Не инакше і у нас діялося. В старовину письменство найбільш у пригоді ставало вищим верствам людности, але потроху, як ширилась грамота і книга—все нижче воно спускається, все ближче до народу підходить, аж поки заговорило вже чистою народньою мовою—так, як говорять маси того народа. Освічені люде нарешті побачили і додумалися, що тільки те й матиме справжню силу та глибокий корінь, що виходить з народу і що йому ж таки на службу повертається. Побачили і почали твори народньої словесности збірати, почали й сами писати так, щоб усі їх розуміли, а не тільки дуже письменні та високо вчені. Кінець XVIII-го в. по всій Європі був одмітний тим, що освічені люде звернулися до народу. Першим, хто почав це у нас на Україні, і був Котляревський.

Життя Котляревського. *Іван Котляревський* народився 29-го серпня 1769-го р. в Полтаві. Батько його був невеличким чиновником, а дід дияконом. Отже хоч і був це пан, але з невеликих панів — з тих, що не далеко одійшли од простого народу і до його були навіть ближчі, ніж до великого бундючного панства. Разом з селянськими та козачими дітьми вчився Котляревський у дяка, разом з ними потім побірав науку в семинарії—вищій школі, що була в Полтаві ж таки. Ще бувши школярем, почав Котляревський писати

11. Ів. Котляревський.

вірші, але мабуть сам побачив, що не великого варті оті його дитячі писання, що йому ще треба багато вчитися з самого життя, щоб його гаразд врозуміти. Ото, скінчивши семинарію, пішов Котляревський на село за вчителя,—вчив панських дітей, бо для простого люду ще не було тоді шкіл, та й сам учився од народу. Кажуть, що на селі Котляревський більш водився з селянами, ніж з панами: ходив на вечерниці, на улицю, прислухався, як народ говорить, придивлявся, як він живе та бідує, і потроху набіравсь того життьового досвіду, який дуже став йому в пригоді згодом. На його очах саме тоді ламалися стародавні порядки на Україні, на його очах повертали людей у кріпацтво, і він бачив ту неправду, що робилася народові. Що добре серце та не аби-який розум, а що й наука таких людей, як Сковорода—розкрили Котляревському очі на світову неправду. І не схотів він одрізнятися од рідного народу, а коли надумав писати свій перший великий твір, поему *„Енеїду“*, то почав її не панською мовою, а мовою, як тоді казали, мужицькою—так, як навчився на селі од народу. Якийсь час ота його „Енеїда“ ходила по людях писана, а потім один такий список потрапив до рук чернігівському панові, Парпурі Максимові, і так йому та поема сподобалася, що він узяв та й надрукував її книжкою в Петербурзі р. 1798-го. І всім на Україні „Енеїда“ дуже припала до душі й її хутко всю розкупили.

Тим часом Котляревський пішов одбувати військову службу (р. 1796-го) і багато вештався по світах: був на війні, ходив походом за Дунай і ще більш людей спізнав та життя людського. Людина з його було сумирна, воюватись він не любив, хоч і був на війні неполохливий. І як дослуживсь Котляревський чинів (до майора), то й покинув службу та вернувсь до Полтави. Тут настановлено його за начальника спершу до школи, а згодом до

шпиталю (богадільні) і на останній посаді він собі тихо доживав віку. У Полтаві вже Котляревський докінчив „Енеїду“, а ще перше склав був „*Пісню до князя Куракина*“; як же заведено в Полтаві театр, то він написав драматичні твори — „*Наталку-Полтавку*“ і „*Москаля-Чарівника*“. Всі у Полтаві любили й поважали Котляревського за його розум, вдачу хорошу та працю на громадську користь і як помер, то дуже за ним жалкували. А помер він 29-го жовтня 1838-го року. Вже недавно, на нашій бо пам'яті, р. 1903-го, поставлено в рідній Полтаві Котляревському пам'ятника.

Енеїда. В ті часи, коли жив Котляревський, була у письменників ніби мода—писати про старі народи, латин та греків, і писати дуже звисока, в ніби-класичному дусі, бо про живе життя мало тоді ще хто думав. У своїй першій поемі, „Енеїді“ отій, Котляревський теж згадав ту давнину. Слідом за иншими письменниками (латинським Вергилієм, німецьким Блумауером, російським Осиповим) Котляревський описує, як троянський князенко Еней утік з рідного краю, коли греки зруйнували його батьківщину, місто Трою, як він плавав по морю довго, поки добився до Італії й тут заснував нове своє царство. Про пригоди Енея на морі та в Італії й розповідає „Енеїда“. Але про ту давню старовину Котляревський вже по новому розповідає.

Перед очима у Котляревського, як знаємо, багато перейшло неправди, що чинено її рідному народові. І Котляревський, списуючи пригоди Енея з ватагою „троянських ланців“, висміює ту неправду, гострим словом картає всяких напастників та гнобителів. То тільки зверху здавалося, ніби Котляревський увесь упірнув у старовину, але дуже легко пізнати було в його троянцях та латинцях наших же таки людей і наші порядки, які так допікали тоді людям. Наші звичаї, наші рідні

обставини, наші люде—прості і чиновні—усім оцим повна „Енеїда“ і все це пізнавали на Україні, читаючи її, і тому то так і припадала вона до серця нашим читачам. Котляревський уболіває за всім, що було у нас доброго, і висміює все, що знаходив лихого. Великим тоді було лихом оте касування українських вольностей російськими царями - і Котляревський описує тих царів-самодержців в образі грецьких богів, які тільки чинять капости людям, сваряться, женихаються, піячать і тільки за самих себе й дбають. Ще гірше давалася людям у знаки кріпацька неволя, панщина, і Котляревський, описуючи, що бачив Еней у пеклі, починає з панів:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

І скрізь в „Енеїді“ висміюються лихі порядки—панщина, хабарництво, сутяжництво, п'янство, розпуста, війни та чари. Скрізь Котляревський жалує простих людей, що терплять од цього, і картає панство, яке тільки й знає, що гнітити народ. Про богів, під якими Котляревський змалював царів та велике панство, він просто каже:

Поступки ваші всі не божі:
Ви на сутяжників похожі
І раді мордувать людей.

Він ненавидить насильство і гудить війну, бо „за нею рани, смерть, увіччя“, а йому ж то „гидкий всякий бій“. Бувши сам паном, він став вище од панства і картає всяке панування та стоїть за простий люд. Для Котляревського

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча,

і він по-простому, колючим мужицьким словом висміває оту „на всі боки гнучу“ панську правду. Перша поема Котляревського була через те й першою у нас громадською сатирою нових часів, ви-

сміюванням людських вад і громадських гріхів. А як Котляревський глибоко, дотепно й розумно зазирнув до тогочасного життя, то його сатира й досі подобається людям, хоча вже більш сотні років минуло, як її написано.

Драматичні твори Котляревського. Иншим виступає Котляревський у своїх драматичних творах у „Наталці-Полтавці“ та „Москалі-Чарівнику“. Тут він не висміює вже людських вад, а просто малює народне життя, яким було воно за його часів. Але й тут він ставить поруч, ніби зводить сам-на-сам мужицьку й панську правди і перевагу оддає першій. У „Наталці-Полтавці“ пан Возний, або в „Москалі-Чарівнику“ Финтик пробують примазатися до життя простих людей, шукаючи собі втіхи; але не за них тягне руку Котляревський, а за Наталку, за Тетяну, за близьких їм людей. Своїм добрим розумом і чесністю прості люде розбивають панські хитрощі й виводять на добре усякі напасти, що од панів на них сиплються. Мужицька правда, щира й нелукава, і тут перемагає лукавство та себелюбність панську. Як в „Енеїді“ Котляревський змалював живих людей нашого віку й нашого народу в троянській та латинській одежі, так у своїх драматичних творах ті самі живі люде виступають у власній вже одежі. Котляревський свідомо ставиться до народу. Своїми творами він промовляє, що з мужиків такі само люде, як і з панства, і таке само вони мають право на добре життя і на своє власне щастя. Під сірою свитою щире людське серце б'ється, а під сільською стріхою живе справжня правда — ось що показав своїми творами Котляревський.

Заслуги Котляревського. В цьому от і лежить вага творчости Котляревського. В той час, коли кріпака й за людину не мали, коли пани дивились звисока, з горда на простих людей і „ставили їх за

скотів“, гребуючи навіть та глузуючи з мови їхньої - наш письменник свої твори пише тією „мужицькою“ мовою і показує, що нею всі людські думки і всі людські почування можна висловити. Не на глум бере він потріпуваного мужика, не на сміх, а на те, щоб поставити його за зразок правди і чесности. Котляревський немов розчинив широко двері до народа й показав його у всій красі, але разом і у всій отій темноті й бідности, що заїдали наших людей і ходу їм не давали. Котляревський перший у нас виступив прилюдно з добрим словом про народ і його ж мовою, і це показало освіченим людям, що нема їм чого перед народом гордувати, що треба з своєю наукою, з письменством, з словом правди йти до народу, треба помогти йому так жити, як людям належить. І тією стежкою до народу пішло за Котляревським багато людей, і все наше нове письменство од його бере свій початок. Тим-то й звуть Котляревського *батьком* українського письменства і зватимуть так, поки животітиме наше письменство, поки наша мова лунатиме.

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть,—

писав на вічну пам'ять Котляревському Шевченко. І писав він правду. Бо Котляревський ніби з тяжкої дрімоти збудив наш народ і проказав йому, куцою йти, щоб вийти з злиднів та занепаду. Повели його тим шляхом инші письменники, наслідники Котляревського.

Вороття до народу. Як згадано вже, з кінця XVIII-го, а особливо на початку XIX-го віку, коли на Україні заспівав Котляревський, по всьому світу вже прокинулось зацікавлення до народу. Розумні люде перестали вже думати, що тільки до життя можновладного панства варто додивлятись, а на-

род—то так собі гній для панських вигадок. Навпаки побачили, що справді світ руками трудящих людей держиться, і через те совістні й розумні люде починають життя народне пізнавати, починають дбати, щоб народові стало краще жити, щоб до його доходила наука. По всій Слов'янщині освічені люде обертаються до простого народу і, щоб його спізнати й дати йому освіту, починають писати народніми мовами. Так було у великоросів, у поляків, у чехів, у болгар,—і не минули ті думки й нашу Україну. Тут, за почином і показом Котляревського, прокидається любов до рідного народу та до братніх слов'янських народів. Стало більшати і у нас шкіл (університет у Харькові, потім у Київі), намножилось справді освічених людей, стало більш виходити книжок про наш народ і про инші слов'янські народи. В тих книжках пишуть освічені люде про те, що треба любити свою батьківщину і рідний свій народ, треба знати його, за його дбати й йому допомагати; треба і всім слов'янським народам жити в добрій згоді й разом боротися за своє спільне добро. Це все одбивалося й на нашому письменстві і у нас усе більше стає освічених людей, які вже пишуть по-українському.

П. Артемовський-Гулак. Першим по Котляревському таким письменником у нас був *Петро Артемовський-Гулак.* Він народився 16-го січня 1790-го року в м. Смілі на Київщині; як попович, учився Артемовський-Гулак у Київській академії, а потім дійшов високих наук і сам став за професора в Харківському університеті. Цілий вік свій він прожив у Харькові, де й помер р. 1865-го. Артемовський-Гулак писав дуже гарні вірші. Як і Котляревський, він бачив ту неправду, що діється селянству, кріпакам, і в байці *„Пан та собака"* вивів безщасного Рябка, на якому всяку злість зганяє хазяїн: так робили з кріпаками й пани, знущаючися з них

за всяку всячину. Це теж була сатира, висміювання життьової кривди, що одних людей оддавала на повну волю другим. Кріпак, хоч би навіть і совістно справляв свою роботу, все одно залежав тільки од панської ласки, од примхи, як і той Рябко, якого одчухрали і за те, що гавкав, і за те, що не гавкав:

> Чи гавкає Рябко, чи мовчки віччю спить,
> Все випада таки Рябка притьмом побить.

І коли, на думку Артемовського-Гулака, „і над псом повинно жалість мати", то тим більше такого жалю варті люде, і тим менше з них мають право виварювати воду инші люде.

„Пан та собака"—це найкращий з творів Артемовського-Гулака. Писав він ще гарні ліричні поезії, як от *„Рибалка"*, перекладав на нашу мову псалми Давидові і переспівував давнього латинського поета-сатирика Горація. Артемовський-Гулак великий мав хист до поезії, сильно й дотепно складав він і ті сатиричні, і ліричні поезії. На жаль, писав Гулак не багато і за свій вік довгий написав усього яких десятків зо два віршів, та й то з них на старости літ перейшов на старечу балаканину. З своїм хистом Артемовський-Гулак далеко більше міг би рідному письменству дати, ніж те, що лишив він по собі.

Инші поети. З наших письменників, що писали віршем, Котляревський та Артемовський-Гулак були найбільші на світанку нового українського письменства. Але опріч них було ще чимало инших, що зоріли в нашому письменстві, коли вже почало в йому на світ благословитись. Так, *Кость Пузина* (1790—1850) дуже прихильно писав про селянство в своїй „Оді". *Левко Боровиковський* (народ. 1811-го р., помер 1889-го) гарно перекладав і переспівував з чужих поетів (Жуковського, Пушкина й Міцкевича) та написав цілу книгу „Байок і прибаюток". Ще кращі байки чи, мовляв, тії приказки писав *Євген Гребінка* (1812—1848-го).

В його байках мов живі стають наші люде з усіма їх рисами (кращі приказки: „Ведмежий суд“, „Ячмінь“, „Сонце та хмара“, „Будяк та коноплиночка“, „Могилині родини“,„ Грішник“, „Мірошник“, „Рибалка“, „Вовк і огонь“ то-що). Опріч байок, Гребінка написав ще кілька ліричних поезій, з яких одну—„Ні, мамо, не можна“ й досі співають, як пісню; переклав він ще Пушкинову „Полтаву“ й видав складений з чужих і своїх творів збірник „Ластівка“, а в йому дав дуже гарні зразки прозової мови. Сумними піснями вславився учений *Амвросій Метлинський* (народ. р. 1814-го, помер 1870-го), що підписувався під своїми творами прибраним ім'ям (псевдонімом) Амвросій *Могила*. Він оспівував нашу старовину, давню козацьку славу, степ широкий, сумні могили, що в полі з вітром говорили („Степ“, „Гетьман“, „Козача смерть“, „Смерть бандуриста“, „Зрадник“). У своїх піснях жалує Метлинський, що минулася та старовина, та нарікає, що онуки забувають славні діла дідів своїх. Вірші та драми писав і другий славний учений, професор *Микола Костомаров* (народ. 1817-го, помер 1885-го р.), що підписувався—*Ієремія Галка*. В своїх поезіях Костомаров найбільше оспівує велику слов'янську сім'ю і кличе до всіх народів, щоб вони помирилися й жили братами („Славянам“, „На добраніч“ і ин.). В драмах своїх Костомаров воскрешає нашу старовину („Сава Чалий“, „Переяславська ніч“), коли український народ боровся з Польщею за своє визволення. Костомаров по нашому писав тільки за-молоду, а потім усі свої прегарні історичні праці написав по-російському, як і деякі повісти, напр. „Черніговка“. Проте й російські писання Костомарова для нас велику мають вагу, бо розкривають перед нами події нашої історії і навчають нас, „хто ми, чиї сини, яких батьків“. Гарні вірші писали тоді ще оці письменники: *Віктор Забіла* („Не щебечи, соловейку“) *Михайло Петренко* („Дивлюся на небо“), *Олександер Афанасьєв-Чужбинський* („Гарно твоя

кобза грає“), *Михайло Макаровський* („Наталя“), *Кореницький*, *Корсун*, *Степан* і *Петро Писаревські* та инші. Драми пробували писати: *Василь Гоголь*, („Простак“), *Кирило Тополя* („Чари“) та *Яків Кухаренко* („Чорноморський побит“).

Гр. Квітка-Основ'яненко.

Котляревський і всі тут перелічені письменники писали здебільшого віршем, та ще жартовливо. То й почали були думати люде, що по нашому тільки й можна писати, що веселенькі вірші, а поважнішого нічого вдати не можна. Та знайшлися зараз же між нашими й такі письменники, що „таки й просто розмовою пишуть“—то-б-то почали звичайним складом—прозою, мовляв—розповідати про життя наших людей. Найпершим з-поміж них був *Григорій Квітка*, що підписувався під своїми повістями прибраним ім'ям—*Грицько Основ'яненко*.

12. Григорій Квітка-Основ'яненко.

Квітка народився р. 1778-го в селі Основі (через те й прозвав себе опісля Основ'яненком) під Харьковом. Це був великий пан—служив він навіть за дворянського маршала, того, мовляв, предводителя—але не з тих панів, що цураються свого рідного й гребують простим народом та гордують. Він теж багато доброго навчивсь од Сковороди і в кожній людині бачив насамперед людину, а не пана там чи мужика. Квітці було досадно, що

з наших людей глузували й казали, що вони ні до чого не здатні. „Є,—писав якось Квітка,—такі люде на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім-то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і полезне, і що, стало буть, по нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати“. Ото щоб показати, як такі люде помиляються, й почав Квітка писати українською мовою свої повісти про життя наших простих людей. І тими повістями своїми й иншими добрими ділами Квітка так уславився, що був одним з найперших у Харькові людей, усі його велико шанували й поважали, йшли до його по добре слово та пораду, як до рідного батька. Помер Квітка р. 1843-го, дуже збагативши своїми творами наше рідне письменство.

Коли починав Квітка писати, то ще по всьому світі письменники думали, що можна писати тільки про панство, про багатих та славних або вельможних людей, а що в житті простого народу нічого нема ні цікавого, ні високого. Квітка перший на всьому світі в своїх повістях описувати став простих людей, мужиків, як тоді казали—і показав, що й вони такі самі люде, як і всі, що мужик живе такими само почуттями, так само радіє й мучиться, як усі люде; що коли цікаво й ґарно про мужицьке життя росказати, то далеко вийде багатче це життя, ніж тих ляльок розмальованих, що там на горі пишаються. От напр. Квітчина Маруся (повість *„Маруся“*)—звичайна собі сільська дівчина, її батьки—звичайні сільські вбогі люде. А скільки добра і краси знайшов письменник у цих звичайних людей, та й скільки добра того він бачив кругом себе серед простих кріпаків і як гарно росказав про них! Так само і в инших своїх повістях найбільш Квітка спиняється над життям хліборобів і розкриває перед нами душу людську під сіряками (повісти: „Добре робя, добре й буде“, „Козирь-дівка“, „Сердешна Оксана“, „Перекотиполе“, „Салдацький патрет“). Квітка бачив, що в простоті багато є правди, що часто простий чоловік правдивіше живе, ніж ті, хто його обдирають та обдираючи, ще й зневажають та глузують. Квітка зблизька придивлявся до сільського життя, дуже добре його знав, розумів душу людську і через те показав нам справжніх великих людей у тих маленьких, сірих кріпаках. Великі вони були для Квітки тим, що жили по правді, нікого не кривдили, а тільки сами терпіли кривду. Шукаючи правди, знаходить її Квітка між селянами, а не між панством; йому любіша була сумирна простота, аніж бундючне панування. Для його всі люде рівні: на цім світі, каже він, усі „такі ж гості, як ти і усякий чоловік—чи царь, чи пан, чи архиерей, салдат чи личман“. Квітка всюди в своїх повістях навчає жити по правді, иноді незлобиво осміє яку-небудь людську ваду, як от того хвалька в „Салдацькому патреті“, або хабарників та здирців у „Козирь-дівці“, „Конотопській відьмі“ та в комедії „Шельменко“. Через те, що Квітка думав, ніби добрим та праведним чоловіком можна скрізь бути, він не добачав кореня лихих порядків, самого ладу, що кривді помагає. Так, він не осудив кріпацтва, а тільки лихих панів; не осудив чиновничого царства, а тільки лихих чиновників. Виходить, що в його повістях була правда, та не вся. Та й то вже велика заслуга нашого письменника, що він перший про простих людей, як про людей, заговорив і перший у повістях своїх українською мовою показав живих людей із народа. Тим-то й досі ще читають ті повісти наші люде і багато з них плачуть над скорботним життям Квітчиної Марусі, такої чистої серцем і такої нещасливої. Бо й сам Квітка до свого хисту додав ще жалощів од чистого люблячого серця й великою любов'ю до людини приоздобив свої гарні оповідання про простих, але ве-

ликих правдою й терплячістю людей. Квітка належить до того напряму, в письменстві, що зветься сантиментальним, то-б-то почування людські кладе на перше місце. І сила великого та щирого почування й досі оживляє ці давні повісти.

Україна в чужих письменствах. Коли українські письменники почали в своїх творах описувати наш народ, а вчені появили світові скарби української народньої поезії, то на Україну почали задивлятись і чужі люде, яких доля до нас була закинула. На правому березі Дніпра було багато тоді освічених поляків або спольщених українців; на лівобічну Україну заходили освічені великороси, опріч зрусификованих українців. І тих і других захопила роскішна природа України, славне минуле нашого народу, поетичні постаті з життя, і вони почали і в своїх письменствах—у польському з одного боку і в російському з другого,—теж описувати Україну. У поляків повстала ціла низка поетів, яка звалась *українською школою* і до якої належали *Гощинський*, *Мальчевський*, *Богдан Залеський*, *Чайковський* і багато инших; деякі з них, як напр. *Тимко Падура*, навіть і писали українською мовою. В російському письменстві про Україну писали: *Пушкин* („Полтава"), *Рилеєв* („Дума", „Войнаровський") та наші земляки *М. Маркевич* і особливо *Микола Гоголь*, славний своїми оповіданнями з українського побуту. Проте чужі письменники, хоч і дуже талановиті, як Гоголь або Залеський, не знали до ладу нашого життя і часто вигадками надолужували; вони народ наш показували не таким, яким він був, а яким він їм здалека уявлявся. Вони ще не дійшли були тієї правди, що рідною мовою та у власному письменстві народа можна найкраще його описати, що тільки рідне письменство цілком одбиває все життя народа, показує його таким, яке воно справді єсть. Тим-то і в польській, і в російській поезії Україна

стає перед нами прикрашеною та підсоложеною, і тільки саме наше письменство справжньої тропи ухопило й одбило народнє життя в собі, мов у доброму дзеркалі. Українські спроби в чужих письменствах свідчать проте, як зацікавились люде Україною та українським народом. Воно всюду так було, що панство спершу на панських, мовляв, мовах про свій народ писало, а тоді вже верталось і до рідньої мови. І зацікавлення Україною на початку нашого відродження в сусідніх письменствах показувало, що незабаром освічені українці вернуться до свого народу й широко розгорнеться вже рідне письменство.

Початок Національного письменства в Галичині. Трохи пізніше, ніж на Україні, але все ж таки в першій половині XIX-го віку, прокинулась до свідомого національного життя і Галичина. На захід сонця, межа з межею до наших Волині та Поділля, притикається сторона, що зветься *Галичина*. Живуть у тій стороні, хоч вона була під Австрією, наші ж таки люде, українці (вони себе звали тоді русинами); так само здебільшого жили вони з хліборобства, як і у нас, і так само тоді панщину робили на чужих панів. Одно слово, це наша сторона і один з нами народ її заселяє. Тільки що коли р. 1772-го сусіди поділили між собою давню Польщу, то Україна одішла до Росії, а Галичину забрав собі австрійський цісарь і під Австрією наші люде в Галичині жили аж до останнього часу. Перехопившись десь за границю, за річку Збруч, і не пізнаєш одразу, що вже в иншому царстві опинився: однакові стоять села і по сей і по той бік кордону і однакові й тут і там люде живуть.

В старовину Галичина жила одним життям з усією Україною й одним живилася письменством. Але як поділили ото разом з Польщею і нашу землю, то наші галицькі брати одбилися були трохи од нас. У нас давно вже Котляревський та

инші письменники почали по своему писати, а письменні та освічені галичане все ще тільки по церковному писали й по церковному книжки друкували, а розмовляли більш по-польському. Та от з України зайшли українські книги і в Галичину і побачили й там розумніші люде, що нема в світі, як по своему говорити і писати, що не повинно свого роду стидатися, а треба держатись рідного народу. Такі думки тоді почали вже по всій Слов'янщині брати гору,—отож і наші галицькі земляки їх ве одкинули. Україна-мати нас родила,—так думали наші земляки,—сповивала і любила, рідних пісень над нами співала, рідною мовою говорити вчила,—то

> Чому ж мова її не мила?
> Чом стидатись її маем?
> Чом чужую полюбляем?

І людина, що так запитувала, зробилась першим українським письменником у Галичині і збудила наших приспаних земляків до свідомого життя. Звався він—Маркіян Шашкевич.

Маркіян Шашкевич.

М. Шашкевич народився р. 1811-го і дуже молодим помер—р. 1843-го. Але за недовгий свій вік зробив цей чоловік оте велике діло, про яке допіру сказано: збудив наших галицьких земляків до нового життя. Вчився Шашкевич у Львівській семинарії на священика,—вчився, як тоді звичайно в Галичині повелось було, по-польському. Але начитавшись слов'янських, а особливо наших українських книжок, побачив він, що тільки тоді буде з його добрий душпастирь, коли не цуратиметься рідного народу. Так і стала у його думка—писати для народу рідною мовою. З товаришами своїми, Іваном Вагилевичем та Головацьким Яковом, склав Шашкевич книжку—першу в Галичині—нашою мовою „Русалку Дністровую“ і надрукував її р. 1837-го. Од тієї „Русалки“ й почалось ото українське письменство в Галичині. І хоч багато людей на наших юнаків скоса подивлялося, хоч начальство почало на їх уїдатись, а таки подобалась цяя думка чеснішим людям і за Шашкевичем та його товаришами пішли й инші люде, як Устіянович, Могильницький, то-що. Було там, правда, спершу чимало освічених людей, які гордували своїм народом і все намагалися по-панському писати, по московському (ці люде звались—„москвофили“), але як вони й сами не тямили чужої мови і ні для кого в Галичині було нею писати, бо народ її зовсім не розумів, то де далі москвофилів меншало, а натомісць прибувало людей, що стояли за Україну й далі провадили Шашкевичеве діло. Галичина таким чином, особливо р. 1848-го, а потім починаючи з 60-х років, багато дала письменників і, як згодом побачимо, багато й Україні допомогла, коли наше письменство тут спіткала була лиха година: коли нам по своему говорити й писати було заборонено.

Заслуга перших письменників.

З попереднього ми бачимо, як прудко йшло наперед наше письменство. Вже за кілька десятків літ, як надруковано „Енеїду“, воно збагатилося на гарні твори, появило талановитих письменників і захопило всю українську землю—од Слобожанщини до Галичини, од Кубані до Карпат. Хоча український народ був тоді під кріпацьким ярмом, а українське панство його здебільшого цуралося, то польським то московським м'ясом пооброставши, але знайшлися й тоді вже на нашій Україні освічені люде, які розуміли, що тільки з рідним народом їм по дорозі, а через те треба на народ працювати, треба його просвітити, треба його мовою писати. Ці люде, перші наші письменники, зрозуміли і голосно проказали, що з нашого мужика така ж людина, як і з пана, що він має всі людські потреби й кращої вартий долі,

ніж яку має. Мужицьке мовою своєю, наше письменство було людяним, народолюбним, демократичним з самої своєї природи. Не можна було по українському писати, не любивши українського народу, не бажаючи йому добра, кращої долі не зичивши. Письменство нашою мовою—це не була тільки забавка та розвага гулящим людям, а воно одразу ж зробилось немов учителем на все добре: показувало, як не треба ставитись до народу; навчало, що не можна ним гордувати, а повинно бачити в йому таких само людей, як і вільні та освічені, як і всі инші народи на землі. Правда, наші письменники по-первах ще не могли глибоко пустити свого плуга в рідну землю, ще не добачали всього лиха, серед якого живе народ, бо така далекоглядність тільки помалу та потроху може виробитись. Але й то вже велика їхня заслуга, що в кріпакові побачили вони людину, в забитому мужикові—брата, в його мові—людську мову, якою можна і варто й годиться всі людські думки висловляти. Оце було те добре зерно в нашому письменстві: посіяне в рідну землю воно прийнялось і зазеленіло вже в перших десятиліттях XIX-го віку. Незабаром те зерно дало вже й урожай добрий,—а надто тоді, коли вийшов на роботу найбільший письменник наш, великий поет і мученик за рідний край—Тарас Шевченко.

VI. Письменство під час розцвіту.

Тарас Шевченко. Шевченко великий для нас не тільки своїми чудовими творами, але й своєю особою, своїм життям і смертю, навіть своєю могилою. За життя він працював на рідний народ та його долею побивався; по смерти ж його славна

13. Тарас Шевченко.

могила не стояла німа й мовчазна, а промовляє й досі про те саме, чого навчав Шевченко за життя. Навчав же він—любови до рідного краю та народу, охоти жертвувати всім за-для його й працю-

вати на його добро та користь. Мати-природа і щасна доля послала нам Шевченка немов на те, щоб він усьому світові росказав про наш народ та рідну Україну, і він справді зробив це своїм голосним та правдивим, вогневим словом натхненним.

Життя Т. Шевченка. *Тарас Шевченко* на світ народився 25-го лютого 1814-го року в селі Моринцях Звенигородського повіту, на Київщині. Батько його, Григорій Шевченко, був із сусіднього села Керелівки; це був простий, неписьменний чоловік, кріпак пана Енгельгардта. Мати Шевченкова померла, як він зовсім ще був малий, і батько оженився був у-друге, та незабаром і собі пішов слідом за дружиною та й покинув малого сина круглим сиротою, лютій мачусі на поталу. Багато лиха зазнав змалечку хлопець-сирота: лайка, штурханці та прокльони рясно сипались на його голову. Був він змалку пастушком, у дяка вивчився читати й писати, а як мав охоту ще й до малювання, то пробував і малярства вчитись Та не було навкруги доброго вчителя, який би вгадав його хист і допоміг йому розгорнутись. Хлопцем ще взято Шевченка до панського двору за козачка, і Тарас за своїм паном набачивсь світа: побував у Вильні, у Варшаві, а потім і занесла його лиха година чи щасна доля—аж до Петербургу. Тоді Шевченко вже добре знав малювати, і в Петербурзі пан оддав його на службу до одного майстра-маляра — простого собі, що посилав парубка підлоги та паркани розмальовувати. Але у Шевченка був великий хист і охота до вищого малювання і на одпочинку він змальовував собі людей і природу. Побачили якось його малювання земляки (Сошенко, Є. Гребінка) і догадались, що з молодого парубка будуть люде—та й за допомогою російського поета Жуковського викупили його од пана. Це було 22 квітня 1838 року. Шевченкові минуло вже 24 роки, як дістався він на волю.

Ставши вільним, Шевченко вступив зараз до найвищої школи малювання, до академії художеств (мистецва), і з великим запалом кинувся до науки. Але тепер, коли справдилася була його мрія, вже не саме малювання його кортіло. Тарас почав ще й вірші писати, та спершу нікому їх і не показував—соромився. Раз якось земляк один зайшов до його в хату та й побачив клаптик паперу, а на йому написано:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.

Насилу допитавсь у Шевченка земляк, що то за вірші; і дізнався, що їх ще багато є написано. Взяв земляк тії вірші, переглянув і здивувався: так багато краси і сили було в них. Ото з тих віршів і вийшла р. 1840-го перша Шевченкова книжка—„Кобзарь“ і побачили на Україні з „Кобзаря“, яка велика сила завітала до рідного письменства.

Тим часом Шевченко довчився в академії (р. 1845-го) і постановив вернутись на Україну, щоб жити серед свого народу. В Київі застав він уже чималий гурт освічених людей, що не цурались свого роду, а ухвалили працювати на користь рідного краю. Ті люде—а були між їми Костомаров, Гулак та инші—заснували згодом таємне побратимство, щоб помагати визволенню народа з кріпацтва, освіті його, доброму ладу політичному серед його та братерству і дружній спілці між усіма слов'янськими народами. Це товариство прозвали вони Кирило-Мефодієвським брацтвом—на згадку про великих учителів слов'янських. Нічого й казати, що й Шевченко, як дізнавсь про брацтво, то зараз же пристав до його, та і його приняли до себе братчики з дорогою душею: вже тоді всі знали Шевченка за найбільшого письменника на Україні, бо всі вже читали такі його твори, як „Катерина“, „Гайдамаки“ й инші, що в „Коб-

зарі“ були надруковані. Шевченко багато їздив тоді по Україні, малюючи і бачив, як гірко живеться скрізь народові в панському ярмі,—і в своїх віршах виливав свій жаль пекучий на таку гірку долю рідного народу, на ті порядки лихі, що до такої долі призводять, і на тих, хто такі порядки позаводив—на царя та його чиновників („Кавказ“, „Сон“, „До живих і мертвих“, то-що). Вірші ті розходилися між людьми й ще більшу славу здобули Тарасові. Та й не саму славу, бо тим часом і лихо не спало. Один чоловік лихий доніс, підслухавши, на братчиків, їх потрушено, знайдено Шевченкові оті вірші, і всіх, а між ними й Тараса, арештовано (4 квітня 1847-го року). Знов опинився Шевченко в неволі, ще в гіршій, бо вже був скуштував вільного життя і вибув у ній ще десять довгих, як вік, років. Заслано його було спершу на Урал, а потім ще далі, за Каспійське море, простим салдатом; йому заборонено писати й малювати; з його знущалися гірш, а-ніж з якого злодія чи розбишаки. Страшна була річ, ота салдатчина в старовину: гірш од тюрми, гірш од каторги, і цю нову неволю на чужині повною мірою довелося спити Шевченкові. Та і в неволі не кидав він свого діла, нішком малював і писав вірші, ховаючись по бур'янах, мов Бога того визволення дожидаючи.

Визволив Шевченка вже новий царь, Олександер II, р. 1857-го. Вернувсь тоді Шевченко до Петербургу, бо на Україні жити йому все ж було заборонено, і знов узявся до праці на добро народнє. Багато він малював і багато нових творів понаписував („Неофити“, „Марія“ й ин.); але тяжко йому було жити на чужині, в холодному Петербурзі, і він усе рвавсь на Україну. Думка була— одружитися, оселитись десь над Дніпром і тихо віку доживати серед рідної природи, працюючи на користь свого народу. І вже коли ця думка ніби до доброго кінця доходила, доля ще раз насміялася з вели-

кого страдника: Шевченко почав занепадати на здоровлі, недуга все тяжче йому допікала і 26-го лютого 1861-го року звела його в могилу. По смерти згадали земляки його давній заповіт, що, мовляв:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій —
Щоб лани широкополі
І Дніпро і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

А згадавши, перевезли тіло Шевченка на Україну й поховали під Каневом—на високій горі над Дніпром. Рідко хто на Україні не знає про ту високу могилу. Тисячі людей що-року переїздять поуз неї Дніпром, побожно схиляючи голови; багато приїздить сюди навмисне, щоб уклонитись останкам великого поета й од його навчитися, як треба жити, людей і правду любити і за них стояти до загину.

Вага Шевченка, національна і світова. Як згадано вже, Шевченко самою особою своєю знаменує ту нову Україну, що народилася через його діяльність. Він був мужицький син, „плоть од плоти і кость од кости“ рідного народа, вийшов з кріпацької маси, сам на собі зазнав усього страхіття од поневолення й знав його, як ніхто з українських письменників до того часу. Він показав, які таяться сили серед народа і як легко вони загибають через нелюдські обставини. Український народ немов вислав Шевченка з-межи себе, щоб він голосно, на ввесь світ, розповів про тяжку долю покріпачених людей та України й поставив руба питання про їх визволення. І все це зробив Шевченко. З великим хистом до письменства він поєднав своє велике серце та любов до рідного народу і справді огневим заговорив словом про всі неправди, які терпів народ. І вже в середині 40-х років Шевченко зробився осередком усього годішнього украї-

ниства, пророком визволення рідного краю з неволі як тіла, так і духа. Рідний народ він підніс на височінь самостійного життя і невпинного розвитку й поставив тим Україну на-рівні з иншими сторонами всього світа. І хоча вороги ніби приборкали були Шевченка і завдали його в другу неволю, од першої гіршу, але вбити його діло вже не здолали, як не здолали й український народ подужати. З Шевченком він воскрес до нового життя і увійшов у сем'ю вольних народів, збагатив людськість на одного ще робітника.

Шевченкова спадщина. Велику лишив по собі спадщину Шевченко. Велику не так числом, як своєю поетичною ціною, що переходить усе написане доти по-українському і стоїть нарівні з найкращими творами світового письменства. Між Шевченковими творами бачимо і такі великі своєю людяністю побутові поеми, як „Катерина“ або „Наймичка“; і прегарні балади з чудовним змістом, як „Причинна“ або „Тополя“; і поеми історичні, як „Гамалія“, „Іван Підкова“, „Гайдамаки“, „Невольник“; і огнем переняті політичні твори, як „Сон“, „Кавказ“, „Чигирин“, „Холодний яр“, „Іван Гус“, „До живих і мертвих... посланіє“, „На вічну пам'ять Котляревському“, „До Основ'яненка“; і повні мудрости твори на споконвічні запитання людської душі, як „Марія“, „Неофити“; і багато-багато дрібніших, у яких Шевченко розкриває свої думи і як людина і як українець, малює душу людську і природу, глибоким поглядом озирає минуле і проказує шляхи в будуччину. Меншу вартість мають Шевченкові прозові твори (повісти), з примусу написані на засланні російською мовою. Зате в поезії, в „Кобзарі“, Шевченко стає перед нами справжнім велетнем людського слова і світовим поетом, часто недосяжним глибиною думки своєї, силою виразу й принадною красою вірша.

Думки Шевченкові. Перші твори Шевченка повні ще того романтичного жалю за минулим, якого так багато було у Шевченкових попередників. Але Шевченко не тільки плаче за минулим: він тяжке сучасне бачить і проти його справляє всю силу свого слова. А ця сила слова чарівна й невимовно гарний, солодкий вірш надають його творам широкого розмаху і незмірної глибини. Шевченко знає, що вже стара воля „не вернеться“ і через те він шукає нової волі,—такої, щоб, її ніяка сила не могла подужати. Цю нову волю він знайшов у правді, що ніколи не вмірає, а живе вічно в сміливому слові.

Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля,
І веситий не виоре
На дні моря—поля,
Не скує душі живої
І слова живого („*Кавказ*“).

Найдужчим оцій новій волі ворогом було кріпацтво, яке гнітило наш народ, мілійони братів і сестер Шевченка, і з якого сам він немов чудом тільки був визволився. І ввесь свій гнів проти поневолення, усю силу свого слова і серця жар справляє Шевченко проти кріпацтва, проти панування однієї людини над другою. На селі, благословенному тому селі на Україні, поет бачив саме пекло:

Там неволя,
Робота тяжкая; ніколи
І помолитись не дають („*Як би ви знали, паничі*“)

І про кріпацькі порядки Шевченко мало не в кожному своєму вірші таку росказує

Історію-правду, що перелякать
Саме пекло можна („*Иржавець*“).

Образ за образом розгортає поет тієї неправди, але не на те, щоб плакали над нею люде, а на те, щоб з нею боролись і її подужали. „Борітеся,—

кличе він,—поборете!“ І од кріпацької неволі переходить Шевченко до иншої неволі, до тих порядків, на яких усяка неволя держиться. Він повстає проти політичного ладу, проти царської неволі, що всіх людей закувала, що всякі права одібрала, що держиться темнотою, каторгою, насильством, що виносить на гору жменьку людей по спинах милийонів рабів безправних. Він повстає проти всякого обману, проти всякої нещирости й неправди, а надто часто спиняється він над тією неправдою, що над жінками діється („Катерина“, „Наймичка“, „Мати-покритка“ і ин.). Картаючи неправду, Шевченко немов виростає й сам робиться тим пророком, що запалює серця людські гнівом проти лиха та любов'ю до добра і братерства.

Неначе той Дніпро широкий
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим вогнем пекли
Холодні душі („*Пророк*“).

„Щоб слово пламенем взялось, щоб огненно заговорило“ — Шевченко цього найдужче бажав для своїх творів— і справдилось це: його слово натхненне справді таки „людям серце розтопило“ і стало світові за „новий леміш і чересло“ до старої роботи—отієї боротьби за оновлене, краще життя.

Любов до України та народа. Джерелом цієї надлюдської сили у Шевченка був його хист великий і ще більша любов до свого краю, до рідного народу і до всіх нещасних, скривджених і поневолених—до тих, кого він звав „найменшим братом“. Цю свою любов велику Шевченко виявив не тільки словом, але й ділом і спокутував її муками десятилітньої неволі „в отій незамкнутій тюрмі“—в пустині безводній. Тяжко мучився поет на чужині і свою муку та тугу виливав у чудових віршах, якими вславив Україну. Поет думками

вітає на Україні, живе муками рідного краю, тільки про його й думає, мріє тільки про те, щоб

Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах („*Сон*“).

Усе своє лихо, всі обрáзи, всі муки, які йому заподіяно—він ладен забути і простити; та не може забути й простити лиха, що спадає на рідний край:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві і в огні
Її окрадену збудять—
Ох, не однаково мені („*Мені однаково*“).

Любіть Україну—заповідав Шевченко всім українцям:

Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть („*Чи ми ще зійдемося знову*“).

Любов до України і любов до рідного народу—це все одно для Шевченка; добро рідного краю він бачить тільки в добрі народа, який тут живе. Це „найменший брат“ для Шевченка і „на сторожі“ коло його Шевченко поставив рідне слово; увесь світ для його тут, у народі. За-для „найменшого брата“ він здіймає бунт проти громадського ладу, проти державних форм, проти блискучої старовини, проти релігійних установ, проти самого Бога навіть за те, що він ніби попускає на кривду й знущання над народом. Тут Шевченко вже ні перед ким не поступиться і з дороги не зійде, тут він і на крихту не подасться ні перед якою силою на світі.

Любов до життя. І разом чи й можна зустріти серце м'якше, як у цього непохитного бунтівника, а душу чистішу, як у цього великого ненавистника і „обличителя людей неситих“. У його було серце з криці проти неправди і з воску проти

всього доброго. Не дурно він любив так природу, бо вона свідомо лиха не робить; не дурно для його

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим („*Мати-покритка*"),—

бо мати —це корінь і джерело всього життя, яке так любить Шевченко, а дитина малая не відає ще зла. Шевченко над усе шанує тихомирне життя з його працею й турботами і, дивлючись на його, він і сам промовить нишком:

Де ж те лихо,
Печалі тії, вороги? („*І досі сниться*").

Він любить життя, він наказує, щоб людина жила повним,. чистим і хорошим життям, він зовсім не вишукує в йому лиха й озивається тихими словами на життьові принади. Багато краси і щастя в житті знаходить поет:

Тяжко жить на світі, а хочеться жить.
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, Боже мій милий, як весело жить!
(„*Гайдамаки*").

Через те, що Шевченко так любить життя, він і вірить у його. Вірить, що правда переможе на землі, вона таки буде—

Повинна буть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить („*О люде-небораки*").

Він вірить, що правда і добро злетять колись на землю, межи люде

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі („*І Архимед і Галилей*").

Просто люде, а не багаті і вбогі, не пани й мужики,--люде однакові й рівні, брати між собою.

Оце всесвітне братерство накликував Шевченко натхненним своїм словом, йому прочищав стежку, рівняв дорогу і через те став справжнім пророком і проповідником нового життя.

Чим славен Шевченко. Одим і славен став Шевченко на Україні, що він на нову путь спровадив усе наше письменство і великим словом своїм вивів нас, сказати б так, у люде. Його поезії краса роскішна, глибокий зміст її, високі почування й щиро-людські думки, любов до всього рідного і мова як музика, оте слово, що „огненно заговорило" й справді „пламенем взялось", і нарешті саме страждене життя поета—усе це склалося на те, що Шевченко оновив наше письменство й такої надав йому сили, якої не було за його попередників. Годі було проти сили його слова змагатися, усіх воно чарувало і привертало до України, до її народу, до її письменства. Народолюбні думки Шевченко прищепив йому повною вже мірою й показав, що не мертвий то народ, який може таких поетів з-між себе висилати. Шевченко перший з надзвичайною силою поставив перед земляками питання—„хто ми, чиї сини, яких батьків, ким, за що закуті?" і сам же й одповів на ці питання усією поезією своєю. На Україні побачили, що з нас великий, справжній народ, кращої вартий долі, ніж бути тільки гноем для инших народів: що він повинен господарем стати на своїй землі. Шевченко ніби воскресив нашу Україну і в наших власних очах, і перед усим світом. З Шевченком наш народ немов вийшов з свого тісного закутка, з невідомости, і став на повен зріст перед усим світом. І світ побачив, що багато доброго може дати Україна і що и од неї є чого навчитися. Не диво, що поезії Шевченка зараз же почали перекладати чужі люде на свої мови і з них учитися краси, добра і правди. Шевченкові твори вже перекладено на всі слов'янські мови, а також і на

німецьку, французську, англійську та инші і тепер по всьому світі читають Шевченкові думки і він справді усьому світові світить. А ставши славним сам, він і рідний край свій перед світом уславив.

Нова робота і нове лихоліття. Слідом за Шевченком і поруч його виступають у письменстві і дехто з його товаришів, і нові, молодші, письменники. Велике сталося було на Україні лихо, коли арештовано в Київі братчиків з Кирило-Мефодієвського братства та всіх засуджено й по далеких сторонах позасилано: тоді вже нікому стало й писати по-українському. До того ж царське правительство заборонило було разом усі твори Шевченка, Костомарова та Куліша—найбільших наших письменників того часу,—а инші так були наполохані пригодою з ними, що і сами замовкли. І от цілих десять літ по 1847-ім році по українському мало що й друкують. І вже аж тоді, як помер старий царь Миколай І-ий, а настав молодий та як побито дуже Росію під Севастополем, то стало трохи легше людям у Росії дихати. Побачили всі, що старі недобрі порядки до добра не доведуть, що кріпацький лад і сам гние і все кругом його й од його загниває, що на неволі не можна силу будувати. Заходились тоді дбати, щоб панщину скасувати й визволити кріпаків з неволі, почали про це сміливіше говорити й писати, письменство в Росії підіймає свій голос і ширить нові вільнолюбиві думки поміж громадянством. Свінуло й нашому письменству. В Петербурзі зібралися, опріч Шевченка, ще Куліш та Костомаров; починає і нових письменників прибувати, як от напр. Марко Вовчок. Починають книг нових чимало випускати, а між ними і перший журнал-місячник „Основа" (з р. 1861-го). На Україні тим часом прислухалися люде до того, що говорилось і писалось у Петербурзі, та й собі гуртуються в громади, дбають про визволення кріпаків, про освіту для народа, про

книжки, з яких би він міг учитись і свого права дізнаватись. У Полтаві, в Київі й по инших містах на Україні прихильні до народа люде заводять недільні школи, тоб-то такі, що в їх учено святами дорослих людей; вчать у тих школах українською мовою, бо трудящі люде й по містах були все українці і російською мовою їм важко було вчитись. Стали думати про те, щоб і всеньку науку по всіх школах на Україні українською мовою провадити. З України наші книжки—твори Шевченка, Куліша Марка Вовчка, „Основа" й инші—пішли й за кордон, до Галичини, і там теж наставляють наших людей на роботу для рідного народа. Молодші люде в Галичині пригадують собі добрий приклад свого Шашкевича і знов обертаються до народу, про його добро дбають і починають рідною мовою для його писати. Одно слово, письменство наше скрізь ніби виходило вже на широку дорогу, щоб повести і народ український до волі і щастя та до кращого життя.

Та ворог не спав. Багато знайшлося в Росії таких людей, що їм сіллю в оці було воскресення українського народу. Ті бо люде хотіли, щоб на світі був тільки один народ—руський: той, що на Московщині живе,—а щоб усі инші теж на руських поперероблювались, свої мови позабували й тільки по-московському говорили. Ото й підняли ті люде крик проти українського письменства, проти української школи, проти всього нашого. Вони бо думали, що коли наші люде по своему читатимуть і по своему по школах учитимуться, то вже не схотять на руських перевертатись і свою мову занехаяти. І почали ті люде казати, що українці спершу по своему читатимуть, а потім і зовсім од Росії одірвуться й свое збудують царство, а через те—заборонити треба геть усі українські книги й школи. Послухалось цих лихих порадників правительство та року 1863-го й заборонило наше письменство. Міністр Валуев

наказав, щоб начальство над друкарством, цензура тая, не пускало в світ українських книг, а надто тих, що призначені до науки; з шкіл так само вигнано нашу мову з накорінком. Навіть святе письмо, евангелію українською мовою заборонено було друкувати. І знов на якийсь час замовкло українське письменство, перестала виходити „Основа“, а хто з українців хотів щось по-українському друкувати, той мусів за кордон посилати, до Галичини. Але як було тоді це ще за новину, то таких не багато поки що знаходилось.

Письменство 60-х років. А проте, поки ще опіткала письменство наше лиха година, поки трохи було вільніше, чимало з'явилось по-українському нового. Пишуть, як згадано, і старі письменники, і виходять на ниву письменства нові. Всі вони гуртуються коло „Основи“, що два без малого роки вела перед у нашому письменстві. І хоча Шевченко помер на самому початку „Основи“, але його великий дух вітає над нею і його товариші провадять далі його спасенне діло.

Панько Куліш. Першим і найвизначнішим змежи них був *Панько (Пантелеймон) Куліш.* Народився Куліш р. 1819-го у м. Вороніжі на Черніговщині, був син козака і мало не самотужки, самим великим хистом своїм та працьовитістю, здобув високу освіту, так що мав навіть стати за професора в університеті. Але нещасливий рік 1847-й побив і його, а його надії розвіяв. Куліша арештовано і з молодою дружиною Олександрою (вона теж згодом почала писати, в „Основі“, підписуючись прибраним ім'ям—*Ганна Барвінок*) заслано до Тули. Років з п'ять пробідували Куліші в Тулі, а потім їм дозволено перебратись до Петербургу. Надзвичайно працьовитий та гарячий і до роботи беркий, Куліш заводить власну друкарню і невсипуще працює коло письменства. Він видав тоді в двох

книгах „Записки о Южной Руси“ (р. 1856—1857-го), збірку пісень, казок та переказів народніх, свій роман „Чорну Раду“, „Граматку“, „Народні оповідання“ Марка Вовчка (1857), збірник „Хату“ й инше, а як почалась „Основа“, то дуже багато у ній писав: у кожній книзі знайдемо щось із його творів. Тяжко вразили Куліша нові заборони на початку 60-х років, він одстав був од письменства й поїхав служити у Польщу, а згодом одмінив свої думки: почав нарікати на козацтво, лаяти Шевченка, розійшовся з земляками й казав, що з України пуття не буде, як не було в минулому. Отак він потім хитався думками цілий вік, а жив дуже довго: помер 2 лютого р. 1897-го. Але в одному Куліш раз-у-раз був однаковий—в своїй любови до рідного письменства. Навіть проклинаючи Україну та її найкращих синів і ввесь народ, Куліш проте ніколи не кидав письменства і збагатив його і науковими працями, і поезіями, і оповіданнями, і перекладами з чужих мов. Вже в старости-літях він працював коло перекладу на нашу мову всього св. письма та творів великого англійського письменника Шекспира, і ці переклади видано вже аж по його смерти.

14. Панько Куліш.

Заслуги Кулішеві. Не вважаючи на крехку свою вдачу та на згадані хитання, Куліш великі має заслуги в нашому письменстві. Він бо перший по-

чав писати нашою мовою наукові твори („*Хмельнищина*“ й инше); в своїх розвідках про письменство він також один з перших поклав основи української критики (про Гоголя, про Котляревського, про Шевченка та ин.). Він дав нашому письменству і перший роман („*Чорна Рада*“) та багато гарних оповіданнів („*Орися*“, „*Дівоче серце*“, „*Гордовита пара*“ та ин.). Та й між Кулішевими поезіями чимало знайдеться таких, що промовляють до серця, як отой напр. „Заспів“ до його „*Досвіток*“, що, мовляв:

Ой ударю ж зразу
У струни живії:
Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії.

І поки „віщуванням новим“ билось у Куліша серце, поти він був справді привідцею в нашому письменстві, стояв за Україну та за народ, кликав його до світла науки, до правди, сумував, що „густий морок окриває пахарськії хати“, нагадував, що „пора поскидати невольникам пута“ й забути братів „мужиками звати“. Та й потім, помиляючись, не зрадив Куліш рідного народа і, скільки снаги було, працював на його. Куліш великою своєю працею свої помилки спокутував і не забуде Україна „свого бідолашного сина“, що невсипуще служив матері своїм пером—навіть у помилках.

Марко Вовчок. Другим великим письменником того часу був *Марко Вовчок*—цим ім'ям підписувала свої твори *Марія Марковичка*, дружина одного з братчиків кирило-мефодієвських, Опанаса Марковича. З роду Марковичка була не українка, народилася в Орловщині р. 1834-го й нашої мови навчилася вже тоді, як одружилася з Опанасом та переїхала з ним на Україну жити. Тим-то спершу навіть не ймали люде віри, що то вона писала ті свої прехороші „Оповідання“, а казали, що або писав їх чоловік її та тільки на неї передав, або ж вони вдвох писали. Правда, тепер нестеменно вже виявилось, що писала таки Марія, бо й розлучившись з Опанасом, вона не кидала українського письменства, хоч і друкувала по нашому дуже мало. Може це сталось тому, що вона довго перебувала на чужині (в Парижі, а потім у Московщині) й одбилась од наших людей; може тому, що серед тодішнього лихоліття та заборон тільки завзятіші люде не хилили голови своєї. Чи сяк чи так, а цілі десятиліття з 60-х років з ім'ям Марка Вовчка нічого не появлялося в нашому письменстві, і аж перед смертю згадала Марковичка про те, що з неї українська письменниця. Померла вона р. 1907-го, і деякі її твори вийшли вперше аж по її смерти.

15. Марко Вовчок.

Твори Марка Вовчка. Марко Вовчок найбільшу славу здобула собі своїми першими „Народніми оповіданнями“ з кріпацького життя. Як їх написано, був саме тоді час, коли лагодилися панщину касувати й кріпаків визволяти. І Марко Вовчок у своїх творах показує, як нівечить людей кріпацька неволя, скільки доброго забиває вона і скільки лиха розпалює та засіває („*Інститутка*“, „*Ледащиця*“, „*Отець Андрій*“, „*Козачка*“ і инші). Показує вона, як ждуть та як сподіваються тієї волі люде („*Викуп*“), бо ж „воли в ярмі та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!“ Описує Марко

Вовчок і всяке инше сільське бідування: найми („*Сестра*"), некрутчину („*Два сини*"); описує й те як з лиха та бідування може вродитися або туга й розпач („*Від себе не втечеш*"), або завзяття велике проти неправди („*Кармелюк*"). Про все це росказувала Марковичка надзвичайно гарно: ані словечка зайвого у неї не знайдеш—просто, чуло, хороше: неначе б ті сàмі люде, що про них оповідається, сами про себе росказували. „Народні Оповідання" Марка Вовчка на довго стали зразком у нашому розповідному письменстві й пізніші письменники наші на їх училиоь писати; а що вже до мови, то ніхто потім не перевершив Марка Вовчка і ця письменниця навіки буде найкращим майстром нашої прозової мови, як із Шевченка найкращий учитель віршової.

Повістярі 60-х років. На ниву письменства вийшло тоді й багато инших талановитих письменників. *Олекса Стороженко* (народ. р. 1805, помер р. 1874) писав дуже гарні оповідання, здебільшого про всяку сміховину („Голка", „Закоханий чорт", „Вуса", „Матусине бльгословення", то-що). Широко задумано у його, тільки на жаль не скінчено, історичну поему „Марко Проклятий". Найбільш своїми історичними повістями й оповіданнями вславився і *Данило Мордовець* (народ. р. 1830, помер р. 1905), хоча величезну більшість їх написав російською мовою (по-українському маємо: „Дві долі", „Палій", „Келих Карла XI-го" і ин.). Не згірш виходили у його й побутові оповідання, як „Дзвонарь", „Старці", „Салдатка", то-що. *Анатоль Свидницький* (народ. 1834 р., помер 1871) найбільшої слави зажив собі прегарною повістю „Люборацькі", в якій списав життя подільського духовенства в першій половині XIX-го віку. Жіноче бідування яскраво змалювала в своїх оповіданнях *Олександра Кулішиха* (*Ганна Барвінок*, народ. 1828 р., померла 1911). Багато дуже прислужився нашому письменству *Олександер*

Кониський (народ. 1836 р., помер 1900), що лишив по собі і поезії, й повісти та оповідання, й наукові та публіцистичні твори. Найкраще виходили у Кониського ті оповідання з селянського побуту, в яких він показує наше село по скасуванню панщини („Козарський панок", „Наймичка", „В день святої волі", „Протестант", „Хоча б була постати дожала" і ин.). З наукових творів Кониського надто треба згадати життепис Шевченка, найбільший і найдокладніший з усіх, що оповідають про нашого Кобзаря.

Поети 60-х років. Було того ж таки часу чимало і визначних поетів. *Яків Щоголів* (народ. р. 1824-го, помер р. 1898-го) лишив по собі дві збірки поезій „Ворскло" і „Слобожанщина"; знайдемо в них і тужливі спогади про минуле („Опізнився", „Безрідні", „Хортиця", „Неволя"), і картинки з сучасного життя („Косарі", „Вечір", „Черевички", „У полі", „Ткач", „Шинок" і инші). Більш відомий був за життя *Леонид Глібов* (народ. р. 1827-го, помер 1893-го) найпаче своїми прегарними байками, що здобули йому славу найкращого українського байкаря. І люде, й звірі в байках Глібова виступають мов живі і кожне з своєю вдачею, з своїми прикметами, з своїми прирожденними рисами: вовк—злістно-понурий хижак, горобчик—легкодухий жевжик і т. и. Кращі між байками Глібова: „Вовк та ягня", „Вовк та мишеня", „Хмара", „Горлиця і Горобець", „Орачі і Муха", „Лисиця і Ховрах", то-що. Глібов писав і гарні ліричні поезії, як от „У степу", „Вечір", а одну його поезію „Журба" („Стоїть гора високая") співають скрізь по Україні, як народню пісню. Багато перейшло до народу й пісень *Степана Руданського* (народ. р. 1830-го, помер 1873-го) як от: „Щоб співати колір чорний", „Повій, вітре, на Вкраїну" й инші. Руданський—це один з найбільших наших по Шевченкові поетів, і тільки лихий талан не дав йому розгор-

нутися на всю свою широчінь. Чудово списав він гірку долю селянина („П'яниця"); бадьорим голосом промовляє своїми „Биками", правдиво-людську подає науку в своїй „Науці". „Ти усе спізнай",— промовляє його устами батько до сина:

> Тоді з світом ти порівняєшся,
> В добрі-розумі закупаєшся;
> В добрі-розумі закупаєшся,
> З полем батьківським привітаєшся.

Дуже багато лишилось після Руданського „Співомовок"—віршованих оповіданнів про всяку сміховину, як от: „Чи голосна церква", „Чумак з мазницею", то-що; легенькі й дотепно зложені, ці „Співомовки" дуже подобаються читачам. Опріч того, Руданський написав ще в'язку історичних поем („Мазепа", „Іван Скоропада", „Павло Полуботок" і ин.) та переклав по нашому з давнього грецького співця Гомера „Іліяду" й „Війну жаб з мишами", а з Пушкина „Віщий Олег".

На закордонній Україні теж в'явивсь тоді перший великої міри письменник, що про його слава пішла незабаром по всій Україні,—це *Осип Федькович* (народ. р. 1834-го, помер 1888-го). Родом з Зеленої Буковини, з високих гір Карпатських, Федькович у своїх оповіданнях (найкращі з них: „Три як рідні брати", „Побратим", „Сафат Зінич", то-що) перший повідав світові про життя наших горян-гуцулів, а в своїх вояцьких піснях вилив усю тугу людини за рідним краєм на чужині та оспівав пригоди вояцького життя („Дезертир", „Рекрут", „Святий вечір", „В арешті", „Товариші" й ин.).

Були тоді й инші письменники, що менший лишили по собі слід,—як от: Кузьменко Петро, Кулик Василь, Матвій Симонов (Номис), Володимир Александров, Василь Мова, а з закордонних—Володимир Шашкевич, Климкович, Згарський, Воробкевич Сидір та инших чимало.

Отже хоч і недовго у наше віконце світило, мовляв Куліш, ясне сонце, хоч і короткий був

отой промінь волі, а таки загрів він нашу землю й зкликав з неї щирих та користних працьовників на добро рідному краю. Слідом за Шевченком вийшли наші письменники на тяжку роботу народньої освіти й національного відродження і чимало встигли зробити за якихсь п'ять років, коли була хоч сяка-така воля писати по-українському. І коли знов мороз-недосвіт украсвся в садок нашого письменства, то не подужав уже він усі парости побити. Вони перебули цю нову пригоду й незабаром зазеленіли й пустили од себе ще й свіжі парости, нових виховали письменників, які в одному гурті з попередниками широко розгорнули межі рідного письменства. 60-ті роки тим у нас одмітні, що одразу дали гурт таких талановитих письменників, які високо знесли наше рідне слово, і тільки недоуми могли ще по них питати—чи можна ж і чи треба писати по-українському?

VII. З часів лихоліття.

Зріст українства. З заборони 1863 року починається у нас на Україні суще лихоліття: заборони сиплються мов з рукава. Але ні ця, ні пізніші витівки не вбили нашого письменства; вони тільки спинили його були на деякий час, та й то не на довго, та й то на самій тутешній, Надніпрянській, Україні. Коли побачили наші письменники таку неправду од правительства, то вони (Куліш, Кониський і ин.) зараз же почали свої твори слати за кордон, до Галичини, де порядки були инші й нашого письменства не забороняли. А тим часом і тут, на Україні, своя йшла робота. Вже до того, як знаємо, було у нас багато письменників, що писали вірші, оповідання й инші твори красного письменства. Та письменство самими такими творами жити, живитися й пишатись не може, треба до них докласти ще й науки про письменство та про життя, а ця наука подається в *критиці* й *публіцистиці*, а засновується на творах письменства й народньої словесности. Твори письменства були вже надруковані, а з народньої словесности теж чимало було записано і верталось до народа через книжку, але ще більше жило серед народу, невідоме до часу письменним людям. Ото заходились наші вчені записувати, дізнавати та друкувати ті твори, вивчувати історію й теперішне життя та звичаї і мову нашого народу. В Київі збірається гурт українських учених, як Чубинський, Антонович, Драгоманов, Житецький, Михальчук, Русов; одні з них записують з уст народа твори народньої словесности, другі працюють коло нашої історії, ще инші нашу мову розробляють. На початку 70-х років у Київі з учених українців складається ціле вже товариство („Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества"), яке мало всим тим клопотатися. Коло цих заходів і разом з ними знаходить собі притулок і розробка української пісні та музики (Микола Лисенко), відроджується театр (Старицький. Кропивницький, Тобілевичі), письменство потроху пробиває кригу заборон і таки виходить на поверх (Левицький, Мирний). Що можна було робити тут, наші письменники робили, а чого не можна—з тим удавались до Галичини, а там же з половини 70-років з'являються й свої великі письменники, як Франко. Потроху, помалу працею всіх цих людей письменство наше, за допомогою вже науки, почало в більшу вбиватись силу і вже старі заборони од його одскакують, не зробивши тієї шкоди, що на неї важили вороги нашого воскресення.

Ворожі заходи. Та ворог, сказано, і цим разом не спав. У Київі знайшлось чимало людей, що їм не до мислі була тая праця. Вони боялись, що Україна заживе власним своїм життям і перестане постачати на сусідське письменство таких талановитих людей, як Гоголь. Вони думали, що з власним письменством Україна схоче і власне царство збудувати, одділившись од Росії, хоча українські письменники про те й не думали тоді зовсім. І почали вони про це в своїх газетах писати та й до Петербургу доноси слати на українців. А там знов переляк$а$лись такого страхіття і царь Олександер II р 1876-го видав наказа, а в йому й заборонив усе українське письменство, опріч красного, заборонив театр, заборонив український правопис, заборонив навіть пісні друкувати і прилюдно співати. Гурток українських учених розігнано з Київа, а по селах

урядники навіть челядь почали розганяти з улиці та вечерниць і виводити усяково українську пісню й мову.

Тісні роки.

Тяжкі по 1876 році часи настали, — такі тісні, яких може ще й не було на Україні. По-первах нічого вже по-українському не можна було друкувати і єдиним притулком для нашого письменства стала знов Галичина. І от коли тут наш народ гинув од темноти, наші письменники мусіли тільки за кордоном свої твори друкувати, а тут мовчати, бо й закордонних же книг до нас не пускало начальство. Зрідка тільки, дуже зрідка пускала цензура якусь українську книжку, та й то щó гіршеньке, все ж краще загибало в цензурі. Цим правительство ніби хотіло показати, що нічого путнього не можна по-українському написати, а все українське письменство й доброго слова не варто. І багато людей у Росії, які не знали, чому українською мовою нема гарних книжок, справді почали були думати, що їх і не може бути, що письменство тільки по-російському добре виходить. Почали тоді ще дужче освічені люде з-поміж себе перевертнів плодити, од народу одбиватись і зовсім нашу мову в мужицьку пошили.

Та не всі такі були. Знайшлись, як писав тоді Старицький, „і куті з криці груди, з яких біда кресала лиш вогонь“. Вони не зневірились і стали на боротьбу за рідний народ та його письменство. Тяжка то була боротьба і невеличкий спершу гурт став до неї. Але потроху людей більшало, помалу виймали вони цеглину за цеглиною в мурі заборон і продовбували віконечко до ясного світла волі. Цензура хоч як лютувала — не могла впоратись, не здужала дати собі раду, поліція не встигала виловлювати незадоволення, бо воно ж росло в головах. Та й з-за кордону потай привозили і вільні думки і безцензурні книги, що виводили на світ оту неправду, яку, людям рота

затуливши, коїло правительство. Тридцять років, аж до 1905 року, тяглась оця тяжка боротьба і кінець-кінцем таки перемогло наше письменство і звалило міцний отой мур заборон. І хоч за ці страшні тридцять років багато сил марно пішло, багато зневірених людей упало, багато й зрадило, але письменство наше не тільки не пропало, а розгорнулось широко і почало всі потреби рідного народу задовольняти. Це тому, що письменства ніякими заходами не вбити, як не спинити дня, що настав.

Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля
І неситий не виоре
На дні моря — поля, —

так писав ще Шевченко. А правда та воля найбільш виявляються ж у письменстві, найпевніший у йому притулок мають, і через те коли хто йде проти письменства, то він так само безсилий, як і той неситий, що хотів би дно морське опанувати. Доля українського письменства найкраще це показала. Скільки знущалися з його, скільки забороняли, а таки встояло воно, та й не тільки встояло, а широкою смугою розгорнулося, виросло й зміцніло, як із того зерна малого могутне дерево.

М. Драгоманов, його життя.

Коли почались ото згадані утиски на наше письменство, то стала потреба в такій людині, щоб голосним та правдивим словом і сміливим голосом на ввесь світ повідала про всі кривди, над нашим народом починені, його минуле прояснила і вказала шляхи на майбутність, користуючись і з науки і з письменства, що були до його. За таку людину став нам *Михайло Драгоманов*, що здужав своїм широким розумом охопити наше минуле й прийдешне і дати на довгі часи показ і письменству нашому й життю, як воно укладається в думках освіченої громади.

Народився Драгоманов р. 1841-го і був сином невеличкого пана з гадяцького повіту на Полтавщині. Рід це був здавна розумний та вільнолюбний, і вже дитиною Михайло багато чував про те, які треба людям порядки давати, щоб кривду на світі зменшити. Дитиною вже він читав і деякі українські твори, як от „Наталку-Полтавку" Котляревського та заборонені поезії Шевченка, що ходили по людях писаними. За часів студентства в Київі був Драгоманов на похороні Шевченка і сам над його труною проказав одну з найкращих промов. Студентом і потім він учив по недільних школах і писав по газетах, що народ український треба вчити рідною мовою; працював коло науки історії й допомагав згаданому вже гуртковї вчених у Київі розробляти твори народньої словесности. За велику вченість Драгоманова обрано на професора в київському університеті, та він пильнував не тільки своєї науки, але любив і в життї перед вести й простати правдиві думки. Бувавши за кордоном, Драгоманов дуже зацікавився нашими земляками в Галичині і багато положив праці на їх правдиву освіту, справедливо гадаючи, що зроблене для української справи у вільнішій стороні стане в пригоді й цілій Україні. Незабаром

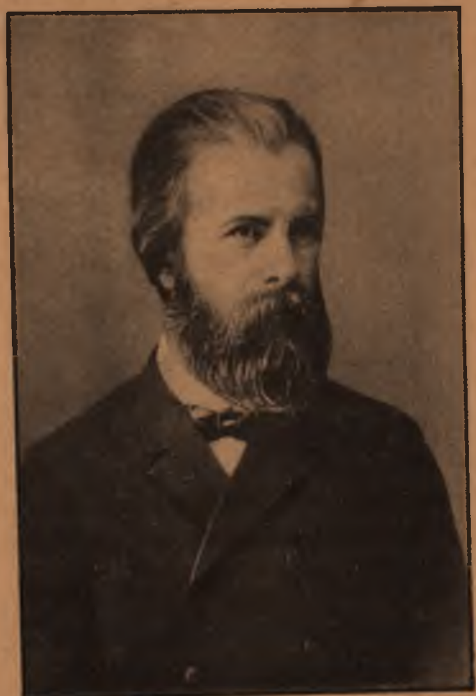

16. М. Драгоманов.

це на йому самому виправдилось. Коли р. 1876-го заборонено з царського наказу українське письменство, то й Драгоманову звелено було виїхати з Київа, бо на Україні робота його рідний край розбуркувала, а цього правительство найбільш боялося. Побачив тоді Драгоманов, що в Росії не можна по правді жити й правду писати, та й виїхав за кордон, щоб звідти, вже не криючись, говорити всю правду про наші порядки лихі.

За кордоном Драгоманов оселився був спершу в швейцарському місті Женеві, заложив там друкарню й почав друкувати книжки, а в них наші порядки судити та проказувати, як і чим їх можна позбутись. Так, видавав він „Громаду", писав багато про Україну чужими мовами, поясняв, як ставляться до нас сусіди („Историческая Польша и великорусская демократія") та як вільні порядки в Росії завести („Вільна спілка" і ин.). Разом працював Драгоманов і над нашою наукою, видавши напр. з своїми поясненнями українські пісні про громадські справи. Так прожив у Женеві Драгоманов аж до р. 1889-го, а тоді болгари запрохали його до своєї найвищої школи в Софії за професора. І з Софії Драгоманов теж не видав українських справ, допоміг заснувати в Галичині радикальну (селянську) партію і багато писав у галицьких журналах, що видавали його ученики, Франко та Павлик. Помер Драгоманов р. 1895-го у Софії і там же таки, на чужині, його й поховано, бо невільницька наша сторона не могла тоді приняти до себе навіть мертвого тіла такої вільнолюбної людини.

Думки Драгоманова. Драгоманов вивчився і до розуму дійшов та викохався на думках Шевченка й Кирило-Мефодієвського брацтва, з одного боку, та новітнього вільнолюбного російського письменства й европейської науки про життя людське, що зветься соціялізмом — з другого. Тим-то він най-

більше дбав у своїй науці про народ, тоб-то про всіх трудящих людей. А як Драгоманов себе за українця мав, то найперше лежало йому на серці добро рідного українського народу і найчастіше він доводив, що й український народ повинен усі мати права, як і инші народи, й жити з ними у вільній спілці (федерації). Досягти цього можна тільки перемінивши старі невольницькі порядки в Росії, бо ж вони нікому дихати вільно не давали й заважали людям по правді життя своє впорядити. Таким чином Драгоманов стояв за таку переміну громадського ладу, що йшла б на користь усім людям, даючи їм волю, потім трудящим людям, даючи їм достаток, і всім народам, а надто поневоленим, несучи їм однакові права національного буття та розвитку. З його був, як тепер кажуть, соціяліст-федераліст, тоб-то людина, що боролася нарівні за права і поневолених людей, і поневолених народів. Починаючи з політичного перебудування державного життя, найдужче боровся Драгоманов проти панування одних людей над другими (політична і громадська неволя) та одних народів над другими (неволя національна, централізм). Оттакі домагання прикладав Драгоманов до діла й на Україні. Як сказано, він хотів, щоб український народ був рівний з иншими народами й жив з ними у братерській спілці, а для цього всі освічені люде не тільки української породи, а й инших, що живуть на Україні, повинні й поводитись, як українці, та на користь українського народу працювати. Хто того не робить, той злеє діло чинить, розтринькує добро народне. „Кожний чоловік вийшовший з України,—так писав Драгоманов,—кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово сказане не по-українському—есть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки". Так навчав Драгоманов не через те, що йшов проти инших народів,

а через те, що своєму народові служачи, можуть тим освічені люде служити і всім народам, усім людям, усій людськости. До всесвітньої спілки, згоди і братерства, але через свій рідний народ—такий шлях до кращого життя проказував Драгоманов. Тим то він іще навчав, що „письменні люде мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого і не-простого народу, щоб народ увесь став вольним та багатим, щоб учити його тільки тому, що показує розум та правдива наука, щоб писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою". Тим-то й ставив так високо рідне письменство Драгоманов, що воно, на його думку, повинно „нести в маси народу просвіту як найлекшим способом" і тим швидче витворити з тих мас справжній народ, вольний та багатий, рівний з усіма народами на землі.

Вага Драгоманова. Те, що починали перші наші письменники несміливо, Драгоманов, як бачимо, поставив на всю широчінь; те, про що швидче догадувались, ніж розуміли—він розгорнув і пояснив; те, до до чого вони йшли напомацки, він освітив світлом глибокої науки. Цим самим Драгоманов не тільки своїх сучасників, а між ними й письменників свого часу, справив на правдиву путь, а й потомним поколінням проказав той шлях, що їм вони повинні в своїй роботі на користь народові простувати. Він навернув багато людей, як от і Франка в Галичині, до рідного народу безпосередно, та й досі своїми творами проказує ту вічну істину, що вся сила в народі, але в народі освіченому, свідомому, вольному й заможному, і що тільки такий народ може дійти до вільної спілки з иншими народами. Ці думки після Драгоманова вже запанували в нашому письменстві і на народ наші письменники ще більшу стали звертати увагу, аніж попереду.

Ів. Левицький-Нечуй. Ото ж показувати справжне життя, як воно есть, та справляти його на таке, яким воно повинно стати,—от що зробилось найвиразнішою прикметою українського письменства тієї доби. Письменство наше не вважаючи на всі утиски й заборони, уперто з ними бореться й потроху прокладае стежки до народу, щоб з його зробити свідомих людей і громадян. Одно з найперших місць у цьому належить *Іванові Левицькому*, що підписувався часто під своїми творами прибраним ім'ям — *Нечуй.*

17. Іван Левицький-Нечуй.

Народився цей письменник р. 1838-го в м. Стеблеві на Київщині, в сем'ї сільського священика, вчився разом з сільськими хлопцями і змалку звик бачити в них людей і товаришів. Пробуваючи потім по школах (у Богуславі та в Київі) аж до найвищої, що академією зветься, Левицький не поривав зв'язків з простим народом, а надто коли, дійшовши літ, почав читати тогочасне письменство з визвольними думками, бо діялось це саме тоді, як у Росії захожувались панщину касувати. По селах бачив Левицький злидні та темноту та всяке здирство; по городах—як напірали на наш край чужі люде, з Росії й Польщі, щоб не тільки урвати собі добра з нашої України, а й на свій копил її переробити. З творів українських письменників та з „Основи“ вичитував він, що треба робити для свого народу, і от, скінчивши академію, зробився Левицький учителем, але ввесь вільний час віддавав рідному письменству—аж до самої своеі смерти, 2 квітня 1918 року. В своїх творах—повістях та оповіданнях—Левицький найбільш показуе наше село, яким воно перейшло з кріпацтва до нового життя та яким стало тоді. „Весело й хороше на світі божім, та погано жити людям“—ось що промовляе Левицький кожним своїм оповіданням, кожною повістю. Погано було за кріпацтва, яке списав дуже гарно Левицький у повісті „Микола Джеря“: робота вічная на панів, знущання з людей та поневіряння й бурлакування найкращих з них, що не могли стерпіти неволі. Погано стало й потім: теж робота по економіях та сахарнях, теж знущання та ще темнота непросвітня (повісти: „Бурлачка“ „Дві московки“, оповідання: „Рибалка Панас Круть“ „Живцем поховані“ й ин.). Як живуть наші люде на селі, навіть заможніші—хазяїни, мовляв—списав прегарно Левицький у повісті „Кайдашева сім'я“: живуть, не маючи просвітку, не знаючи, чим свою долю поправити, плодяться, животіють та кінчають усе в забобонах, піяцтві й сварках за всяку дрібницю. І як люде цим можуть труїти життя одно одному, показуе Левицький у чудовому оповіданні „Баба Параска та баба Палажка“: дві бабі росказують нарізно кожна про свою супротивницю, свого „ворога лютого,“ і в кожної виходить, що вона свята та божа, а та—гірш од сатани,—і мов живі стоять перед нами ці баби, такі прості, звичайні і не лихі навіть, але темнотою доведені до страшної міри здичавіння. Справді—„погано жити людям“—мимоволі вихопиться з уст, прочитавши твори Левицького.

Доходячи причини цьому, Левицький бачить її в тій безодні, що залягла між народом та освіченими людьми. Як чужа московська школа одрізняе луччих наших людей од народу, Левицький показуе в повісті „Хмари“. Як до того ж самого призводять панські забобони—це малюе нам дру-

га його повість „Причепа“. Навіть духовенство, що найближче повинно б стояти до народу і колись таки й стояло,—і те одійшло од його й те покинуло його на роздоріжжі („Старосвітські батюшки та матушки“, „Поміж ворогами“) через чужу просвіту й панські примхи та вигадки. Отак на живих образах і постатях у виразних картинах показує Левицький буденне життя всієї України: як вона потроху убожіє, виснажується, як псується хороший люд, як переводяться серед народу людські чесноти. „Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші зелені діброви, наші темні луги, що так любо виспівано їх у піснях“. І серед цього безголов'я гинуть і люде в злиднях та темноті. Гарно малює Левицький українську природу, та од цього ніби ще біднішим виступає життя людське: серед роскошів люде немов пекло собі витворили. І щоб тее лихо поправити, треба найперш засипати оту безодню між освіченими людьми та темним народом. „Треба,—каже у Левицького одна освічена людина,—й панам до роботи братись, розділяти працю з простим народом, а вам треба й до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то буде на світі добро“. Так і сам Левицький думав. І правдиво змалювавши буденне життя українського народу, він показав його нашим освіченим людям, нагадав їм, що вони повинні для народу робити, й тим не помалу спричинився й сам, щоб закидати оту ятрючу безодню між освітою і темнотою.

Панас Мирний. Будене життя рідного краю прегарно малює й другий повістяр наш, полтавець *Панас Мирний* Це—прибране ім'я письменника, який не хоче, щоб його справжнє прізвище та про життя його знали тепер люде. Дуже він

нагадує Левицького, але ще краща у його природа і ще тьмяніше, похмуріше виходить життя людське. Як Левицький корінь лиха бачить у темноті, так Мирний оддає в цьому перевагу тим громадським порядкам, тому ладу, що навіть чесним і хорошим людям у нас не дають ходу й повертають їхню силу на лихе. От напр. Чіпка з романа „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, що написав Мирний удвох з другим письменником—Біликом (Ів. Рудченком): про Чіпку роскавано, які були предки у його, скільки та якого лиха зазнали вони й скільки сам Чіпка перетерпів за свого дитинства і як те лихо щепило „невеличку злість в його невеличкому серці“ і як та злість зростала разом з тим, як ріс Чіпка і нове його лихо посідало. Нігде не стрів він правди і прийшов до думки, що й загалом „немає правди на світі“. „Куди не глянь, де не кинь,—каже він,—усюди кривда та й кривда! Коли б можна—ввесь би цей світ виполонив, а виростив новий. Тоді б може й правда настала!“ А як на це нема у Чіпки сили ані розуму, то й сам він у лихо вкидається, сам починає кривду людям робити, хоч і виправдовує себе тим, що то він, мовляв, тільки багатих з бідними рівняє. Так і загинув марне Чіпка, справді „пропаща сила“. Як лихі порядки громадські калічать і нівечать людей та на лихе призводять, показує Мирний і в другому своєму романі „Повія“: хорошу та чесну дівчину Христю оці порядки доводять до того, що вона робиться повією на втіху багатим роскішникам сього світа. Як і Чіпка, пішла вона в світ шукати правди, а знайшла свою загибіль, бо ті лихі порядки дужчі од людей і на своє гнуть їх. Ці лихі порядки, насильство дужчих і багатших, а найбільш їхню зажерливість, що різнить і ділить людей, змалював Мирний і в инших своїх творах, як „Лихо давнє й сьогочасне“, „Лихі люде“, „Серед степів“, то-що. Корінь лиха, на його думку, в тому, що в

одного землі не міряно, слуг не злічено, а другий мусить з голоду пухнути; що люде ділять усе на „моє“ і „твоє“. „Ген по горі,—писав якось Мирний,—розісланося село невеличкими дворами з вишневими садками, з білими квітками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці усякі, кругом тини та загороди. На що то?—пита Мирний.—Від кого люде розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими?... Сами від себе? Від свого сусіда?... Ох, люде, люде! На широкому світі є багато і волі і простору, і добра усякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба,—гарба, скільки засягне. Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити“. Глибоко зазирає Мирний у душу до людей і силкується там знайти спосіб на те лихо. Та квола і безсила перед ним людина і тільки серед природи знаходить автор справжній одпочинок, красу і втіху. І чимало знайдемо у Мирного таких творів, як отой „День на пастівнику“, де природа сяє всіма барвами своєї краси і втихомирює читача, втомленого лихом давнім і сьогочасним серед людей.

Іван Франко. Борцем за нове життя був славний письменник з Галичини *Іван Франко*. Син селянина, Франко народився 15 серпня 1856 року в підгірській стороні в Галичині. Змалку пройшов він тверду школу життя, одвойовуючи у його свою власну долю і привчаючись на цій боротьбі особистій до боротьби за громадське добро. Франко в дитинстві мав те щастя, що був у його розумний батько: хоч сам неписьменний, він добре розумів вагу та силу науки й дав сина до високих шкіл. За парубоцьких літ Франко мав і друге щастя, що підпав під науку Драгоманова, а цей вельми цікавився Галичиною й шукав там людей, що стали б на працю на народній ниві. Доля звела з ним Франка і инших його молодих

товаришів, ще як вчились вони в університеті. Молоді студенти видавали тоді журнал „Друг“, а у йому ще не знали гаразд, на яку ступити й хилялися між панськими вигадками про „єдину Русь“ (москвофильство) та щиро-народньою роботою. Драгоманов своїми листами напутив юнацтво на добру стежку й зробив з його щирих робітників на ниві народній. Закоштувавши тюрми за свої народолюбні думки (р. 1877-го), Франко одразу ступив на дорогу боротьби за народ і вже не сходив з неї аж до могили, не раз і потім перепочиваючи в тюремних стінах. Ціле життя він боровся гарячим сміливим словом—з правительством за волю рідного народу, з земляками за найкращі способи роботи для народу та за правдиву освіту, з власною долею за науку, яку потім подавав народові. Франко з товаришами заснував у Галичині першу щиро-народолюбну політичну партію, що звалась радикальною. Франко видавав газети й книги для народу, і його писання були справжньою окрасою рідного письменства. Франко працював коло науки. Франкове завзяття, розум, хист було знати повсюду: не було такого діла за останніх 40 літ у Галичині, до якого б не доложив своєї голови й рук цей невсипущий працьовник. І коли спершу і свої й чужі заливали йому таки за шкуру сала, коли на початку його діяльности він мало не одинцем стояв за нове життя між нашими земляками в Галичині, то під кінець його стрівали

18. Ів. Франко

всюду, як признаного, любленого й шанованого привідцю в житті і письменстві. Помер Франко по довгій недузі 28 квітня 1916 року у Львові, малого тільки часу не доживши до визволення рідного краю, на яке стільки праці своєї положив.

Ще за молодих літ надумав був Франко в цілій низці творів списати все життя рідного народу. Робота це, звичайно, така, що її жадна людина довершити не може: мало на це звичайного віку людського і сили хоч би якої великої. Проте Франко справді таки багато зробив на цьому полі. Він написав чимало оповідань та повістей (кращі з них: „Боа-констриктор" тоб-то Змій-полоз, „Борислав сміється," „Перехрестні стежки," ціла низка оповіданнів „В поті чола," „Бориславські оповідання", то-що), а в них найбільш цікавиться людьми, що в поті чола свій хліб заробляють, власною працею годуються. Франко показує нам у тих своїх творах, з одного боку, тяжке життя й гіркі злидні трудящих людей, а з другого—роскошування тих нетружених п'явок людських, що чужим потом годуються, чужу кров висисають, чужу працю заїдають. Страшних картин боротьби за ласіший шматок, за тепліший куток на світі повно в творах Франка. І хоч бачить Франко, що кращі люде за свою працю тільки кривду мають та поневіряються тяжко, проте в людській праці вгадує він ту силу, яка має вивести людей із теперішніх злиднів і людське життя на землі перетворити.

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох:
Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті милійони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук,—

так писав Франко і всюду він виставляв духову перевагу людей праці над тими хижаками, що живуть і живляться з чужої кривавиці. І хоч за цими хижаками, що мов той полоз обкрутили тіло народа, ніяк йому прожити, але народ—це той велетень, що, „побідить, порве шкаралущі пересуду".

І вільний власний лан
Ти знов оратимеш, властивець свого труду
І в власнім краю сам свій пан.

Франко всюду в своїх творах виступає великим заступником за людину, борцем за її добро і щастя, проповідником любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови.

І Франко надіється, що одностайною дружньою працею щирих працьовників народніх таки

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
І кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Поруч з оповіданнями та поезією чисто громадською (збірник „З вершин і низин") Франко часто виступав і просто з прегарними піснями чисто ліричними, а в них оспівував справи особистого життя, поривання до щастя, тугу за несповненими бажаннями (особливо збірник „Зів'яле листя"). Вершка своєї поетичної творчости доходить Франко в поемі „Мойсей", в якій виставляє великого привідцю єврейського народу в боротьбі з ним же та і з самим собою, з власним зневіррям та розпачем. І коли в оповіданнях малював Франко життя таким, як воно єсть, то в поезіях показує він, яким воно повинно бути, щоб задовольнити людину.

Опріче зразків з красного письменства, дуже багато дав Франко публіцистичних творів та наукових розвідок, особливо про народню словесність та письменство. Так, він багато познаходив пам'яток старого нашого письменства і пояснив їх („Карпато-руське письменство," „Варлаам і Йоасаф", „Іван Вишенський" та ин.), розібрав, як та звідки повстали наші пісні („Студії над українськими народніми піснями"), видав українські приповідки, —одно слово, і в науці він був тим самим невтомним працьовником, як і на инших ділянках нашого письменства.

Драма і театр. Коли українське письменство досить широко вже було розгорнулось на полі віршового й розповідного письменства, то драматична парость ще якийсь час лежала облогами. Були поодинокі драматичні твори у відомих письменників, як от Котляревський („Наталка-Полтавка“ та „Москаль-Чарівник“), Квітка („Шельменко-денщик“, „Щира любов“), Кухаренко („Чорноморський побит“), Шевченко („Назар Стодоля“), Стороженко („Гаркуша“). Але все-таки драматичних творів було й обмаль, та й мало не всі вони займали другорядне місце в нашому письменстві. Це може й тому почасти так було, що драматичне письменство як ми знаємо, тісно зв'язане з театром, а наш театр як занепав у XVIII віці, так довго не міг оклигати й на власні зіп'ястись ноги. Були тоді поодинокі великі артисти, як Соляник або Щепкин, що виставляли часом і українські драми; виставляли їх иноді й ті мандровані товариства, що переїздили з міста до міста; за кріпацтва водилося, що держали свої театральні дружини з крепаків-актерів великі пани, як от Трощинський. Але народ-кріпак свого театра мати не міг, і не дурно бо справжній національний театр на Україні з'являється аж тоді, коли загула панщина і прихильність до свого народу, ота свідомість національна, почала вже по містах прокидатись. Ось тоді тільки, разом з театром, народилася й громадка письменників-драматургів: Старицький, Кропивницький та Тобілевич.

М. Старицький. Найстарший з ції громадки, *Михайло Старицький*, народився р. 1840-го на Полтавщині. Вчився в київському університеті й тут підпав під науку свідомих людей і почав сам незабаром писати по-українському (з р. 1865), спершу перекладаючи з російських поетів. Р. 1872-го в Київі заснувався драматичний гурток, що почав був українські вистави показувати. Як для молодого театру треба було п'єс нових, то Старицький зважився спробувати сили в драматичному письменстві. Так повстали його перші драматичні твори, спершу переробки („Різдв'яна ніч“, „Сорочинський ярмарок“ та ин.), а потім і самостійні. Року 1883-го, коли по забороні 1876 року знов дозволено було одновити український театр, Старицький став на чолі першого українського драматичного товариства, і з ним подорожував по цілій Росії, скрізь показуючи українську драму і здобуваючи пошану до неї навіть по столицях. Останні роки життя Старицький перебував у Київі за письменською працею аж до самої смерти, р. 1904-го.

Свою письменську діяльність Старицький почав був як поет. Вірші його, переважно на громадянські теми з сучасного життя—торкаються найболючіших справ тодішнього часу: народ і праця для його, сподіванки й розчарування освіченої громади, слов'янська війна, національний гніт—все це знайшло собі щирий і дужий одгук у віршах Старицького. Багато почуття й сили вкладає він у такі свої кращі вірші, як „Поету“, „На новий рік“, „Нива“, „До молоді“ й ин. В драматичному письменстві Старицький лишив коло трьох десятків п'єс, що в ті часи, та довго й потім були гарною поживою для нашого театра. В драматичних творах Старицький виставляє життя українського села („В темряві“) та роботу нової інтелігенції з її добрими й лихими сторонами (найкраща з його драм—„Не судилось“). Останніми часами Старицький писав переважно на історичні теми і дав такі гарні драми, як „Богдан Хмельницький“, „Маруся Богуславка“, „Остання ніч“ та инші.

М. Кропивницький. *Марко Кропивницький* найбільшої слави зажив собі, як артист, але був з його й письменник не аби-який. Народився Кропивницький р. 1841-го на Херсонщині і там же служив з

самого молоду. Але більше тягла його натура до театру, і незабаром сталося так, що де тільки з'явиться Кропивницький (у Бобринці, в Єлисаветі), там зараз збірає кругом себе гурток охочих до театру людей, щоб робити вистави,—Кропивницький завжде в них визначався своєю прегарною грою. Найбільш улюбили по тих гуртках ставити українські твори—„Наталку-Полтавку", то-що. І коли згодом розгорнувся вже український театр і побільшало драматичних творів, то Кропивницький і зовсім облишив усяку службу й перейшов до театру (з р. 1876-го). Склав він р. 1881-го свою театральну дружину і з нею об'їздив теж цілу Росію, всіх чаруючи своєю надзвичайною грою. Справді—рідко можна стрінути такий великий хист на сцені, який був у Кропивницького. Він не грав, а просто ніби жив на сцені, і тих живих його образів до віку не забуде, хто хоч раз бачив цього великого артиста. Помер Кропивницький р. 1910-го в дорозі, переїздючи з одного міста, де грав, до другого.

Граючи в чужих п'єсах, Кропивницький вже за-молоду, в 60-х роках, пробує й сам писати драми. Першим твором його була гарна на той час драма „Дай серцю волю, заведе в неволю",—про багацького сина, що не знав упину своїм примхам. За нею пішли инші—„Глитай", „Зайдиголова", „Дві сем'ї", „Олеся", „По ревизії", то-що. Кропивницький у своїх творах малює здебільшого селянський побут: сільських жмикрутів („Глитай"), родинне життя („Дві сем'ї"), ростіч між батьками та дітьми („Олеся") і взагалі те сільське безладдя, що так давалося й дається в знаки нашим людям через несправедливі порядки, хабарництво, потурання багатирям і знущання з бідноти. Кожне мабуть знає комедію Кропивницького „По ревизії", цю надзвичайно влучну картину нашого сільського безголов'я. І таких живих картин у творах Кропивницького знайдеться чимало, і ними автор на довго записав ім'я своє в історії рідного письменства.

Ів. Тобілевич (Карпенко-Карий).

Так само визначним був артистом, а ще кращим письменником-драматургом *Іван Тобілевич*, що виступав на сцені й свої твори підписував прибраним ім'ям—Карпенко-Карий. Народився Тобілевич 1845-го року в селянській сем'ї на Херсонщині, близько міста Єлисавета. Сем'я була вбога, але надзвичайно талановита, бо опріч Івана вийшли з неї славні наші артисти: М. Садовський, О. Саксаганський та М. Садовська—молодші брати й сестра нашого артиста-драматурга. Закінчивши свою невелику освіту вміській школі, дуже молодим подався Тобілевич на службу: був за чиновника в Єлисаветі, в Херсоні, то-що.

19. Ів. Тобілевич.

Але як і Кропивницького, вабила молодого чиновника до себе не так служба, як сцена і разом з тим старшим своїм товаришем він дбав про театральні вистави в рідному місті Єлисаветі і сам грав так, що йому радили кинути зовсім службу та йти на сцену. Тобілевич проте вагався: думка була—дослужитись пенсії, забезпечити сем'ю й аж тоді цілком оддатися вже любому ділу. Тим часом само начальство незабаром попхнуло його на цю стежку. Року 1883-го викрились зв'язки між Тобілевичем та революціонерами; його, що був тоді за секретаря поліції в Єлисаветі, викинуто з

служби і тим одкрито широкий шлях до театру. Тобілевич і вступив зараз до театральної дружини Старицького. Але не встиг він нагріти там місця, як правительство звеліло арештувати його й одпровадити на заслання до Новочеркаського. Цілих п'ять років, аж до 1889-го р., з дружиною, теж потім відомою артисткою, вибув Тобілевич на засланні, одірваний од сцени, тяжко бідуючи без усякого заробітку. Але на безробітті в Новочеркаському понаписував він свої твори, які одразу ж здобули йому славу першого драматурга на Україні. Одбувши заслання, Тобілевич стає на чолі одніеї з найкращих театральних дружин разом з своїм братом, Опанасом Саксаганським, і до самої смерти вже не кидає свого ніби прирожденного діла. Бачити на сцені „Карого"—так його здебільшого звали—було великою втіхою —так просто й щиро, з такою глибокою красою удавав він свої ролі. Помер Тобілевич р. 1907-го в Берліні, куди вибрався був, щоб порадитись з лікарями. Поховано його в степу коло рідного хутора Надії під Єлисаветом.

Тобілевич повів далі наше драматичне письменство шляхом розвитку. Його попередники, Старицький і Кропивницький, у своїх творах багато ще присвячували місця зверхньому побутові народа, звичаям, то-що. Тобілевич теж чудово знав народне життя, бо зріс на селі поміж народом і працював разом з ним, але його вже не так цікавить самий побут, як те внутрішне життя народне, що в побуті виявляеться, оті нові течії, що глибоко десь нутруються в народньому житті,— він шукав душі людської в нашому народі. Тимто цей драматург захопив наше життя ширше і глибше, ніж його попередники, й дав яскраву картину не тільки зверхнього життя, а і внутрішніх переживаннів. Починаючи вже з першої своеі драми „Бурлака", Тобілевич малює нам на сільському обрію людей, що наживу поставили над

усе і йдуть до неї, шляхів не розбіраючи, толочать усе, що трапиться на дорозі. Постать такого „хазяїна" дав Тобілевич справді невмірущу (Калитка в комедії „Сто тисяч", Пузирь у „Хазяїні" й инші). Тобілевич любить зазирати в людську душу й одшукувати в ній те, що може людськії вчинки пояснити, заплутане життя і стосунки між людьми. Про це написав він цілу низку драм і комедій, як „Безталанна", „Наймичка", „Мартин Боруля", „Суета" й инші. Додивлявся він і до тих нових течій, що прокидаються серед народа, дав напр. гарну п'есу про хліборобські артілі, що держаться гуртовою працею—„По-над Дніпром". Пробував Тобілевич обертатися й до нашої історії, з якої вибірав високо-цікаві події давньої боротьби на Україні, як от руїна XVII-го в. („Гандзя"), або гайдамаччина XVIII-го в. („Сава Чалий"). Тобілевич умів надзвичайно влучно вибрати одмітні риси людської натури і через те велика більшість його діевих людей—то немов справді живі люде, живцем схоплені й перенесені на картини його драматичних творів. Глибокі змістом, гарно оброблені, легко й дотепно написані, ці твори довго ще чаруватимуть читачів і глядачів, даючи їм і добру науку, й глибоке задоволення.

Инші письменники 70-х років. 70-ті роки дали чимало ще й инших письменників, з яких кожен орав свою власну борозну на спільному полі письменства. *Петро Ніщинський* (народ. 1832, помер 1896 року) дуже гарно переклав з грецької мови „Одиссею" Гомера та „Антигону" Софокла. *Ольга Косачева* (народ. 1852 року), що підписуеться прибраним ім'ям—Олена Пчілка, писала цікаві повісти з життя української інтелігенції та гарні поезії. *Іван Манжура* (народ. 1851, помер 1893 року) в своїх поезіях був співцем безталання бурлацького та тихої хліборобської праці. На полі публіцистики та історії письменства замітними працьов-

никами того часу були: Остап Терлецький, Михайло Павлик, Михайло Комаров і багато инших.

На порозі 80-х років. Згаданий вже указ 1876 року страшенно пошкодив молодому нашому письменству. Шевченко писав колись, що

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався,
Та недосвіт перед світом
В садочок украввся—
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив.

Отаке й з нашим письменством сталося. Прив'яло воно було спершу; люде не знали, що і як почати, як од того недосвіта рятуватись та як захистити од його ніжні парости барвінку того—письменства. Багато вмовкло—одні на час, инші й на-віки. Поколінню 70-х років, про яке була мова допіру, прийшлося найтяжче, бо ж на його плечі зненацька впала вся вага несподіваного приморозку. Та незабаром на підмогу йому виходять молоді і свіжі сили, що впрягаються і тягнуть в один гуж із попередниками й спільними силами рятують отой побитий, мовляв, барвінок—молоде письменство наше. Першим у лаві нових цих борців і працьовників був Борис Грінченко.

Життя Бориса Грінченка. Народився *Борис Грінченко* (підписував иноді він свої твори псевдонімами, тобто прибраними йменнями: Ів. Перекотиполе, Василь Чайченко, Б. Вільхівський) року 1863 на Харьківщині, виростав на батьківському хуторі і вже молодим хлопцем, прочитавши „Кобзаря", почув себе українцем. Вчився в реальній школі в Харькові, та не довчивсь: спіймано його якось на читанні революційних українських книжок і посажено до в'язниці, а звідти вже до школи дорогу заказано. Вийшов у світ 16-літній хлопець і за-для шматка хліба вступив був на службу до казенної палати. Тяжко бідуючи, Грінченко проте не кидає науки й самотужки вчиться, здає іспити на народнього вчителя і йде на село—просвіщати

селянство світлом правдивої науки. Разом з своєю дружиною (Марією Загірнею) працюють вони в школі і по-за школою, виховуючи справді свідомих людей і українців. Разом іде й спільна література та видавнича робота, яка особливо розгорнулася, коли, з 1892 р. Грінченко оселився в Чернігові й заснував тут перше велике народне видавництво, що випустило близько п'яти десятків гарних книжок для народнього читання. 1902 року Грінченка викликано до Київа упорядкувати великий словарь української мови, який почала збірати громада Київська ще з 60-х років. За два роки Грінченко скінчив цю велику роботу („Словарь української мови" в чотирьох томах). У Київі Грінченко багато працював на громадському й літературному полі: був одним з осадчих радикальної партії р. 1905-го, писав у нових українських виданнях, як „Громадська Думка" та „Нова Громада", але найбільш праці положив на новозасновану „Просвіту" київську, якої був не тільки головою, але й душею. Тяжка праця й повсякчасні прикрости знівечили Грінченкове здоровля і він помер 1910 року в італійському місті Оспедалетті, куди вислали його

20. Б. Грінченко.

були на одпочинок лікарі. Тіло небіжчика перевезено на Україну й поховано в Київі.

Заслуги Б. Грінченка. Молодим хлопцем, на 18-тій весні свого життя, виступив Грінченко на ниву письменства і ввесь вік працював на йому, рук не покладаючи, грудьми своїми пробиваючи шлях для прийдешніх робітників рідного письменства. Праця була всим для Грінченка:

Праця едина нам шлях уторуе,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямуе,—
Ну-мо до праці мерщій!

І він не тільки кликав до праці, а й сам жив нею і нею служив рідному краю, що стояв перед Грінченком, як

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутнії картини, смутні-невеселі,
А инших не знайдеш ти тут.

Сумні Грінченкові пісні, як і смутне було життя на Україні „під хмарним небом", але він ніколи не схибив з своеї стежки, як і не тратив надії, що завзяттям і працею своїх свідомих синів вибore собі Україна волю і щасну долю.

Грінченко лишив по собі велику літературну спадщину: багато поезій та близько 30 оповідань, чотирі великих повісти („Соняшний промінь", „На розпутті", „Серед темної ночі" та „Під тихими вербами"), кілька драматичних творів („Ясні зорі", „Степовий гість", „Серед бурі", „На громадській роботі", „На новий шлях"), багато наукових та популярних розвідок, перекладів, то-що. В своїх творах найбільше спиняеться Грінченко на народньому житті і подаючи сумні картини горя, безпорадности та злиднів, раз-у-раз шукае чим би могли їм зарадити освічені й свідомі люде. Порятунок бачить він у науці, в свідомости,— в тому, щоб люде розуму, інтелігенція, поеднались

з людьми праці, трудящим народом, і поробились не просто людьми, чужими й байдужими одні про других, а „людьми-братами". В повістях своїх Грінченко й виводить перед нами людей в обох таборів, що подали одно одному руки й прямують до спільної мети—витворити хороше братерське життя на землі. Грінченко не тільки шлях до такого братерства проказував, але й сам працював на його своею народньо-просвітною роботою в школі і в книжці. Повстаючи проти поділу людей на „панів" та „мужиків", Грінченко не визнавав і поділу письменства на панське та мужицьке, упевняючи, що всі твори світового письменства можна і треба давати народові, тільки що в зрозумілій йому й приступній формі. І як думав Грінченко, так і робив, подаючи в своїх книгах українською мовою всі здобутки вселюдського, світового письменства.

Повістярі 80-х років. По лютій забороні нашого письменства р. 1876-го, спершу воно ніби трохи примовкае. Але згодом починаеться тяжка боротьба з цензурою, що тяглася цілих 30 років, і вона потроху пробивае мури заборон, а крізь щілини ті проскакують твори українських письменників. Перший, хто найзавзятіше ту боротьбу провадив, був Грінченко; але знайшлися й инші люде, що не кидали пера лихої години, а працювали без упину для рідного слова. Чого не можна було у нас друкувати, те посилалось за кордон, до Галичини,—от чому з 80-х років у Галичині українські видання потроху вже стають на власні ноги, підживлювані допомогою з України, і притягають не малий гурт і власних працьовників. Визначніших з повістярів, що почали писати в 80-х роках, зараз згадаемо.

Дмитро Маркович (народ. р. 1848-го) написав чимало дуже гарних оповідань з життя переважно степової України (книжка його зветься „По степах та хуторах"). Маркович бере звичайно по-

видьків людськости, злочинців та недолюдків, і шукає в них óбразу людського, показує їх під той час, як у них искра божа в души прокидається. Такі у його оповідання: „Іван з Буджака“, „Два платочки“, „На Вовчому хуторі“, „Шматок“ і ин. *Наталя Кобринська* (народ. р. 1855-го) дуже багато працювала для розвитку галицького жіноцтва і дала кілька оповіданнів про становище жінки („Ядзя і Катруся“ та ин.). Найкращий твір Кобринської — „Виборець“, оповідання про те, як прокидається політична і громадська свідомість серед галицького селянства. *Орест Левицький* (народ. р. 1848-го) подає прегарні історичні оповідання. Він бере з старих пам‘яток яку-небудь подію й майстерною рукою оживляє її перед нашими очима („Ганна Монтовт“, „Єзуїтська преподобниця“, „Превелебний сват“ і багато инших). *Степан Ковалів* (народ. р. 1848-го) правдиво описує життя робітників на нафтових промислах у Галичині. *Тимофій Бордуляк* (народ. р. 1863-го) зворушливо малює поезію селянської праці, скупі радощі бідних людей та надто щедро на їх наслане лихо („Дай Боже здоровля корові“, „Перший раз“, „Для хорого Федя“, „Бідний жидок Ратиця“ й ин.). Годиться згадати й инших талановитих письменників, як Дмитро Яворницький, А. Кащенко, А. Чайківський, Гр. Цеглинський, О. Маковей, В. Потапенко, що в своїх оповіданнях та драматичних творах малюють усіма сторонами побут по всіх закутках на Україні — од Сяну до Кубані.

Леся Українка. На чолі віршової поезії серед письменників-восьмидесятників стоїть *Лариса Косачева-Квітка*, яку знають більше під її звичайним псевдонімом — Леся Українка. Народилася вона р. 1872-го в талановитій письменницькій сем'ї: мати її, Ольга Косач — сестра Драгоманова і сама відома письменниця (Олена Пчілка). Слабовита дівчина змалку росла серед зацікавлення до письменства і почала писати й сама дуже рано: перший вірш Лесі Українки надруковано 1884-го року, коли авторці допі по-вернуло. Багато лиха перетерпіла Леся Українка через те, що здоровля їй не слугувало: вона не могла вчитись у школі і росла сама, без товаришок і подруг, мусіла часто виїздити за кордон, у теплі сторони, не мала сили докінчити всі свої намисли літературні. Проте не марнувала вона свого великого дару божого і збагатила рідне письменство такими творами, які довго ще будуть міцною підвалиною для найновішого нашого письменства. Померла Леся Українка р. 1913-го на Кавказі, де чоловік її (Квітка) служив за суддю; тіло письменниці перевезено на Україну й поховано в Києві.

21. Леся Українка.

21. Леся Українка.

Мало радощів дало життя Лесі Українці і через те певне і переняті таким сумом її ліричні пісні з жалями на самотність та розвіяні надії. Але велике мужне серце жило в хворих грудях і воно світило письменниці надіями на перемогу добра в громадському житті.

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,—
Жити хочу... Геть, думи сумні!—

бадьоро закликає Л. Українка. І поезії її, зібрані в книжках: „На крилах пісень", „Думи і мрії", „Відгуки", то-що, переняті здебільшого здоровим бадьорим настроєм боротьби і віри в останню перемогу світла над темрявою, веселої весни над понурою стужею. Леся Українка гірко відчувала ледарство і нікчемність збайдужнілої, здрібнілої інтелігенції, і часто палкий докір зривається їй з уст і мов вогнем пече холодні душі. Проте, на її думку, навіть „раби, невольники продажні, без сорому, без чести" можуть таки рушити і знести те, що їх пригнічує, оту „тюремную стіну", що не дає вільно дихати й калічить усе життя людям. І як її „поет під час облоги", Л. Українка своїми піснями не давала заснути людям серед гидоти дрібного животіння, покладаючи великі надії на творче слово, бо ж, на її думку—„вільная пісня не може умерти".

Опріч поезій дуже гарні у Л. Українки віршовані драми та поеми в драматичній формі. В цих творах авторка обертається до тих питаннів, що спокон-віку стоять загадкою перед людиною й сушать їй голову, домагаючись одповіді. Торкається тут Л. Українка суперечности між людиною і природою („Лісова пісня"), або суперечности між поодинокою людиною і громадою людською („У пущі"); освітлює боротьбу між паганством та християнством („В катакомбах", „Руфин і Присцила", „Адвокат Мартіян", „Оргія" й ин.); зазирає глибоко в душу поневоленим людям і народам („Вавилонський полон", „На руїнах", „В дому роботи, в країні неволі"). Спиняючись на цих одвічних питаннях людського духу, Л. Українка вміє кожного разу нове в них знайти, зачепити ті струни серця, що озиваються на запити, на горе і страждання всіх людей, хоча б як далеко вони од нас стояли. Глибока думка б'є з творів Л. Українки і разом з красою її вірша робить їх окрасою нашого письменства.

Поети 80-х років.

Леся Українка не стояла одинцем на поетичній українській ниві. Маємо цілу метку талановитих поетів, що разом з нею розпочали свою роботу і до її пісень нових додавали звуків, кожне свою постать розробляючи. *Володимир Самійленко* (народ. 1864-го р.) з його урівноваженою, спокійною вдачею найбільший нахил має до сатири, до висміювання над своїх сучасників. Самійленко найбільш ненавидить дрібну буденщину, яка цупко держиться скам'янілих форм і не зважується на щось своє, на щирий учинок, на непозичену думку. Гостро картає поет ледарство земляків („На печі", „Патріотична праця", „Патріота Іван") та політичну неволю („Ельдорадо", „Катам" і ин.), тікаючи од гидкої дійсности валя одпочинку до втіх поезією, творчістю. *Павло Грабовський* (народ. 1864-го, помер 1902-го року) був насамперед поетом-громадянином свого рідного краю. Одірваний од його за-молоду й засланий на Сибір, у неволі та по тюрмах, Грабовський живе тільки згадками про Україну, її недолю виспівуючи (збірки: „Кобза", „Проліски", „Доля", „З півночі"). Дуже багато перекладав Грабовський на нашу мову з чужих поетів. Чутливий лірик *Агафангел Кримський* (народ. 1874-го р.) оспівує страждання самотнього серця, муки незадоволеного шукання й розлуки (збірники „Пальмове гілля"). Людей слабовитих, з надломленою життьовою снагою, з пошарпаними нервами, виводить він здебільшого і в своїх оповіданнях („Не порозуміються", „Андрій Лаговський", то що). Знавець східніх мов, Кримський дав нашому письменству чимало мистецьких перекладів з арабських та перських поетів. *Людмила Василевська* (Дніпрова Чайка, народ. 1861-го р.) здобула собі славу найбільш своїми „Морськими малюнками", повними чару морської краси. Гарні вірші знайдемо у *Максима Славинського*, *Л. Старицької-Черняхівської* (у неї ще й драми—„Гетьман Дорошенко" й ин.), то-що.

Тяжку, як згадано вже, роботу підняли на свої плечі ці письменники. Вони були першим поколінням, якому разом з попередниками їхніми довелося будувати й розвивати рідне письменство під забороною 1876-року. Вони видержали на собі найтяжчу вагу тих заборон і не тільки під нею не зігнулись, а протоптали широку стежку і своїм наступникам. Їхньою найбільше працею доведено, що справді „вільная пісня не може умерти" і що працею та завзяттям можна всякі кайдани перетерти і всякі мури проломити. І вже незабаром, у 90-х роках, починається бадьоріше життя і в Галичині і на Україні, а там далі дійшло й до визволення українського слова.

VIII. На світанку.

Оживлення в кінці віку. Останнє десятиліття XIX віку й початок нового століття можна вважати за світанок нового українства. Ще бо тягнеться темна ніч неволі, ще тяжить страшний тиск заборон, ще замазані щільно уста українським письменникам, але вже видко, що потроху, помалу розвидняється й починає на світ благословитись. Віконечком про всю Украïну стала Галичина. Українські письменники, яких присилувано німувати тут, усе частіш обертаються за кордон і разом з закордонними братами утворюють там нове письменство, засновують „Наукове Товариство імени Шевченка" у Львові, провадять велику народно-просвітню працю, розгортають політичну й економичну роботу на селі, видають книги, газети, журнали. Хоч і як пильнувало правительство російське того віконечка, хоч і як силкувалось його забити чи замазати, але проміння нового життя національного таки проходять крізь його до нас. Спершу з того проміння користувались тільки щасливіші одиниці, але з одиниць, як звичайно, ростуть десятки, а з тих сотні складаються, за ними ж і тисячі приходять... Свідомість національна, любов до батьківщини, загарливе бажання на неї працювати й вивести темний народ із злиднів до людського життя—розливаються по всій Україні. На око ніби все було по давньому: „на всіх язиках, мовляв Шевченко, все мовчить", але в німуванні тому вчувається вже щось нове. Цензура

все ще лютуе, але книга українська множиться, пробивае мури заборон і родяться одно по одному видавництва (Грінченка у Чернігові, „Вік“ у Київі, „Добродійне Товариство“ в Петербурзі), а книга наша вже протирае тропу собі до народу. Як і колись, не можна ще й слова промовити голосно, але столітне свято „Енеїди“ Котляревського р. 1898-го збірае вже велику громаду, що прилюдно признаеться до „небувалого“ ніби письменства, а Шевченкові роковини що-року еднають і гуртують людей, нагадуючи про велику кривду рідному краеві. Ще кара велика падае за всяке незадоволення з начальства, але одкриття пам'ятника Котляревському (1903 року) з усієї України стягае людей до Полтави, і вони не бояться вже одверто й голосно виступити навпроти заборони на тому святі української мови. Не вільно ще навіть двом-трьом чоловікам до гурту зібратись, а Україна вкриваеться тим часом сіткою таемних громад і партій, що готуються на боротьбу зо всеросійським лихом та неволею... Так потай миру, в глибинях народніх зростае нова сила, і коли почалась перша революція 1904-1905 р., то українці вже виступили з домаганнями, як сини свого народу. 1905 р. починаеться українська преса в Росії, тоб-то видавання українською мовою газет і журналів; р. 1906-го падае ганебний закон 1876 р. і книга українська добула вже право жити і сіяти правду в народі; засновуються „Просвіти“ десятками; в Думі, в першій і в другій, за права українського народу голосно озиваються Українські Громади з десятками послів... Правда, не легко це добувалось. Холодний вітер з півночі незабаром повіяв знов і потроху почав прибивати на цвіту українські заходи, але все вбити вже не міг він. Книга, преса, товариства таки встигли виховати багато нових людей на українців, і наша робота, хоч і по мерзлому грудді, йшла все-таки наперед.

Письменство.

Ішло й письменство. Йому навіть було способніше, ніж иншим заходам, бо правительству тепер поки що лежало більш на думці, як би приборкати політичні змагання, і через те на слово, на письменство воно махнуло було рукою—поки що. Письменство наше на підвалинах, що їх заложили попередні працьовники, виростае надзвичайно, на всі сторони розгортаеться й починае одбивати в собі все життя нашого народу. Воно стае вже на-рівні з иншими письменствами, засвоюе всі новітні форми їх, хоча не рве зв'язків з рідним народом і його потреби насамперед мае на мислі в своїй роботі. І разом з тим, як шириться воно між своїми, зростае до його пошана та зацікавлення й од чужих. Чужинці перекладають твори нашого письменства на свої мови, бо знаходять у їх те, чого у себе не мають. Навіть вороги наші, нападаючись на українство все з більшим завзяттям та злістю, не можуть проте вже пащекувати, як колись, ніби всеньке наше письменство на одну полицю можна скласти. І для них воно виросло. І вони це посвідчили, бо виросла їхня злість і ненависть, безсила в чесному бої: тільки темними шляхами доносів та наклепу вона могла тепер плазувати.

М. Грушевський.

Визначаеться в письменстві за допіру означених часів професор *Михайло Грушевський.* Народився він 1866 р., дитячі літа прожив на Кавказі, але освіту свою довершив у київському університеті під керуванням незабутньої пам'яти професора-українця Володимира Антоновича. Ще на студентській лаві визначаеться Грушевський пильними науковими дослідами з історії України і на його дивились, як на майбутнього Антоновичевого наступника в київському університеті. Доля судила йому трохи инший шлях. Року 1894-го у львівському університеті в Галичині засновано нову українську

професуру з історії й запрохано на цю посаду молодого тоді вченого—Грушевського. У Львові Грушевський розпочав зараз же на широку руч наукову роботу—в університеті, в згаданому „Науковому Товаристві імени Шевченка,“ як голова його, в літературних журналах (особливо „Літературно-Науковий Вістник“). За часів свого професорування Грушевський написав велику „Історію України-Руси“ (вийшло вже 8 томів), а потім, скоротивши цю працю, випустив її українською, російською й иншими мовами. Опріч історії, належить Грушевському велика сила історичних розвідок та инших праць наукових і літературних, зібраних у книгах: „З біжучої хвилі,“ „Наша політика,“ „Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ“ та ин. Коли почалася світова війна і Грушевський вернувсь був з-за кордону до Київа, то російське правительство звеліло його арештувати і, продержавши у в'язниці, заслало на Московщину. Р. 1917-го, на початку революції, Грушевського знов бачимо в Київі, де незабаром національний український конгрес обрав його за голову Центральної Ради, і тут Грушевський працював аж до розгону Ц. Ради самозванним „гетьманом“ Скоропадським у квітні 1918 року.

22. М. Грушевський.

Грушевський почав письменську свою діяльність оповіданнями (зібрані в книгах: „Оповідання“, „З старих карток“, то-що), але не ними придбав він собі славу в письменстві, а своїми статтями про біжучі справи, публіцистичними працями. Грушевський озивається в них на всі питання поточного життя нашого і розглядає їх з великим хистом, раз-у-раз вміє до ладу сказати своє розумне слово і витолковує громадські з'явища, як може це робити українець. Найлюбіша Грушевського думка—це єднання на культурній та політичній роботі всіх українських земель, хоча б і порізнених кордонами, як те було аж до останнього часу між Україною та Галичиною. Тільки напруживши усі сили і всі сили зібравши до гурту, зможемо ми досягти визволення України—так можна переказати цю думку Грушевського. А визволиться Україна тільки тоді, як стане свідомою, як український народ через науку й свідомість зробиться нацією, тоб-то почне сам розуміти себе, як самостійний окремий народ. „Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями (попихачами тоб-то) серед народностей,“—так висловив цю думку Грушевський. Він знати не хоче тих теревенів, ніби можуть бути одні народи з правами, а инші безправні; для його всі рівні, усі однакові повинні права мати, а між їми, звичайно, і наш народ, український, що має право і повинен сам своєю долею порядкувати, бути паном, хазяїном на своїй землі. От на те, щоб зробити наш народ хазяїном у себе, й віддавав свою працю Грушевський.

Публіцистика останніх часів.

Ту ж таки роботу роблять і инші українські публіцисти, однолітки й молодші товариші Грушевського, а надто з того часу, як народилась у нас (з р. 1905-го) українська преса (газети і журнали). Вони пояснюють, звідки пішло українство, яка його мета й завдання, чого

домагаються українці й якими шляхами до своїх
домаганнів простують. Поміж цими працьовниками
згадаємо тут: Д. Донцова, Д. Дорошенка, В. Ле-
винського, В. Липинського, М. Лозинського, О.
Лотоцького, Ф. Матушевського, А. Ніковського, С.
Петлюру, В. Пісначевського, В. Прокоповича, П.
Стебницького. Багато, опріч згаданих, є й инших
ще робітників, яких працею жила і живе українська
преса (перші і визначніші газети: „Діло“ у Львові,
„Громадська Думка“ і „Рада“ у Києві; журнали:
„Зоря“ і „Літературно-Науковий Вістник“. Тепер
українських виданнів на самій Наддніпрянській
Україні виходить близько сотні).

М. Коцюбинський. Найбільшою цього часу в нашому пись-
менстві постаттю був *Михайло Коцюбинсь-*
кий, що лишив по собі не так числом, як вагою
своєю велику спадщину. Народився Коцюбинський
1864-го року в м. Вінниці
на Поділлі; освіту побі-
рав по духовних школах,
але курсу в них не до-
був. Пішовши в світ, за-
робляв на хліб службою
в Бесарабії, в Криму, а
потім у земстві в Чер-
нігові. Багато обертаю-
чись по світах, Коцюбин-
ський набірався матеріялу
для своїх оповіданнів, з
яким виступив уперше р.

23. М. Коцюбинський.

1890-го. Останні роки свого життя Коцюбинський
дуже слабував і через те мусів часто про-
живати в Італії. Помер він 1913-го року в
Чернігові.

Коцюбинський почав писати ще тоді, коли
панувала в нашому письменстві побутова повість
Левицького-Нечуя та Мирного,—отже не дивно,
що в перших своїх творах молодий письменник

ішов слідами цих письменників, а надто Левиць-
кого. Такі були його повісти: „На віру“, „Ціпо-
в'яз“, „Для загального добра“ й ин. Але згодом
Коцюбинський инших береться способів. Все далі
одходить він од побуту, обставин околишнього
життя, а натомісць усе ближчими йому робляться
переживання душі людської, ті настрої, з якими
людина ставиться до околишнього світу і всяких
у йому подій. Оці переживання й настрої Коцю-
бинський чудово вмів зрозуміти, пережити сам і
виложити в гарних картинах. Коцюбинський не
оповідає, а немов справді малює читачеві події й
переживання, і вони яскраво і виразно стають
перед ним—з живою природою (чудові напр. кар-
тини моря в оповіданнях: „На камені“, „Сон“,
„На острові“, або степу в „Інтермеццо“) і най-
тоншими порухами душі людської. Проте Коцю-
бинський не про саму красу дбає: у його творах
одбилося ціле життя, тільки перепущене через
душу людини, що любить красу і тямить її ма-
лювати. У Коцюбинського знайдете і картини на-
роднього руху ще несвідомого („Фата-моргана“,
або по-нашому сказати б—примари), і обставини
революційної боротьби („Невідомий“, „Він іде“,
„Сміх“ і ин.), і пригасання революційного запалу
(„Дебют“), і буденне життя, що засмоктує людей
і робить з них ляльки порожні („Поединок“,
„Ляпечка“), і боротьбу з буденщиною („Сон)“,
і перші зародки неясного ще нахилу до оновленого
життя („В путах шайтана“, „На камені“, „Під
мінаретами“), не кажучи вже про картини на-
роднього побуту в згаданих його перших творах.
Широку душу мав Коцюбинський, з його був
справжній з ласки божої, мовляв, митець, худож-
ник, і через те й зміщав у собі він так велич
і таку широту людських переживаннів та настроїв
і робив їх близькими та зрозумілими й читачам
своїм.

Повістярське письменство останнього часу.

Поруч Коцюбинського, цього найвизначнішого нашого письменника за останні часи, чимало ще єсть инших талановитих повістярів, що разом, спільними силами, поставили наше письменство на-рівні з чужими. *Микола Чернявський* (народ. 1867 р.) пише і поезії, й оповідання, повні мрійного настрою (збірник поезій „Зорі“, оповідання — Богові невідомому“). *Модест Левицький* (народ. 1866 р.) торкається життя маленьких людей, освітлюючи його промінням людяности і співчуття („Щастя Пейсаха Лейдермана“, „Порожнім ходом“, „Злочинниця“, „Забув“ і ин.). Почала з чисто побутових оповіданнів, як „Смерть Макарихи“, *Любов Яновська* (народ. 1861 р.), але в дальших своїх творах вона здебільшого дошукується відповіді на питання, що то є життя людське та оте шастя, що його всі шукають, але воно в руки само не дається (драма „Людське щастя“ і ин.). Оповідання *Грицька Григоренка* надихані суворою правдою про селянське життя („Наші люде на селі“) і подають чорну картину темноти і злиднів. *Володимир Леонтович* (народ. 1866 р.) спиняється переважно на житті юрби, маси („Салдатський розрух“, „Пани і люде“, „Старе і нове“), даючи образ того, як народжується й розростається серед тих мас часто зовсім несвідомий рух протесту й боротьби. Знанням селянського життя і душі та дотепністю визначаються твори *Леся Мартовича* (народ. 1871-го, помер 1916 року). Побут галицького селянина виразно змалював він в оповіданнях: „Мужицька смерть“, „Не-читальник“ та ин., а в повісті „Забобон“ широку розгорнув картину всього галицького життя. *Тесленко Архип* (народ. 1882-го, помер 1911 року) дає прегарні малюнки сільського життя, без просвітку і радощів, а також бідування свідомих людей на селі („З книги життя“). Мова в оповіданнях Тесленка надзвичайно проста, щиро-народня, запашна. *Степан Васильченко* м'якими, ніби задумливими рисами, иноді посміхаючись, оповідає і про події з життя („Мужицька арихметика“, „Роман“, „Свекор“, „На роскоші“), і про вигадані, фантастичні речі, які у Васильченка набірають все ж великої житьової правди. Дуже правдиво малює Васильченко дитячу душу і через те оповідання його про дітей („Волошки“, „Оксана“, „Циганка“ й инші) виставляють низку живих дитячих постатів. *Антін Крушельницький* між иншим дав гарну повість з гуцульського життя — „Рубають ліс“. *Спиридон Черкасенко* (народ. 1876 р.) малює вдатно шахтярське життя (збірка оповідань „Вони перемогли“), а в поезіях ніби стоїть на варті народніх інтересів. Докладніше варт спинитись на двох письменниках-повістярях — Стефанику та Винниченкові.

В. Стефаник.

Стефаник Василь народився 1871 р. в Галичині, в селянській родині. Батьки дали талановитого хлопця до гімназії, а потім Стефаник вчився на лікаря у краківському університеті. Скінчивши університета, Стефаник працював на селі, був обраний до парламенту, де обороняв народні права.

24. В. Стефаник.

Перші оповідання Стефаника надруковано в кінці 90-х років і вже набралось їх на кілька книжок: „Синя книжечка“, „Камінний хрест“, „Дорога“, то-що.

Стефаник має свій власний, дуже своєрідний, спосіб писання. Його твори — це коротенькі оповіданнячка, а в них письменник просто, спокійно й скупо на слова роскаже вам такі пригоди з буденного життя, що немов

обухом ударить по голові. Одна-дві рисочки і перед вами неначе якась безодня зійне темного лиха й злиднів та розпачу Напр. оповідання „Новина“ про те, як з голоду „Гриць Летючий утопив у річці свою дівчинку“ і „хотів утопити і старшу, але випросилася“. Цих і таких Летючих ви безліч разів сами бачили на селі, але вони такі дрібні й непомітні, що кожен минає їх, не завваживши. А от письменник прочув оту „велику пісню болю“ од цих дрібних людей і тією піснею зворушує й кам'яні серця. Часто за зверхнім оповіданням у Стефаника прочувається ще якийсь инший, таємний, схований глибоко зміст. Ось напр. уміраe мати, та ще і в останню хвилину мусить заколисувати дитину свою, вже туж-туж сиріточку, й співає над нею пісню про кленові листочки, що їх вітер розвіяв по полю і ніхто їх не позбірає й ніколи не зазеленіють вони („Кленові листки“). Отака має бути й доля тих сиріток,—мимоволі прийде на думку, прочитавши це оповідання. Спокійно росказує Стефаник, але страшно за людину робиться і од тих простеньких оповіданнів, і од того супокою. Вміє зворушити людську душу Стефаник.

В. Винниченко. Инакшим способом, але теж глибоко зворушує душу *Володимир Винниченко*, чи не найбільший з наших живих тепер письменників. Винниченко народивсь 1880-го р. на Херсонщині, теж у селянській родині. Вже змалечку невпокійний дух ганяв хлопця з однієї школи до другої, а вступивши до київського університету, Винниченко зразу опинився серед членів і ватажків молодої „Революційної Української Партії“, що саме тоді, на початку 900-х років, повстала на Україні. Разом виступає він і на ниву літературну, надрукувавши перше оповідання своє „Краса і сила“, в „Кіевской Старинѣ“ 1902-го року. Все дальше життя Винниченкове поділено між письменством та тюрмою й перебуванням на чужині. По першому тюремному сидінню Винниченко, хоч одбував військову службу, виїхав р. 1903-го в Галичину, потім спіймався на кордоні, як перевозив заборонені книжки на Україну, одсидів за це півтора року в фортеці (військовій тюрмі), потім знову сів до в'язниці р. 1906-го, а 1907-го виїхав за кордон і проживав то в Парижі, то в Швейцарії то в Галичині, наїздючи потай мало не що-року на Україну за літературним матеріялом. Світова війна захопила Винниченка на Україні, він не міг виїхати вже, а мусів ховатись, аж поки почалась революція. За революції Винниченко був одним з ватажків українства, головою першого секретаріята при Центральній Раді і першого ж міністерства, а в листопаді 1918-го року підняв повстання проти Скоропадського, ставши на чолі Директорії поновленої Української Народньої Республіки.

25. В. Винниченко.

Разом з такою кипучою політичною роботою, Винниченко невсипуще працює і в письменстві, даючи приклад великої плодючости й розмаху творчої сили. Вдача його, палка і кипуча, виявляється і в його творах. У перших своїх оповіданнях

(„Краса і сила“, „Контрасти“, „Біля машини“, „Голота“ й ин.) Винниченко найбільш захоплюється суперечністю й боротьбою між трудящими людьми, робітництвом, та їхніми хазяїнами. Ця суперечність здається письменникові непримиренною, і він чорними рисами малює ту боротьбу, стаючи в ній звичайно за окривдженими. Далі Винниченко торкається життя салдатського („Боротьба“, „Салдатики“), а надто революційного, яке виводить у цілій низці оповіданнів та драматичних творів. Боротьба між голотою та багатирями все більш захоплює письменника і робиться для його ознакою немов світової боротьби між старим і новим життям, між „Впередом“ та „Назадом“, як це списав він у казці „Дим“. Основи нового життя, але досить невдатно й однобічно, Винниченко пробує також показати в цілій низці творів (драми—„Щаблі життя“, „Базар“, „Брехня“, повість—„Чесність з собою“ й ин.). Не пощастило з цим Винниченкові через те, що він вигадував події й образи і силоміць припинав їх до своїх думок,—і вони виходили силуваними, вигаданими, неправдивими. Винниченко в цих своїх творах занадто силкувався вчити і це виходило їм на шкоду. Але там, де він не так учив, як справжнє малював життя, там він по всяк час давав твори справді великої краси і сили (оповідання: „Раб краси“, „Хто ворог?“ „Темна сила“, „Честь“ і багато инших). Винниченко ще своєї сили не вичерпав, не дійшов кінця своїх письменських завданнів, а через те письменство наше може сподіватись од його ще багато визначних, повних огню і краси творів.

Два напрями. О. Кобилянська. В письменстві буває два напрями. Один на перше місце ставить життя і силкується дати з його мистецький, правдивий одбиток,—це *реальний* напрямок, життьовий тобто. Другий же доводить, що мистецтво само вище

од життя і через те варто про саму красу дбати, не зважаючи на те, чи одповідає вона дійсности, чи малює правдиво життя, чи озивається на його болі, потреби й турботи. В творах письменства ніби-то найбільш важить настрій письменника, не самі події й образи, а той таємний зміст, символи, що в них він вкладає. Краса істнує ніби за-для самої краси, і мистецтво теж за-для самого себе повинно істнувати й розвиватись, зовсім не зважаючи на життя. Цей напрям зветься—*естетичний*, тоб-то самій красі відданий, а до його близько підходить і *символізм* та *модернизм*, тоб-то найновіша в письменстві течія, що дбає про таємний зміст по-за околишніми подіями.

Всі письменники, про яких була мова, належали до реального напряму, тоб-то в гарних образах силкувалися показувати справжнє життя людське. Але є у нас письменники і з цього другого напряму, а між їми найславніша—*Ольга Кобилянська.* Народилась вона 1865 р. на Буковині і мало не ціле життя своє прожила серед буковинських гір і над усе злюбила гірську красу своєї рідної околиці. Кобилянська виховувалась на творах німецьких письменників, а найбільш уподобала собі думки знаменитого мудреця-філософа Ф. Ніцше,—і так думками тими перенялася, що переказує їх і в своїх власних творах. У перших своїх повістях („Людина“, „Царівна“, то-що) Кобилянська, слідом за Ніцше, малює великих, дужих людей, „людей духа“, що високо стоять над буденщиною та звичайними людьми й дбають тільки про саму красу, звичайно й себе не забуваючи. Краса для таких людей, виведених у Кобилянської—то все, але шукаючи краси, авторка часто дає щось темне, незрозуміле, чого навіть і розібрати до ладу не можна („Мати божа“, „Покора“, „Жебрачка“, „Поети“ і ин.). Далеко кращими виходять у Кобилянської ті її твори, де вона малює природу: тут справді вміє вона

дати те, чого шукае, і здобувається часто на картини небуденної краси („Битва“, „Природа“. „Некультурна“). Не згірш уміе Кобилянська торкнути й струн душ людської, а надто в її таемних особистих переживаннях („Земля“ і ин.)

Слідом за Кобилянською йде у нас кілька письменників, а з них найталановитіший—*Михайло Яцків* (народ. 1873-го р.). Яцків ніби хитається між двома крайностями: то дае сильні, часом аж переборщені малюнки з дійсного життя (напр. „В царстві сатани“), то поринае в такі тумани символізму, що й не доміркуватися, що і до чого він пише („Білий коник“). Взагалі у цього письменника хоч е великий хист, та нема міри, і через те він марнуе часто свої гарні заміри.

Сучасна поезія. Олесь. Під прапором краси йдуть здебільшого і визначніші з теперішніх поетів на Україні, хоча й життя вони не цураються, стоючи ніби по середині між реальним та естетичним напрямами. Поезії *Миколи Вороного* (народ. 1871-го р.) здебільшого бездоганні формою, з легким і гучним, мов добра музика, віршем, що бувае окрасою навіть і аби-якому змісту. Проте поет намагається надати своїм поезіям і змісту глибокого, оспівуючи напр. переживання закоханої людини і взагалі особисті почування душі людської („За брамою раю“ і инші). Більше нахилу до громадянських настроїв мае *Василь Щурат* (народ. 1872-го р.), який шукае ясних промінів серед понурої темряви нашого життя. *Богдан Лепкий* (народ. 1872-го р.) дае задумані і трохи одноманітні, осінні співи з їх журбою по витраченій силі життя. Сумним настроем овіяні й поезії *Миколи Филянського*, співця природи, особливо під час її завмірання.—*Грицько Чупринка* (народ. 1879-го р.) кохається в самих звуках, упивається музикою їх, так що иноді замісць доброї музики дае якесь порожне бринькання. Але де він перестає натужитися на порожні блискучки,

там творить великої сили й щирости поезії. Останніми часами виходить наперед молодий поет *Павло Тичина* і подае гарні надії вже першими своїми поезіями, що виробиться з його небуденна сила.

Безперечно найбільшої між молодими поетами зажив собі слави письменник, що підписуе свої твори прибраним ім'ям—*О. Олесь*. Поезія Олеся—щасливе поеднання дужого й міцного слова з глибоким змістом, красою форми й щирістю почування. Олесь почав писати саме перед революцією 1905-го року і бурхливі часи одбились на його поезії гнівом проти напастників та захватом перед народнім відродженням. Тут бачить поет не тільки могутню силу, але й красу надзвичайну.

Яка краса—відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін по мертвому гудів.
Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, проняла,
І ось—дивись: в руках замаяли знамена
І гимн побід співа невільна сторона.

Згодом, коли спадае хвиля народнього розворушення, Олесь виступае спершу з повними гніву й обурення докорами проти зрадників та зневірених людей, але потроху й сам він у зневіря вкидається, й сам поділяе тодішнього громадянства долю. І тихне громадянський запал його пісень, усе частіше бренять у них чисто ліричні струни глибокого жалю й туги за недавнім минулим. Поет обертається до природи, прозирае в глибінь її зв'язків з життям людським (поема „Що-року“), міркуе про суперечність між великими й сильними духом ватажками та юрбою буденних, звичайних людей („По дорозі в казку“), дае цілу низку теплих одгуків на запити зраненого, самотністю змученого серця. Події останніх років знов викликали були цілу низку сильних одгуків од Олеся, але вже у його самого нема ні тієї віри, як перше, ні того за-

хоплення. Поет глибше зазирає в події і більш розумує, не віддаючись самим почуванням.

Инші письменники. Можна б чимало ще назвати молодих і старших письменників останнього часу, які або починають надійно свою путь письменську, або вже й дали дещо добре на цьому полі. Згадаємо тут ще—Хр. Алчевську, Ю. Будяка, М. Жука, Г. Журбу, П. Капельгородського, Майорського, Л. Пахаревського, В. Пачовського, Н. Романович. Ці й инші письменники разом з своїми старшими товаришами розробляють усіма сторонами нашу ниву літературну, одбивають у своїй творчості всі домагання і запити життя й творять гуртом те велике й вільне письменство, яке перебуло вже бурі життьові й ворожі напади, випробувало на них свою міць незломну й може спокійно і впевнено верстати свою нелегку путь наперед. А що вона справді нелегка, показують сумні пригоди як-раз останніх часів—тієї крівавої заверюхи, що ввесь світ охопила, але найтяжче, може, далася в знаки на Україні.

Народно-просвітне письменство. Перше, ніж про ті пригоди оповідати, спинимось хоч коротенько на тому письменстві, що призначене для народньої освіти, що подає всякі корисні або цікаві відомости з науки, легко і для всіх зрозуміливо виложені. Таке письменство зветься народно-просвітнім або *популярним*,—по нашому тоб-то народнім.

Спроби такого письменства, як знаємо, починаються дуже давно: ще в тих старовинних творах можна вбачати початок їх, де оповідано про світ і людей, як от „Шестоднев“, „Фізіолог“, „Християнськая топографія“ Кузьми Індикоплова, або в пізнішому „Люцидарії“. Багато в цих книгах було вигадок і нісенітниць, бо люде тоді ще мало знали і не було справжньої науки, та й писано книги ті церковною мовою. До популярного

письменства належать і ті переклади та витолкування св. письма, що так їх багато у нас написано і навіть надруковано було в XVI та XVII століттях. Згаданий напр. на своїм місці Скорина, перекладаючи святе письмо на мову, зближену до народньої, сам каже, що робить це „людем посполитим“, тоб-то невченим, простим на добру науку. Про те ж саме говорять і всі инші письменні люде, подаючи свої праці „для латвішого вирозуміння християнським дітям“—щоб краще діти розуміли; або „для ліпшого вирозуміння люду християнського посполитого,“—і через те вони свідомо вже намагаються писати „барзо простою мовою“, себ-то дуже по-просту й легко витолковувати всякі божественні справи. Трохи згодом, як почала до нас і справжня наука доходити, то починаються й спроби подавати ту науку чистою народньою мовою і в дуже простому викладі, щоб і неучені могли писане розібрати. Так напр. здавна вже ходила по людях така „Книжица для господарства, указующая, як рятувати в хоробах всякую скотину“, або звісна „Політика свіцькая“—про те, як пристойно і звичайно поводитись на людях,—не кажучи вже про всякі букварі для науки читання й письма. Ще більше таких книг з'являється вже тоді, як по Котляревському починається на Україні щиро-народне письменство.

Так, вже *Квітка-Основ'яненко* в своїх „Листах до любезних земляків“ пробує по-просту росказувати людям де-що з науки. Далеко краще це зробив незабаром *П. Куліш*, видавши свою „Граматку“ та з історії нашої „Хмельнищину“, „Виговщину“ і ин., і цим ніби почав був доводити до діла ті думки про народню освіту, що викохали в 40-х роках славні братчики Кирило-Мефодієвці. Тоді, як видавав згадані книги Куліш, тоб-то на початку 60-х років, саме почали були заводитись на Україні недільні школи. Та була надія, що й по звичайних школах дозволено буде вчити по-укра-

їнському. Треба було й визволеним кріпакам дати добру науку. Ото ж і беруться освічені люде запопадливо до складання й друкування популярних книг і для школи. *Шевченко* складає „Букваря“, *Кониський* і *Мороз*—арихметики, пан-отець *Опатович*—священну історію, київська громада гуртом зложила надзвичайно гарну книжку „Дещо про світ божий“ і чимало иншого. Почали були навіть збірати з громади гроші на друкування цих і инших таких книжок. Та начальство, боючись, щоб освіта не доходила до народу, всі такі книжки звеліло забороняти (1863 р). Згодом, в 70-х роках, знов у Київі заходилась українська громада дбати про народні книжки: видано напр. книжечку — „Про холеру“, *Комарова Михайла*—„Розмова про небо та землю“ та „Розмова про земні сили“, *Ів. Левицького*—з нашої старовини, книжки про закони, військову службу, то-що. На жаль, і цим разом не довго можна було науку по-нашому викладати: р. 1876 знов це робити заборонено і заборона та тяглась аж до 1906 року. Тільки в Галичині ще можна було друкувати народно-популярні книжки українською мовою й багато зробило там на цьому полі товариство „Просвіта“.

Та хоч як пильнувало начальство через цензуру, щоб з науки по-українському нічого не друковано, проте письменники наші потроху почали таки популярні книги друкувати, беручись на всякі способи—напр., ніби це й не наука, а так собі оповідання: чоловік росказує, що чув і знає. Так появились напр. прегарні „Розмови про сільське хазяйство“ *Євгена Чикаленка* (як хазяйнувати, сад заводити, коні доглядати то-що). Так і *Борис Грінченко* подавав свої „оповідання“ про українських письменників. Та й инші так само робили. І вже тільки, як скасовано року 1906-го заборону з українського письменства та позаводились були й у нас „Просвіти“, то настає чимало письменників, що викладають усяку науку нашою мовою

і дуже просто—для маловчених, а то й зовсім невчених людей.

Опріче згаданих вже Чикаленка та Грінченка (останній ще писав чимало з історії та природних наук), багато популярних книг понаписували оці письменники: *Ол. Степовик*—про звірів та комах, *Марія Грінченкова (Загірня)*—про всякі громадські справи та про життя великих людей; *Гр. Коваленко*—історію й про всякі лікарські справи; *Василь Доманицький*—про Галичину, Буковину та про господарство й кооперацію; *Модест Левицький*—лікарські книжки; *Василь Королів*—як худобу викохувати й доглядати; *Гр. Гетьманець*—про письменників. Ці й инші письменники, викладаючи науку, роблять це надзвичайно просто й цікаво, так що книжки їхні дуже легко читати. Це справді популярне—народне письменство і велику вагу має воно для освіти нашого народу, аж до останніх часів позбавленого науки й рідної школи.

Письменство під час війни. Вернемось ще на часинку до останніх років у нашому письменстві. Року 1914-го спалахнула пожежа світової війни. Забули люде, що солом'яна згода навіть од золотої звади краща, і брат пішов на брата, напастуючи не тільки життя і добро його, а й саму навіть душу. Як-раз це й сталося з нами.

Вже згадано було в цій книзі, як правительство в Росії душило українське письменство, як воно хотіло одібрати душу в нашого народа—бо в письменстві ж душа народу—щоб він перестав самим собою бути. Революція 1905-го р. вибила з рук йому оту іржаву зброю й скинула, хоч і не до 'станку, кайдани з українського слова. Як почалась ото війна, то правительство надумало давню поновити неволю для українського письменства. Воювала Росія між иншим і з Австрією, а під нею був шмат землі української — Галичина, і Австрія не боронила нашим братам у Галичині

жити власним життям. Виходить ніби, що в Австрії українцям жилося краще. А коли жилось краще, то і всі українці повинні ніби-то тягнути руку за Австрію. Так розсудило російське правительство та й ухвалило —знищити українців зовсім у себе дома, а тоді звоювати Галичину та й там те ж саме зробити. Отже з першого ж дня війни заборонено на Україні всі газети українською мовою, а далі і всі инші видання, навіть ті книжки, що перше ніхто не боронив друкувати. Потім прийшла й на Галичину лиха черга. Російське військо, темне й одурене, чорною галіччю посіло вільний шматок української землі й почалося тоді дике знущання з людности. Українські газети і в Галичині всі до одної знищено, українські книги шматовано; школи покасовано, науку припинено, товариства всі понищено, кращих людей на Сибір вивезено... Замовкло по всіх просторах широкої України друковане слово українське й навіть за саму розмову, траплялось, лютими карами людей катовано.

Але те, що нам зготували вороги й на погибель нашу виміряли, те як-раз стало пасткою на їх самих. Війна, що спершу таку силу дала була правительству, сама ту силу й знищила. Неправду й нелад кожне у нас відчувало й перше, а тепер ще гірш дались вони в знаки, бо вже останню крихту совісти верхи загубили. Стала людям на очі неправда і в нашій, українській, справі, і дуже у великій тут пригоді стала Галичина, а навіть і та руїна, що наробило там нерозумне начальство російське. Хоч і якими темними прийшли туди наші вояки-українці, а все ж і вони не могли не побачити, що живуть у Галичині наші люде, рідні брати нам, і що багато чого було у них краще, ніж під Росією,—як от своя школа, багато книг рідною мовою,—і що саме оце краще й звелено було нищити та виводити. Народилася з цього думка, а з думки—свідомість. І справді чимало наших людей поверталися з Галичини вже свідомими, та зрозумівши, хто вони й яка над ними кривда коїться та панує.

Тяжко довелося нашому письменству під час військової ції заверюхи. „Коли зброя говорить, музи (письменство то-б-то) мовкнуть“—так ще старі латинці говорили. Не до того людям, а надто ще, як у нас це було, коли їм колодку на уста вчеплено. І за перших півтретя року війни дуже мало по-українському книг виходило, однаково і у нас і в Галичині. Краще ніби стало, як скинуто царя і царські порядки скасовано: вже нікому стало душити та забороняти. Але знов же й коли заворушення одбуваються —музи так само мовчать: знов же не до них тоді людям. Дуже важко було налагодити знов те, що війна зруйнувала, та ще за тієї дорожнечі на папір і всяке друкарське приладдя. Та й то довелося спершу всякі діри затикати—видавати переважно газети і на-швидку книжечки за-для освідомлювання народа, за-для освіти, для шкіл підручники і т. и. Справжньому письменству і тепер ще вельми сутужно і важко пробивати собі дорогу, хоч і не стоїть вже над ним ніхто чужий з ломакою. І ще певне не мало часу пройде, поки життя наше заспокоїться і письменство знов стане на свій шлях розвитку, з якого збили його великі і страшні події наших часів.

Тяжким шляхом. Киньмо лиш оком тепер на всю історію нашого письменства, що перейшла оце перед нами.

Зародилося воно, як уже знаємо, з давніх-давніх часів,—саме тоді, коли прийшла до нас разом з християнством і европейська *культура*, то-б-то найкращі здобутки людського розуму, до яких дійшли вже були найосвіченіші народи. І хоч у чужій одежі прийшло до нас письменство і спершу тільки про віру та божественне говорило, але потроху живе життя його перероблювало і ставило на послуги народові, про його потреби приневолювало говорити. Разом з тим усе наближа-

еться до народу письменство і своєю мовою. Вже за часів польських письменство наше виступає на оборону прав рідного народу, допомагає освіті, бореться за те, щоб ми не були покидьками серед инших народів на землі. Надто виходить це наперед з того часу, як письменники наші, починаючи з Котляревського, покинули стару півнародню мову й заговорили до народу так, як він сам говорить. З письменства ото й почалося воскресення нашого народу і повільна боротьба за краще, повне життя.

Тяжко йти було нашому письменству тією дорогою віків. Серед боротьби, утисків і заборон, серед байдужности свого рідного, неписьменного народа, працею і силами одиниць росло воно і йшло все далі й далі. Але не збочило воно з правдивої пути і свою роботу довело до краю— воскресило наш народ і витворило з його *націю*, себ-то громаду свідомих і свідомістю зв'язаних тісно й тим самим дужих людей. Почавши говорити народньою, „мужицькою", мовою, письменство викрило в мужикові людину, вернуло до народа його освічених синів, інтелігенцію, і стало справжньою душею і розумом народніми.

Так: письменство—це душа і розум народа, воно проказує стежки, не дає з них збłудити, навчає, як жити краще й веде до того осяйного, недосяжного, але все ж принадного щастя, що зветься -*ідеал*. Отож найперше і найголовніше, що з нашого минулого виходить - так це наука: любіть рідне письменство, як свою душу народню, і шануйте письменників, як тієї душі творців. Письменство бо вивело нас у люде, воно ж здобуде нам і місце почесне серед народів світа.

ДОДАТОК.

Список книжок.

Хто докладніше хотів би довідатись про письменство і письменників наших, той повинен насамперед поперечитувати сам їхні твори,—найперше тих письменників і ті твори, що згадуються в цій книзі. А разом треба читати й оці книги, яких список тут подаємо

Коваленко Гр —Людина і громада.

Грушевський М —Про старі часи на Україні.

Коваленко Гр.—Українська історія.

Чикаленко Є.—Розмова про мову.

Грушевський М. —Про українську мову й українську справу.

Грушевський М.—Про українську мову й українську школу.

Грінченко Б.- Якої нам треба школи.

Грінченко Б.—Про книги, як їх вигадано друкувати.

З історії української літератури: 1. Лепкий Б.—Чим жива українська література. 2. Симович В. – Короткий огляд української літератури.

Щепотьєв В.— Розмови про українських письменників.

Дорошкевич Ол. і Білецький Л.—Хрестоматія по історії української літератури.

Сумцов М і Плевако М.— Хрестоматія по українській літературі (2 книзі).

Ст-кий—Первоучителі слов'ян (про Кирила та Мефодія).

Князь Володимир Св. та хрещення Русі.

Грінченко Б.—Брацтва і просвітна справа на Україні.

Кисіль Ол.—Український вертеп.

Гетьманець Г.—Хто такий Григорій Сковорода.

Синявський О.—Про що співають кобзарі.

Грінченко Б. -Оповідання про Івана Котляревського.

Грінченко Б.—Оповідання про Євгена Гребінку.

Гетьманець Гр.—Наші перші народолюбці і письменники-поети.

Грінченко Б.—Оповідання про Гр. Квітку-Основ'яненка.

Гетьманець Гр.—Батько української повісти (Гр. Квітка-Основ'яненко).

Доманицький В.—Про Галичину та життя галицьких українців.

Доманицький В.—Про Буковину та життя буковинських українців.
Плевако М.—Про Маркіяна Шашкевича і відродження галицьких українців.
Кониський О.—Оповідання про Тараса Шевченка.
Кукулевський О.—Оповідання про життя Кобзаря.
Єфремов С.—Тарас Шевченко, життя його та діла.
Доманицький В.—Життя Тараса Шевченка.
Гетьманець Гр.—Хто такий Тарас Шевченко.
Єфремов С.—Шевченкова могила.
Дорошенко Д.—На громадській роботі (про П. Куліша).
Дорошенко Д.—П. О. Куліш, його життя і літературно-громадська діяльність.
Франко Ів.—Життя і діяльність Ол. Кониського.
Гетьманець Гр.—Борець народній (про М. Ковалевського та М. Драгоманова).
Коваленко Гр.—Про життя і працю Марка Кропивницького, батька українського театру.
Єфремов С.—Іван Франко, життя його та діла.
Єфремов С.—Борис Грінченко, життя його та діла.
Плевако М.—Життя та праця Бориса Грінченка.
Гетьманець Гр.—Поет-народолюбець (про П. Грабовського).

Читати подані тут книги найкраще в такому порядку, як їх списано: тоді перед очима і в пам'яті буде більш-менш повний образ українського письменства, а почасти й розумового розвитку українського народу. Звичайно, держатися списка, може, кому буде й важкенько, коли нема напр. усіх цих книжок під рукою, або, може, хто зацікавиться більш одним яким-небудь письменником. Тоді треба вибірати з списка про тих письменників, що більш до душі припадуть. Та ще раз кажемо і нагадуємо, що треба читати *твори* самих письменників,—тоді бо й історія письменства більш розумові промовлятиме і глибше до серця доходитиме.

Зміст.